Postajanje majkom
u vreme neoliberalnog kapitalizma
Ana Vilenica (ur)

uz)bu))na)))

Knjiga *Postajanje majkom* sadrži umetničke radove, interdisciplinarne studije iz oblasti humanističkih i društvenih nauka, kao i tekstove koji se bave promišljanjem ličnog i aktivističkog iskustva i rada. Nastajala je u procesu istraživanja koje je sprovedeno kako bi se preispitale institucionalizovane prakse materinstva u savremenom društvu, njihovi efekti u svakodnevnom životu, kao i vidovi otpora i (radikalne) političke subjektivizacije u odnosu na njih. Knjiga je usmerena na demistifikaciju, denaturalizaciju i reevaluaciju normi materinstva koje uvek ukazuju na odnose u specifičnim materijalnim uslovima i okolnostima centriranja ili decentriranja javne ili privatne moći ili društvenosti. Bavi se materinstvom kao globalnim problemom, kroz analize i iskustva angažmana u pojedinim zemljama, ali ukazuje i na specifičnosti lokalnog konteksta, kroz iskustva u pojedinim bivšim jugoslovenskim republikama, što predstavlja pokušaj povezivanja određenih globalnih trendova sa posebnostima u lokalnoj sredini.

Namera ove knjige je da pokrene diskusiju o pitanjima materinstva i reproduktivnog rada u lokalnom kontekstu, kako u krugovima feminizma tako i u krugovima levice, kako u polju teorije i političke aktivističke prakse, tako i u polju umetnosti kao mestu proizvodnje politike i znanja, uvođenjem perspektiva koje preispituju etablirane feminističke agende i proširuju postojeće prakse politika emancipacije, uz ukazivanje na potencijalne perspektive prevazilaženja i revolucionarizovanja uslova svakodnevnog života u vreme globalnog neoliberalnog kapitalizma, njegovih paradigmi, politika, tehnika kontrole, uslova rada, migracijskih režima, demokratije. Knjiga *Postajanje majkom* jeste poziv na radikalnu (klasnu) kritiku režima materinstva koji je na delu, i na konstantan rad na proizvodnji drugačijih odnosa u polju reprodukcije svakodnevnog života, kroz bliže povezivanje teorijske, aktivističke i umetničke prakse u tim procesima.

A. V.

Sadržaj

9 **Postajanje majkom: Od neoliberalnog režima materinstva ka radikalnoj političkoj subjektivizaciji**
Ana Vilenica

32 **Kućni rad u kapitalizmu. Neplaćeni rad majki**
Sintia Lirondel

37 **Nezadovoljna bela žena od dvostrukog do trostrukog opterećenja ili zatočenica dijalektike vica**
Katja Kobolt

49 **Super Mama**
Elžbieta Jabloiska

52 **Bitka svih* majki (ili: Bez neovlašćene reprodukcije)**
Madam Tlank

79 **Tražimo pravu Meri Popins!**
Mira Matar

86 **Lejdi Roza od Luksemburga**
Sanja Iveković

88 ***Lejdi Roza od Luksemburga*, Sanje Iveković**
Nataša Ilić

91 **Nacionalne populacione politike i konstrukcija materinstva u post-socijalističkoj Srbiji**
Tanja Višić

132 **Rađaj!**
Sandra Dukić

134 **Bosanskohercegovačko majčinstvo na razmeđu nacionalnog i tržišnog reguliranja**
Anela Hakalović, Jasna Kovo

144 **Uspavanka**
Dejan Habiht

148 **Tri majke i hor**
Fabrika pronađene odeće

164 **Kako proizvodimo naša tela?**
Elena Marcevska

168 **Tabula Rasa**
Nabudu grupa

170 **Između krvi i brige**
Darja Zaviršek

200 **Čudovišnost transmaterinstva**
Dušan Maljković

217 **Nereproduktivni futurizam**
Nina Pauer

241 ***Smart*Mama**
subRosa

250 **Crtica – Epiziotomija**
Milica Gudović

254 **Urgentno odeljenje ginekološko – akušerske klinike NF**
Marija Janković

259 **Izaći iz kože: o mišljenju i politikama materinstva**
Iva Nenić i Adriana Zaharijević

275 **Dnevnik moje majke**
Agnes Janih

281 **Nove kuvarice**
Lenka Zelenović, Škart, Ana Vilenica

295 **Oni to zovu ljubav...**
Kler Fontejn

296 **Humani štrajk u polju libidinalne ekonomije**
Kler Fontejn

306 **Organizovanje unutar anarho-feminističkog kolektiva za brigu o deci**
CRAP! kolektiv

313 **Oči svih devica na svetu napravljene su od stakla**
Marina Višmit

319 **Subverzija materinstva kao institucije i ponovno promišljanje majčinstva kao radikalne političke prakse**
Silvija Federiči

327 **Biografije**

342 **Ljubav na barikadama**
Pogovor drugom izdanju i zahvalnica

Postajanje majkom: Od neoliberalnog režima materinstva ka radikalnoj političkoj subjektivizaciji

Ana Vilenica

O materinstvu se može govoriti kao o skupu praksi nege i brige o deci, kao o radu koji podrazumeva zaštitu, pažnju, obuku i proizvodnju specifičnih vidova spoznaje[1], ali i kao o obliku društvene kontrole i načinu regulacije zakonom, državom i kapitalom. Materinstvo je uvek određeno specifičnim istorijskim, kulturalnim, političkim i ekonomskim kontekstom, a dominantni diskursi o materinstvu se kroz različite institucionalne prakse uspostavljaju kao specifični režimi. Režim materinstva podrazumeva oblik društvene kontrole u kome prostor (potencijalno kolektivne) brige postaje mesto ostvarivanja interesa kapitala i nacionalne države. Savremeni režimi materinstva nastaju u uslovima specifičnih promena u društvenim odnosima koje stvara aktuelni oblik kapitalizma – neoliberalizam. Postajanje majkom danas predstavlja ulazak u polje delovanja specifičnih neoliberalnih društvenih normi, ali i mogućnost za radikalnu političku subjektivizaciju. Kada govorimo o postajanju majkom, u stvari govorimo o relacijama koje uspostavljamo spram odnosa koji nas konstituišu.

U feminističkoj teoriji napravljena je distinkcija između pojma 'materinstvo', kao društveno-represivne institucije usmerene na održanje patrijarhalnog sistema, i 'majčinstvo', kao iskustva i potencijalno subverzivnog odnosa prema biološkoj reprodukciji i brizi o deci pozicionirane izvan odnosa moći.[2] Međutim, i sâmo iskustvo majčinstva uvek je kulturalizovano, politizovano i ekonomizovano promenljivim društvenim faktorima. S druge strane, feminističke teoretičarke poststrukturalističke

1 Sara Ruddick, *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*, Beacon, Boston 1995.

2 Adrienne Rich, *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*, Norton, New York 1976; Andrea O'Reilly, *From Motherhood to Mothering – The Legacy of Adrienne Rich's Of Woman Born*, State University of New York Press, New York 2004.

orijentacije su kritikovale svoje prethodnice i njihovu koncepciju esencijalizovane i pasivne uloge majke, uvodeći majčinstvo kao subjektivnost i praksu u konstantnom procesu, neprekidnom izvođenju i konstruisanju, što je imalo za cilj da generiše potencijal za remećenje fragmentarne i nefiksirane prirode institucija.[3] Jasno je da svaka moć provocira i stvara mogućnost otpora, međutim, krećući se u okviru zahteva režima moći i uvođenjem diskontinuiteta koji konstantno proširuju sistem, nemoguće je ostvariti suštinske promene. Majčinstvo je moguće posmatrati kao potencijalno mesto radikalne subjektivizacije u neoliberalizmu i, kao takvo, ono učestvuje u stvaranju društvenih odnosa izvan eksploatacije jedino politizacijom koja se ne oslanja na romantični revolucionarni procep koji ga smešta izvan odnosa moći, niti se poziva na performativnost koja proširuje sistem u saradnji s njim. Takav vid politizacije i postajanja majkom zasniva se na radikalnoj klasnoj kritici aktuelnog i delujućeg režima, i konstantnom radu na proizvodnji drugačijih odnosa u polju reprodukcije svakodnevnog života.

Neoliberalni režim materinstva

Adrijan Sobaru u decembru 2010. godine, tokom govora rumunskog premijera u skupštini, skače sa sedam metara visokog balkona u pokušaju samoubistva, protestujući protiv smanjenja socijalnih davanja za roditelje dece s invaliditetom kao posledice delovanja neoliberalnog režima. Nosio je majicu s natpisom: „Ubili ste budućnost naše dece! Izrešetali ste nas. Sloboda!“[4]

3 Emily Jeremiah, „Motherhood to Mothering and Beyond – Maternity in Recent Feminist Thought“, *Journal of the Association for Research on Mothering*, Vol 8, br. 1–2, 2006, dostupno na: https://pi.library.yorku.ca/ojs/index.php/jarm/article/viewFile/5011/4205/

4 „Adrian Sobaru, Romanian Electrician, Jumps From Parliament Balcony In No-Confidence Vote Protest“: dostupno *on-line*: http://www.huffingtonpost.com/2010/12/23/adrian-sobaru-romanian-el_n_800691.html/

Neoliberalni režim materinstva jeste brutalni proces koji se može sagledati kroz niz globalnih tendencija s lokalnim specifičnostima. Taj režim nastaje unutar šireg polja delovanja neoliberalnog načina vladavine usvim segmentima društva.[5] Zasniva se na rekonstrukciji državnih kompetencija prema zahtevima razvoja globalnog tržišta i sveopšte privatizacije. Fokus neoliberalizma nije samo posredovanje u cilju razvoja slobodnog tržišta i ostvarenja profita kapitalista, već predstavlja i specifičnu politiku širenja tržišnih vrednosti kroz različite prakse i institucije u svim sferama svakodnevnog života. Neoliberalni režim materinstva jeste rodno, klasno i rasno zasnovan, odlikuje ga neokolonijalni odnos centra prema margini (ili zemalja Prvog sveta prema zemljama Drugog i Trećeg sveta), kao i sveopšte povlačenje države i individualizacija odgovornosti za reprodukciju svakodnevnog života i brizi o deci. Aktuelni režim materinstva proizvodi se državnim, medicinskim i socijalnim merama, uslovima rada, uspostavljanjem razlike između produktivnog i neproduktivnog rada, te time plaćenog i neplaćenog rada, komodifikacijom nege, konzumerizmom, razvojem i upotrebom novih tehnologija, ali i proizvodnjom određenih vrednosti u društvu u odnosu na koje se definiše šta znači biti 'dobra', a šta 'loša' majka.

Porodica, kao dominantni oblik organizacije reprodukcije svakodnevnog života i brige o deci, u savremenom društvu doživela je određene transformacije.[6] Međutim, delimična transformacija moderne-tradicionalne porodice (majka+otac+deca) i povećanje broja samohranih roditelja, združenih porodica i neheteroseksualnih porodica ili zajednica, nije dovela do suštinskih promena u njihovom socijalnom položaju. Unutar neoliberalnog režima svi koji brinu o deci jednako su izloženi (manje ili

5 O neoliberalizmu videti više u: David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford 2005. i Wendy Brown, „Neoliberalizam i kraj liberalne demokracije“, i: *Up&Underground – časopis za umjetnost, teoriju i aktivizam*, br. 21–22, Zagreb 2012.

6 Videti tekst u ovoj knjizi: Darja Zaviršek, „Između krvi i brige“.

više) regulacijskim mehanizmima materinstva. Ipak, i pored ovih promena bitno je naglasiti da i dalje najveću odgovornost za društvenu reprodukciju i brigu o deci u savremenom društvu podnose žene.

U neoliberalnim uslovima globalne krize, majke su u jednom broju slučajeva zbog otpuštanja s posla vraćene u kuću, dok muškarac obezbeđuje sredstva za život, što izaziva novi talas retradicionalizacije. Ovakvo stanje podržava i ideologija 'intenzivnog majčinstva' isticanjem majke kao glavne opskrbiteljke negom, uz insistiranje da su uloga i rad majke važniji od plaćenog rada.[7] S druge strane, veliki broj majki i staratelja gurnut je na tržište rada, što je poseban problem za samohrane roditelje i staratelje na koje se vrši pritisak da nađu plaćeni posao. Na tržištu rada materinstvo i briga o deci utiču u velikoj meri na radnu fleksibilnost u prekarnim radnim uslovima, koji podrazumevaju smenski rad, rad vikendom, produženi radni dan, dolazak na posao po pozivu. Ovo dovodi do brojnih problema kao što su diskriminacija na radnom mestu, otpuštanje majki tokom trudnoće i nakon porodiljskog odsustva, prelazak majki i staratelja s više plaćenih na manje plaćene poslove s fleksibilnijim radnim vremenom, kao i na radna mesta na određeno vreme i po ugovoru.

Zahtev za nalaženjem plaćenog posla pojačava i ideologija 'emancipovane žene' koja promoviše dvostruku ulogu: kao one koja u isto vreme brine o porodici, i one koja gradi karijeru. Majke koje pokušavaju da izbalansiraju dvostrukost ovog zahteva takođe su prepuštene sebi, što dovodi do uvođenja novih klasnih odnosa prebacivanjem odgovornosti za brigu o deci, starima i kući na jeftinu radnu snagu. U zemljama Prvog sveta u pitanju je najčešće migrantska radna snaga iz zemalja Drugog i Trećeg sveta[8], dok je u lokalnom kontekstu i dalje dominantan model angažovanja članova porodice, najčešće žena. Neoliberalni režim takođe funkcioniše i putem apropriacije jezika komunizma i kolektiviteta kroz zahtev za

7 Sheron Heys, *The Cultural Contradictions of Motherhood*, Yale University Press, New Haven, Connecticut 1996.

8 Videti tekst objavljen u ovoj publikaciji: Mira Matar, „Tražimo pravu Meri Popins!".

preduzetničkom samoorganizacijom roditelja i staratelja u pogledu brige o deci, što dovodi do uvećavanja opterećenosti upošljavanjem njihovih organizacionih kapaciteta.[9]

Reproduktivne sposobnosti žene kontrolišu se medicinskim praksama i politikama (na različite načine u različitim državama), kroz birokratizaciju i medicinsko nadgledanje radi se na tehnikama kontrole trudnoće tinejdžerki, siromašnih i manjinskih grupa, kontroli abortusa i tehnikama uspostavljanja 'normalnosti' kojima se sprečava rođenje dece s anomalijama i onemogućava 'nelegitimno' konzumiranje javnog novca.[10] Konstantno se redukuju troškovi zdravstvene zaštite i socijalna davanja, uslovi u bolnicama postaju sve gori, dok pristup boljim uslugama postaje moguć samo za više klase.[11] Siromaštvo roditelja i staratelja i njihove dece, proizvedeno od režima, tretira se kao individualni problem koji je potrebno izlečiti najčešće edukacijom ili birokratski komplikovanom procedurom, koja će same potražitelje najlakše ukloniti iz registra, pa time i iz zvanične evidencije siromašnih.[12] Sve ovo je posledica povlačenja države i mera štednje kao frontova odbrane krupnog kapitala, posebno odraženih unutar polja društvene reprodukcije, gde se svaki pojedinac posmatra kao potencijalni parazit. Mere štednje vraćaju odgovornosti u okvire domaćinstva prebacujući je na pojedinca, dok se kao rešenje nudi mikrokreditiranje, što dovodi do zaduživanja građana, a samim tim i povećanja stepena kontrole.

9 Više o ovom problemu videti tekst: Katja Kobolt, „Nezadovoljna bela žena od dvostruke ka trostrukoj opterećenosti ili zatočenica dijalektike vica".

10 Videti tekst: Madam Tlank, „Bitka svih* majki (ili: Bez neovlašćene reprodukcije)".

11 O iskustvima u vezi sa ovim problemom videti tekst aktivistkinje Milice Gudović, „Crtica – Epiziotomija" i umetnički rad Marije Janković, „Urgentno odeljenje ginekološko-akušerske klinike NF".

12 Videti tekst: Madam Tlank, „Bitka svih* majki (ili: Bez neovlašćene reprodukcije)".

Aktuelnu situaciju takođe obeležava i starenje stanovništva u zemljama razvijenog sveta, ali i u zemljama bivšeg Istočnog bloka i zemljama Trećeg sveta, što je delimično rezultat nasleđa feminističkih borbi i odustajanja od materinstva u procesu odbijanja tradicionalnih uloga i posvećenja političkom radu ili karijeri[13], dok su u najvećoj meri u pitanju ekonomski razlozi ili sve veći troškovi podizanja dece. U uslovima neoliberalizma odgovornost za brigu o starima postaje sve veći društveni problem, najčešće rešavan prebacivanjem odgovornosti na njihovu decu, jer plaćena nega u institucijama, ili nega obezbeđena od privatnih kompanija, postaje finansijski nedostupna sve većem broju ljudi.[14]

Takođe, oblik proizvodnje aktuelnog režima materinstva predstavlja i potrošnja.[15] Biti dobra majka znači biti dobra konzumentkinja s određenim stilom života. Konzumerističko društvo nameće upotrebu određenih proizvoda na tržištu koji istovremeno utiču na stvaranje socijalnog identiteta i (samo)poštovanja. Majke koje ne mogu da priušte sebi i svojoj deci određenu robu smatraju se lošim majkama. Naravno da su u tom smislu najugroženije siromašne majke, pripadnice manjinskih grupa, majke dece s invaliditetom i sve one koje su na društveno nenormativni način majke ili starateljke.

Neoliberalni režim materinstva određen je i sve većim tehnološkim napretkom, upotrebom reproduktivnih tehnologija, i stvaranjem reproduktivnih industrija u potpunosti zasnovanih na tržišnoj logici.[16] Reproduktivne tehnologije isključuju siromašne, ali često i neheteroseksualne roditelje, i eksploatišu tela žena iz zemalja Drugog i Trećeg sveta,

13 Mariarosa Dalla Costa, „Reproduction and Emigration" i „Women's Autonomy & Renumeration of Care Work" u: *The Commoner* broj 15, temat: *Care Work and the Commons*, zima 2012, dostupno *on-line*: http://www.commoner.org.uk/wp-content/uploads/2012/01/commoner_issue-15.pdf/

14 Videti tekst u ovoj knjizi: Silvija Federiči, „Briga o starima".

15 Više o ovom problemu: Janelle S. Taylor, Danielle F. Wozniak, *Consuming Motherhood*, Rutgers University Press, New York 2004.

16 Videti umetnički rad u ovoj knjizi: subRosa, „SmartMama".

čime postaju moćan politički i ekonomski instrument kontrole. Veliki stepen regulisanosti i visoke cene ovih procedura u zemljama razvijenog sveta dovode do razvoja reproduktivnog turizma i eksploatacije tela siromašnih žena, koje često nemaju drugi izbor osim da se prinudno profesionalizuju kao 'reproduktivne radnice'. Biološka reprodukcija kroz reproduktivne tehnologije postaje izvor kapitala, a reproduktivni kapaciteti žena rad na tržištu. Tako, reproduktivne slobode žena iz Prvog sveta opterećuju žene u egzistencijalno teškim situacijama radom reprodukcije, koji uključuje zdravstveno rizične procedure donacije jajnih ćelija, ali i iznajmljivanje utrobe žena za proizvodnju dece u praksama surogat materinstva.

Globalni režim materinstva obeležava i nelagodni konsenzus da je vreme feminističkih borbi završeno.[17] Ova situacija je proizvod sveopšte *mainstream*-izacije feminizma i proširenja prava žena u velikom broju zemalja, kojim je ostvaren određeni potencijal za ravnopravnost. Interiorizovanje određenih zahteva koji su dolazili iz feminizma u državnu regulativu dovelo je do toga da se feminizam, posebno na Zapadu, smatra prevladanim i zastarelim. Ipak, kao što je pokazano, situacija je daleko od idealne, te postaje neophodno radikalizovati i preispitati feminističke postulate i artikulisati nova polja borbe.

Neoliberalni 'tranzicijski' režim materinstva

U Srbiji je 2012. godina proglašena *Godinom beba*. Prvog januara predsednik države pozdravio je građane i poručio: „Želim vam da imamo što više beba". U 2011. samo tokom jednog meseca u jednom gradu, u bolnici su zbog siromaštva ostavljene četiri bebe.

17 Adriana Zaharijević, „Women's Liberation, četrdeset godina kasnije", u: Đorđe Tomić, Petar Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu, Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad 2009, strana 141–157.

Tranzicijski neoliberalni režim u mnogome nalikuje situaciji opisanoj u prethodnom poglavlju, ali ima i svoje lokalne specifičnosti nastale usled nešto drugačijih okolnosti za njegovo uspostavljanje. U lokalnom kontekstu, neoliberalizam se uspostavlja konstantnom reprodukcijom političkog, ekonomskog i društvenog stanja tranzicije, koje je započeto brutalnom primitivnom akumulacijom kapitala, ratom i dezintegracijom socijalističke Jugoslavije. Novi neoliberalni režim materinstva uspostavljen je na ruševinama pojedinih egalitarističkih praksi nastalih iz početnog revolucionarnog impulsa za stvaranje novih oblika društvenih odnosa, koji su u najradikalnijim izrazima podrazumevali totalnu transformaciju porodičnih odnosa, promenu odnosa među polovima, dezintegraciju porodice i uspostavljanje modela kolektivnog domaćinstva i zajedničke odgovornosti za decu.[18]

Ideološki, zakonski i delimično ekonomski, socijalistička Jugoslavija podržavala je emancipaciju žena. Sprovođene su brojne mere u vezi s pravnim izjednačavanjem polova i socijalno-zdravstvenom zaštitom majke i deteta. Ipak, nakon nominalnog izjednačavanja prava muškaraca i žena i početnog entuzijazma, usledio je talas retradicionalizacije. Žene su bile prinuđene da se vrate ulogama u patrijarhalnom domaćinstvu, dok su učesnice u proizvodnji kroz plaćeni rad trpele dvostruko opterećenje. U socijalizmu je dominirao princip zapošljavanja za stalno, što je omogućavalo ženama da odu na porodiljsko odsustvo bez straha od gubitka posla. Zdravstvena i socijalna zaštita dece je relativno dobro funkcionisala, a kvalitetna hrana bila je jeftina.[19] Majka-radnica bila je u fokusu državne brige. U socijalističkoj Jugoslaviji razmišljalo se o mogućim modelima društvene solidarnosti sa zaposlenim majkama na nivou podele troškova biološke reprodukcije. Tražilo se njihovo ugrađivanje u poreske sisteme, sistem doprinosa i zdravstvenog osiguranja, kritikovalo se odstupanje od

18 Aleksandra Kollontaj, „Komunizam i obitelj“, u: *Žena – časopis za znanstvena, društvena i kulturna pitanja o mestu i ulozi žene i porodice u društvu*, broj 5, Zagreb 1979, strana 34–46.

19 Joanna Z. Mishtal, „Understanding Low Fertility in Poland: Demographic Consequences of Gendered Discrimination in Employment and Postsocialist Neoliberal Restructuring“, u: *Demographic Research*, br. 21, oktobar 2009, strana 599–626, dostupno na: http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol21/20/DOI: 10.4054/DemRes.2009.21.20/

proklamovanih vrednosti, ali do pokretanja šire društvene akcije nikada nije došlo.[20] Što je još značajnije, iako su pojedine komunistkinje, čak i funkcionerke, ukazivale na taj problem, model represivne patrijarhalne porodice i nevidljivog rada u kući[21] nikada nije stavljen u fokus zvanične politike i time doveden u pitanje.

Za uspostavljanje novog režima materinstva u Srbiji i pojedinim bivšim republikama Jugoslavije važna je politika odustajanja od ideje o planiranju porodice,[22] koja je podrazumevala suverenost svakog pojedinca u odlučivanju o tome da li, koliko i kada želi da ima decu, i uvođenje etno-nacionalnih populacionih politika u okviru kojih je žena 'poželjnog' etniciteta i rase svedena na mašinu za rađanje u projektu reprodukcije nacije i stvaranja nove nacionalne države, zasnovane na kapitalističkim društvenim odnosima tokom devedesetih godina.[23] Ove procese je pratio

20 Ljerka Kralj-Pejaković, „Bolovanja i bolesti u trudnoći“: u *Žena – časopis za znanstvena, društvena i kulturna pitanja o mestu i ulozi žene i porodice u društvu*, broj 5, Zagreb 1979, strana 83–87.

21 Nekoliko dana pre zakazanog termina za štampanje knjige, u razgovoru sa Janjom Beč Neumann saznala sam za inicijativu grupe građanki iz Pančeva usmerenu na rešavanje pitanja domaćica. Istražujući dalje, saznala sam da je inicijativu pokrenula domaćica Olga Stepanov uz podršku 25 žena iz Pančeva. Zahtevi su formulisani u pismu koje je poslato 16.08.1973. Skupštini SFRJ, Komisiji za ustavna pitanja, predsedniku SR Srbije, Savezu sindikata SFRJ i nizu dnevnih novina i časopisa u zemlji. U pismu se, povodom prorade Ustava SFRJ, traži unošenje dopuna koje bi domaćicama omogućile sticanje prava radnog čoveka i tretman rada u kući kao slobodne profesije koja bi im dala zakonsko pravo sindikalnog organizovanja i zaštite njihovih prava, integriteta i interesa, kao i plaćanje socijalnih doprinosa, čime bi sebi obezbedile penziju. Inicijativa je imala odjek u jugoslovenskoj javnosti pre svega pokretanjem polemike u štampi.

22 Rada Drezgić, „Od planiranja porodice do populacione politike – promene vladajuće paradigme u srpskoj demografiji krajem 20. veka“, dostupno na: http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2008/0353-573808031810.pdf/ i Tanja Višić, „Nacionalne populacione politike i konstrukcija materinstva u post-socijalističkoj Srbiji“, u ovoj knjizi.

23 U ključu nacionalizma insistiranje na smanjenju i povećanju nataliteta regulisano je u različitim trenucima na različite načine. Na primer, tokom osamdesetih i devedesetih godina rađanje većeg broja dece albanske nacionalnosti poslužilo je za izvođenje teze o zaostalosti kosovskih Albanaca (o Albankama se govorilo kao o mašinama za rađanje), a promovisao se model porodice sa dvoje dece, dok se danas kod srpskih majki promoviše rađanje većeg broja dece u cilju podizanja nataliteta, što se posmatra kao herojski čin. Tokom devedesetih visok natalitet kod Albanaca, Roma i Muslimana je tumačen kao zavera protiv srpskog naroda.

rat, permanentna ekonomska kriza, rapidno osiromašenje, sveopšta privatizacija nekada javnih dobara i veliki procenat emigracije stanovništva u zemlje Prvog sveta, kao i još brutalnija retradicionalizacija (pod velikim uticajem crkve i morala koji ona promoviše), koja je između ostalog dovela i do izražene homofobije i rasizma.

Reprodukovanje stanja večite tranzicije u Srbiji nastavljeno je nakon dvehiljadite i takozvanih demokratskih promena. Uspostavljen je kontinuitet s rešavanjem ekonomskih i socijalnih problema agresivnim tržišnim pristupom, u kome je mera demokratije postala radikalna privatizacija i procvat tržišne ekonomije. Ovo stanje obeležava neokolonijalni odnos EU (kroz konstantno tutorstvo i nadzor), permanentna kriza i korupcija državnog aparata koja se javlja kao sastavni deo tranzicijskog inžinjeringa. U tim prilikama, režim materinstva nastavlja da se uspostavlja u uslovima etno-nacionalne pronatalitetske politike, kolapsa sistema zdravstveno- -socijalne zaštite, korupcije u bolnicama i razvoja crnog tržišta, nezaposlenosti, odsustva regulacija prilikom zapošljavanja i otpuštanja majki s posla, migracija u zemlje Prvog sveta i traženja posla u oblasti nege i rada u kući, homofobije i isključivanja roditelja i staratelja neheteroseksualne orijentacije, kao i rasističkog odnosa prema majkama i deci romske nacionalnosti.

Ignorišući kompleksnost situacije, država nastavlja da se bavi jedino podsticanjem nataliteta, i to samo deklarativno. U javnom prostoru konstantno se proizvodi moralna panika u vezi sa pojavom 'bele kuge' koja preti društvenom poretku i nacionalnim interesima, a za pad nataliteta okrivljuju se žene, njihova sebičnost i agresivnost, abortusi, kao i usvajanje 'zapadnih' obrazaca ponašanja. Umesto strukturnih napora za promenu stanja, promovišu se modeli društvenih dobrotvora, koji sad postaju *provajderi* onoga što je nekada bilo javno dobro.[24] Primer za takvu praksu jeste kampanja *Bitka za bebe* (Fond B92) pokrenuta 2011. godine, koja je imala

24 Nebojša Milikić, „Nevladin sektor i javno dobro", izlaganje na konferenciji *Borba za javno dobro: analize, strategije, perspektive*, Centar za politike emancipacija, 7. i 8. april 2012, Beograd.

za cilj obezbeđivanje sredstava za nabavku inkubatora. Kroz militarizovan rečnik vizuelnih komunikacija i javni govor promotera, kampanja je reklamirana kao strateška, skoro-pa-vojna operacija usmerena na povećanje nataliteta fokusiranjem na 'male heroje', to jest prevremeno rođene bebe. Proglašenje Godine beba predstavlja gest državne podrške ovoj kampanji i nastavak 'aktivne' borbe za povećanje nataliteta u timu sa privatnim kapitalom. Sprega privatnog i javnog ostvarena je preko organizacije civilnog društva (Fond B92), koja preuzima ulogu posrednika u servisiranju interesa države i kapitalista. Jasan efekat takvih procedura jeste delegitimisanje države i stvaranje prostora za legitimisanje onih koji su se obogatili u procesu tranzicije zahvaljujući saradnji s političkim vođama i odsustvu mehanizama regulacija i kontrole u sticanju profita.

Ovakav gest države i društvenih dobrotvora iznova stavlja akcenat na politike nacionalnog identiteta (biološki opstanak nacije) koje imaju mobilizacijsku funkciju u razbijanju socijalne kohezije, bez apsolutno ikakavog značaja za stvaranje adekvatne socijalne politike u zemlji.[25] Da je u pitanju instrumentalizacija na nivou dnevne politike, pokazuju i činjenice da se Srbija i dalje nalazi među vodećim državama po korupciji u zdravstvu, otpuštanju trudnica s posla, činjenici da je dečji dodatak najniži u zemljama u regionu, da se puni iznos plata za trudničko odsustvo isplaćuje samo u Beogradu i Novom Sadu, a da se u ostalim delovima zemlje isplaćuje 65 procenata, kao i da na tri stotine klijenata dolazi jedan socijalni radnik.[26]

U trenutku proglašenja *Godine beba*, cena bebi-opreme u Srbiji bila je najskuplja u regionu usled visokog PDV-a, ali je susret dobrotvora i države opet pronašao mogući nivo saradnje i međusobnih procesa podrške upravo na ovom problemu. Fond B92 je već imao pripremljenu novu ka-

25 Rada Drezgić, „Od planiranja porodice do populacione politike – promene vladajuće paradigme u srpskoj demografiji krajem 20. veka", dostupno na: http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2008/0353-5738080318 1D.pdf/

26 „Proglasili Godinu beba a neće da obuzdaju cene bebi opreme", *Blic*, 05.02.2012.

mpanju *Glasaj za bebe*, kojom je prikupljanjem potpisa 'izboreno' usvajanje amandmana Vlade Republike Srbije na zakon o porezu na dodatu vrednost, kojim je omogućen povraćaj poreza na opremu i hranu za bebe. Ipak, treba biti svestan činjenice da ovakav povraćaj poreza pomaže samo privilegovanoj klasi s višim prihodima jer ona može priuštiti kupovinu te (luksuzne) opreme. Ovaj gest države i dalje ostaje u sferi deklarativne borbe protiv negativnog nataliteta, bez stvarnih poboljšanja uslova života stanovnika, potpunim ignorisanjem činjenice direktne uslovljenosti fertiliteta socio-ekonomskim uslovima života. S druge strane, i u nazivima ovih kampanja vrlo je evidentno da u fokusu nije briga o deci, već sam čin biološke reprodukcije i proizvodnja novih beba za naciju.

Neoliberalni 'tranzicijski' režim materinstva u Srbiji se uspostavlja u prostoru između nacionalnog regulisanja i tržišnog regulisanja.[27] Proizvodi se brutalna situacija u kojoj su oni koji brinu o deci, a koji ne pripadaju odabranom krugu više klase, gurnuti na granicu minimuma uslova za život, a u ogromnom broju i ispod granice siromaštva. Borba za preživljavanje zbog egzistencijalnih problema dovodi do pojave sve većeg procenta roditelja koji odlučuju da prepuste brigu o deci institucijama socijalne zaštite, koje su i same u kolapsu! Ove nestabilne okolnosti pogodovale su i uvođenju konzervativnih ideologija i promovisanju patrijarhalnih vrednosti, što je dovelo do povećanja nasilja u porodicama i diskriminacije svih oblika nenormativnog roditeljstva i starateljstva. Nastavljanjem kodifikovanja porodice kapitalističkom i seksističkom podelom rada, zasnovanom na neplaćenom radu žene i jednostranom promocijom vrednosti heteroseksualne patrijarhalne porodice, država postaje generator nasilja i diskriminacija.[28] Dnevna štampa je puna članaka u kojima se majke optužuju za odstupanje od mita o hrabroj i

27 Slično je i u drugim bivšim jugoslovenskim republikama. Videti tekst u ovoj knjizi: Jasna Kovo, Anela Hakalović, „Bosanskohercegovačko majčinstvo na razmeđu nacionalnog i tržišnog reguliranja".

28 Više o ulozi države u podržavanju nasilja nad ženama videti: Giovanna Franca Della Costa, *The Work of Love – The Role of Unpaid Housework as a Condition of Poverty and Violence at the Dawn of the 21st Century*, Autonomedia, New York 2008.

požrtvovanoj majci (majci Jugovića), i obeležavaju kao agresivne, zle i psihički bolesne.[29] Ovo stanje posebno se brutalno odražava na majke Romkinje, koje su dvostruko obeležene i kao rasno drugačije i kao siromašne, i čija biološka reprodukcija nije dobrodošla; ali i na LGBT roditelje i staratelje koji su predmet sveopšte tabuizacije i zgražavanja. Pored nacionalne i tržišne regulisanosti, režim majčinstva u lokalnom kontekstu artikuliše se i rodnim politikama usvajanim pod pritiskom EU, na nivou legislative. Na ovaj način režim pokazuje vlastiti cinizam, dopuštanjem nominalnog proširenja prava i uvođenja novih perspektiva, ali bez suštinskog preispitivanja inherentnih mehanizama neoliberalizma. Tako se polje borbe ograničava na prostor unutar dominantne hegemone ideologije, čime se normalizuju i prikrivaju neoliberalne agende i otežavaju radikalizovaniji oblici otpora.

Postajanje majkom kao politička radikalizacija

Šta znači postajanje majkom kao oblik političke subjektivizacije u doba neoliberalnog kapitalizma, tržišnog fundamentalizma, sveopšte krize, sveprisutne eksploatacije, permanentnog rata i diskriminatorskih i nasilnih režima seksizma, homofobije i rasizma, to jest društveno-ekonomskih relacija koje se pokazuju kao fundamentalno nepravedne? Kako govoriti o postajanju majkom kao političkoj subjektivizaciji, a da se pri tome izbegnu zamke koje postavljaju politike identiteta, i na koji način nam razmišljanje o majčinstvu može pomoći u razumevanju i proizvodnji prostora u kom se ne radi o našim zajedničkim osobinama (i identitetima), već o zajedničkim naporima u proizvodnji drugačijih i pravednijih uslova za život i proizvodnji društvenih odnosa koji nisu zasnovani na eksploataciji i koji nas međusobno ne udaljavaju?

29 Na primer: „Nema majke Jugovića, Da li su majke u Srbiji i dalje požrtvovane ili nasilne?", *Večernje novosti*, 08.07.2012.

Pitanje postajanja majkom u radikalnom političkom smislu jeste pitanje odbijanja da se postane i da se bude ono što se od nas zahteva. Ipak, postajanje majkom nije samo refleks odbijanja, već konstantan rad na promeni sebe i aktivno učestvovanje u postajanju političkim subjektima i promenama društvenih odnosa u svetu u kome živimo. Otpor dominantnim režimima materinstva, ili pojedinim njihovim pojavnostima ili efektima, najčešće su formulisani pristupima na liniji majčizam, liberalni feminizam, nadnice za (i protiv) reproduktivnog rada[30] (i iz toga izvedeni humani štrajk) i podruštvljavanje i kolektivizacija brige o deci.

Maternalizam je višeznačan i kompleksan pojam[31], koji bi se u jednom svom aspektu mogao odrediti kao specifična ženska politička aktivnost i vid političke subjektivizacije majki. U fokusu maternalističkih politika nalaze se zahtevi u vezi s dobrobiti, zdravljem i sigurnošću deteta i majke, podržavanjem majčinske nege u kući, ohrabrivanjem majki da nađu plaćeni posao, insistiranjem na fleksibilnosti radnih uslova za majke, uslovima za ostvarenje prava za porodiljsko odsustvo, pomoći u slučajevima siromaštva. Ovaj pristup vrednuje ženu kao najbolju i najadekvatniju opskrbiteljku brigom i negom dece i porodice, i esencijalizuje određene osobine koje pripisuje ženi-majci promovišući ih kao izvor ponosa i moralnosti. Jezik maternalizama jeste jezik morala i saosećanja formulisan idealizacijom majčinske ljubavi kao transformativnog potencijala društva. Takođe, maternalizam se može opisati i kao ideologija, koja iako želi da pomogne majkama i izbori se za određenu društvenu promenu, radi to slaveći emocionalnu i društvenu vrednost povezanosti

30 Slična podela izvedena je u tekstu: Judith Stadtman Tucker, „Motherhood and Its Discontents, *The Political and Ideological Grounding of the 21st Century Mothers Movement*“, izlaganje na konferenciji *Materinstvo i feminizam*, Asocijacija za istraživanje majčinstva, York University Toronto, Ontario, 23. oktobar , 2004, dostupno na: http://www.mothersmovement.org/features/Copy/jst_arm_presentation_10-04.pdf/

31 Više o tome videti: Marian van der Klein, Rebecca Jo Plant, Nichole Sanders, Lori Weintrob, *Maternalism Reconsidered: Motherhood, Welfare and Social Policy in the Twentieth Century*, Berghahn Books, New York 2012; Cornelia T.L. Pillard, Naomi Mezey, „Rethinking the New Maternalism“, dostupno na: http://works.bepress.com/naomi_mezey/2/

žene s porodicom i decom, sentimentalizuje odnos majke i deteta ne preispitujući patrijarhalne odnose, čime zadržava rad brige u domenu privatnog, i isključuje muškarce i širu društvenu odgovornost. Ova perspektiva razvila se početkom 20. veka u Sjedinjenim Državama i danas je prisutna širom globalnog sveta. Tokom svog razvoja i implementacije doprinela je brojnim promenama u okviru države blagostanja, koje su imale značajne efekte za pojedine majke i njihovu decu.[32] Danas je maternalizam prisutan kako u konzervativizmu na desnici, tako i na levici, i uspostavlja se jednako u globalnom i u lokalnom kontekstu, kako u zvaničnim krugovima realpolitike, tako i u sektoru civilnog društva.

Takođe, o maternalizmu se može govoriti kao o 'državnom maternalizmu', 'maternalizmu radničke klase', 'patriotskom maternalizmu', ali i 'mirovnom maternalizmu'. Tokom devedesetih godina u Srbiji je bila vrlo izražena patriotska maternalistička pozicija sa isticanjem bliskog odnosa majke i nacije. Kroz ovu ideologiju majka je bila promovisana kao herojka koja rađa sinove i obezbeđuje vojnu snagu za odbranu nacionalnih ciljeva, i kao ona koja zastupa tradicionalne moralne vrednosti. Slična etnocentrična ideologija se i danas reprodukuje na državnom nivou. S druge strane, maternalizam je u pojedinim situacijama i kontekstima služio kao način političke subjektivizacije majki u mirovnom i antiratnom ključu. Maternalistički pristup antiratnoj politici razvile su do najvećeg stepena *Majke s Majskog trga* u Argentini, boreći se za istinu o svojoj nestaloj deci tokom diktatorskog režima Horhea Rafaela Videle. Ovde bismo mogli govoriti o upotrebi 'strateškog esencijalizma'[33] u pojedinim ekstremnim situacijama kao mogućem prelaznom rešenju. Ali, kada govorimo o neoliberalnom režimu materinstva i maternalističkoj političkoj subjektivizaciji, važno je primetiti da u svojoj suštini maternalizam perpetuira duboke nejednakosti između muškaraca i žena, proglašavajući ženu najade-

32 Maternalistkinje su često kao pripadnice bele srednje klase izlagale svoje zahteve patologizujući, infantilizujući i rasizujući siromašne majke i majke iz radničke klase.

33 Koncept je razvila Gajatri Čakravorti Spivak (Gayatri Chakravorty Spivak).

kvatnijom starateljkom, to jest standardom nedostižnim kako za oca, tako i za komunalne institucije. Ovaj pristup u suštini ne propituje dominantne patrijarhalne odnose, niti dominantne ekonomske društvene odnose koji proizvode aktuelne diskriminatorske režime materinstva, i tako se u najvećoj meri prilagođava dominantnim režimima materinstva pokušavajući da deluje unutar njih. Maternalizam želi rodno zasnovanu politiku identiteta, ali često bez feminizma s kojim je najčešće u konstantnom ili latentnom sukobu, ili ga u potpunosti odbacuje. Ipak, povremeni susreti ova dva vida političke subjektivizacije odigravaju se u prostoru etike brige.[34] Iz obe perspektive, žene se pozicioniraju kao drugačije od muškaraca u odnosu na prakse brige, iako ne postoji konsenzus kako u tom smislu posmatrati pol i rod.[35]

Za razliku od maternalizma, liberalne feministkinje koncentrisane na propitivanje dominantne ideologije materinstva, kritikovale su ulogu majke kao primarne i najbolje opskrbiteljke brigom insistirajući na uspostavljanju jednakih odgovornosti roditelja u odnosu na brigu o deci; ukazivale su na probleme ograničenja ličnih sloboda majki i opcija za plaćeno zapošljavanje i diskriminaciju u odnosu na visinu nadnice i insistirale su na obavezama i odgovornosti države u obezbeđivanju određenih institucionalnih mehanizama u pitanjima zaštite majki i dece; kritikovale su rodno zasnovanu socijalizaciju dece insistiranjem na rodno neutralnom vaspitanju, kao i ograničavanje reproduktivnih izbora insistiranjem na legalnim, dostupnim i pristupačnim reproduktivnim uslugama.[36] Pitanje identiteta jeste najvažnije mesto delovanja liberalnog feminizma i formulisano je kroz identitetske politike koje su povezane s idejom da su žene, a posebno majke, objekti društvene i kulturalne represije. Liberalni feminizam zastupa ideal individualnih društvenih prava i odgovornosti i upotrebljava pojmove kao što su 'pravda' i 'jednakost', čija retorika ima za cilj osnaživanje majki i njihovu emancipaciju. Jedna od centralnih okosnica u ovom pristupu je kritika patrijarhata radi ukazivanja na nejednaku distribuciju prava i diskriminaciju majki nejednakom distribucijom nadnica, kao i na probleme rodno zasnovanog nasilja u porodici. Liberalni feminizam ukazuje na nedovoljno dobro delovanje sistema (država treba da bude nosilac odgovornosti za jednaka prava i bolje uslove za život), usmeren je na kritiku i reforme dominantnih režima materinstva, dok se dominantni sistem proizvodnje kapitalizma ne propituje. Pojedini liberalno-feministički zahtevi imali su određenog uspeha u promeni legislative, ali su radikalne implikacije uglavnom izostajale, pa je problem liberalnog feminizma to što ne dovodi u pitanje dominantni sistem ekonomske reprodukcije i idealizuje državu kao opskrbitelja pravima, kao i što naglašavajući kulturnu kritiku, u velikoj meri zanemaruje kritiku političke ekonomije. Tokom devedesetih godina lokalne feministkinje bavile su se gorućim pitanjima nasilja, silovanja žena u ratu i pomoći ženama i majkama u ratnim uslovima kao najvažnijim problemima u vanrednoj situaciji. Međutim, nakon dvehiljaditih su svoje aktivnosti u velikoj meri *mainstream*-izovale i NGO-izovale sledeći zahteve finansijera i prilagođavajući se liberalnom zahtevu za uspostavljanjem civilnog društva u trenutku njegove transformacije. Takođe, baveći se materinstvom, nisu povezale kritiku nacionalizma i patrijarhata sa kritikom političke ekonomije, i time su delimično propustile da reaguju na uspostavljanje neoliberalnog režima materinstva i potiskivanje sećanja na socijalni egalitarizam.

Kao odgovor na ovakvo stanje u društvu, ali i u polju političke subjektivizacije, kao moguća alternativa artikulisana je borba za nadnice protiv reproduktivnog rada, koja se uspostavlja nasuprot dominantnim režimima materinstva. Ova perspektiva se razvila u krugovima italijanskog autonomističkog feminizma sedamdesetih godina, odakle se proširila na ostale delove Evrope i sveta, dok je u lokalnom kontekstu ostala neprepo-

34 Judith Stadtman Tucker, „Rocking the Boat: Feminism and the Ideological Grounding of the Twenty-First Century Mothers' Movement", u: Andera O'Reilly, *Feminist Mothering*, State University of New York Press, New York 2008.

35 Zahvaljujem se Ženama u crnom na ukazivanju na pojedine tekstove vezane za problematiku etike brige.

36 Judith Lorber, *Gender Inequality, Feminist Theories and Politics*, Oxford University Press, New York 2012.

znata. Artikulisana je kroz feminističku teoriju o reproduktivnom radu[37], koji uključuje kompleksne aktivnosti brige o deci i starima, rad u kući, kao i seksualni rad. Nisu u pitanju samo afektivni odnosi i emotivno investiranje u intimnost, slušanje, tešenje, već i ogromne količine materijalnog rada, usisavanje, pranje, kuvanje itd. U ovom pristupu insistira se na tome da je reproduktivni rad upravo onaj rad koji proizvodi i reprodukuje radnu snagu, i koji se na taj način pojavljuje kao ključan za kapitalističku akumulaciju. Kao takav, konstituiše se napredovanjem kapitalizma, i razdvajanjem privatne sfere u industrijskom društvu, kao neproduktivne sfere, od sfere produktivnog rada čiji proizvodi imaju prepoznatu vrednost. Time se pokazuje da se kapitalizam utemeljio na ogromnim količinama neplaćenog rada koji nastavlja da eksploatiše. Materinstvo se u kontekstu reproduktivnog rada posmatra kao oblik proizvodnog rada sa društvenom i ekonomskom vrednošću, a koji se kroz dominantan režim sentimentalizuje zajedno sa celokupnim radom u kući, kao rad ljubavi koji se vrši instinktivno i nagonski, te tako postaje potpuno prirodno da takav rad nije potrebno dodatno vrednovati.

U okviru teorija i politika reproduktivnog rada, o brizi se govori kao o zajedničkom ili javnom dobru, čime se značaj brige proširuje na sve aspekte života i društva. Zahtevi u odnosu na reproduktivni rad kretali su se od zahteva za nadnicom do predlaganja humanog štrajka kao odbijanja ovakvog vida rada. Zahtev za nadnicom protiv reproduktivnog rada predstavlja političku strategiju postavljanja nemogućeg zahteva sistemu

37 O reproduktivnom radu videti više u tekstovima: Nensi Folbre, *Dobrotvorni rad*, deo intervjua, dužina trajanja: 20 minuta, snimljeno u Amherstu, SAD, 2003, u: *RePublicArt*, temat: *Alternative Economics*, *Alternative Societies* (projekat Olivera Reslera), avgust 2005; Silvia Federici, „The Reproduction Of Labour-Power In the Global Economy, Marxist Theory and the Unfinished Feminist Revolution", izlaganje na seminaru „The Crisis of Social Reproduction and Feminist Struggle", UC Santa Cruz, januar 2009; Silvia Federici, „Precarious Labor and Reproductive Work", predavanje 2006; Mariarosa Dalla Costa, „Women's Autonomy and Remuneration for Care Work in the New Emergencies", *The Commoner*, oktobar 2010; Silvia Federici, „Wages Against Housework", Power of Women Collective and Falling Wall Press, 1975; Stevphen Shukaitis, „Questions for Aeffective Resistance", u: *Imaginal Machines: Autonomy & Self-Organization in the Revolutions of Everyday Life*, Autonomedia, 2009; Marina Vishmidt, „Human Capital or Toxic Asset: After the Wage", Reartikulacija, 2010, dostupno na: http://caringlabor.wordpress.com/.

(u kapitalizmu reproduktivni rad ne može biti plaćen jer bi njegovo plaćanje skupo koštalo sam sistem) sa ciljem da se ostvari fundamentalno preispitivanje i zahtev za promenom *statusa quo*. S druge strane, ovakav zahtev stvara uslove za širu društvenu solidarnost u polju borbe najčešće vođene kroz kritiku i zahteve u polju plaćenog rada. Zahtev za generalnim štrajkom, koji je dolazio s levice, nikada nije uključivao neplaćeni rad, i time je isključivao sve one koji ga vrše. Iz tog razloga, kao kritika ovakvog oblika delovanja, feministkinje insistiraju na uvođenju neplaćenog rada u polje borbe kroz transformisani zahtev za štrajkom – humanim štrajkom koji obuhvata sve aspekte proizvodnje života, i koji kritikuje sve ono što je reakcionarno, pa i reakcionarno unutar same pobune.[38]

Često je pristup u polju borbi za nadnicu protiv reproduktivnog rada razvijan u pravcima zahteva za podruštvljavanjem i kolektivizacijom brige, kao mogućeg odgovora izvan etabliranih odnosa materocentrične i roditeljocentrične brige. Taj pristup zasnovan je na kritici određenih pokušaja koji su sprovođeni u prošlosti, kao što je, na primer, projekat podruštvljavanja brige u Sovjetskom Savezu, Maovoj Kini i drugim zemljama Istočnog bloka. Model podruštvljavanja reproduktivnog rada, koji je tekao zajedno sa samoupravnim modelom upravljanja fabrikama, u Istočnom bloku kritikovan je kao uvođenje fabrike u porodice insistiranjem na povećanju efikasnosti i produktivnosti kućnog rada i uvođenju porodice u fabrike kao veće identifikacije s radom i veće odgovornosti, koja se kao takva ne razlikuje mnogo od dugo željenog utopijskog sna kapitalizma.[39] Kao mikrostrategija, ovakav način kolektivizacije brige prepoznaje se u različitim praksama, najčešće nastalim u akutnim uslovima siromaštva i nebrige javnih institucija, ili praksama već decenijama

38 Videti tekst u ovoj knjizi: Kler Fontejn, „Humani štrajk" i Mariarosa Dalla Costa, „Women and the Subversion of the Community", „On The General Strike", u: *The Commoner* broj 15, temat: *Care Work and the Commons*, zima 2012, dostupno *on-line*: http://www.commoner.org.uk/wp-content/uploads/2012/01/commoner_issue-15.pdf/

39 Nicole Cox, Silvia Federici, „Capital and the Left", Falling Wall Press, Bristol 1975, dostupno na: http://caringlabor.wordpress.com/

prisutnim u različitim kulturama kao vid samopomoći, ali i u dugoj istoriji samoorganizacije žena i kolektivizacije kućnog rada kroz eksperimente utopijskog socijalizma i materijalističkih feministkinja u 19. i 20. veku.[40] Kolektivizacija brige podrazumeva kolektivizaciju i socijalizaciju celog polja reprodukcije i reproduktivnog rada, uzetih kao javno i zajedničko dobro. Kao odgovor na privatizaciju reprodukcije nudi se kolektivizacija, koja podrazumeva zajednicu zasnovanu na kvalitetu odnosa, principu kooperacije i odgovornosti, a ne na ekskluzivnim interesima, ograđivanju i identitetima. U idealnom smislu, majčinstvo bi u ovako nastajućoj zajednici predstavljalo funkciju koju može da vrši svako kroz podelu odgovornosti, koju bi trebalo da snose podjednako svi članovi društva.[41]

Ka revolucionarizovanju svih odnosa

Kao što je pokazano, materinska subjektivnost nije prirodna i biološka činjenica već specifičan društveni odnos koji nastaje u polju ekonomske, političke i kulturalne proizvodnje. Perspektive postajanja majkom otvorene maternalističkim strategijama ostaju u velikoj meri konzervativne i patrijarhalne, iako ulažu značajne napore u ostvarenju boljih uslova za život majki i dece u zadatim odnosima moći. Strategijom prilagođavanja dominantnoj ideologiji perpetuiraju se režimi na vlasti i ne nudi se perspektiva omogućavanja suštinskih i dugoročnih promena. Radikalizacija perspektiva u odnosu na materinstvo takođe se u velikoj meri izgubila i u pohodu na jednaka prava artikulisana liberalnim feminizmom. Iako su dugogodišnja zalaganja za promene unutar legislative izborila određene formalne promene, funkcionisanje neoliberalnog režima materinstva

40 Silvia Federiči, „Feminizam i politika zajedničkog“, *uz)bu))na))) – žurnal za umetnost, politiku, teoriju i aktivizam*, br. 1, temat: *Razgovori o novom feminizmu i umetnosti*, 2011, dostupno *on -line*: http://www.uzbuna.org/yu/%C5%BEurnal/razgovori-o-novom-feminizmu-i-umetnosti/feminizam-i-politika-zajedni%C4%8Dkog/

41 Videti tekst u ovoj knjizi: Marina Višmit, „Oči svih devica na svetu napravljene su od stakla“.

nikada nije omogućilo, niti će omogućiti njihovo puno ostvarenje, jer u svojoj suštini predstavlja lažno obećanje. Liberalne strategije danas se često artikulišu kroz krivicu i žaljenje zbog gubitka liberalne demokratije i povlastica koje je obezbeđivala država blagostanja, što vodi gubljenju kritičke oštrice, odbranom kapitalističke države koja se mnogo puta pokazala kao loš partner u procesima pregovaranja.

S druge strane, uvođenje majčinskog rada javlja se kao potencijalno mesto koje može da dovede do remećenja odomaćenih ekonomskih i političkih razumevanja rada i kapitalističke proizvodnje i reprodukcije. Ipak, postavlja se pitanje da li je pristup koji nameće logiku robe jedini mogući put ka njenoj eliminaciji? Sigurno je da stavljanje odnosa majke i deteta izvan kapitalističkih odnosa u romantično-revolucionarni procep ne vodi nikuda. Romantizacija odnosa majke i deteta vodi individualizaciji odgovornosti i onemogućava revolucionarizovanje međusobnih odnosa izvan privatizovane egzistencije, privatnog vlasništva, eksploatacije i njihovog prevođenja u polje zajedničkog ili relacijskog, s potencijalom da proizvede i revolucionarizuje postojeće kapitalističke odnose. Pitanje postajanja majkom jeste zahtevno i traži kompleksan pristup kako bi se menjao dominantan režim. Neophodno je obuhvatiti sve aspekte potčinjavanja i eksploatacije: od kritike klasnih odnosa, neplaćenog rada, patrijarhata, do etničkih, rasnih, polnih i seksualnih diskriminatorskih odnosa. Takođe, ključno je i sprovođenje kritike dominantnog modela odnosa prema deci-kao-materijalu koji se odgojem oblikuje, autoritarnim programima, za opsluživanje države i kapitalizma, bez gotovo ikakvog prava glasa, i njihovo uključivanje u polje borbe[42]. Na tom putu neophodno je da uskladimo dugoročne ciljeve s mogućnostima koje se otvaraju u sadašnjosti, što zahteva konstantnu refleksiju i preispitivanje postavljenih principa i stvaranje prostora za uključivanje važnih problema sa kojima se susrećemo, a koji su važni (posredno ili neposredno) za život svih nas.

42 Videti tekst u ovoj knjizi: CRAP! Kolektiv, „Organizovanje unutar anarho-feminističkog kolektiva za brigu o deci“.

U kontekstu savremenog otpora artikulisanog na levici protiv aktuelne krize, koja rapidno degradira uslove svakodnevnog života i globalno i lokalno, na značaju je dobila ideja javnog dobra. U trenutku povlačenja države i proizvodnje socijalnog genocida, insistiranje na kontroli raspodele javnog novca pokazuje određene mobilizacijske kapacitete koje je važno iskoristiti. U aktuelnoj krizi reprodukcija svakodnevnog života mogla bi da postane okosnica borbe, koncentrisanjem na obezbeđivanje troškova života i reprodukcije i dostupnosti resursa esencijalnih za reprodukciju. Aktuelnoj borbi doprinelo bi stvaranje strateškog saveza na liniji plaćeni rad – borba za socijalna davanja, koja bi se taktički mogla shvatiti kao socijalna plata za reproduktivni rad.[43] To bi podrazumevalo i ravnopravno uključivanje zahteva vezanih za brigu o deci u procese nastajanja nove javnosti.

Međutim, s druge strane, savremene pokrete odlikuje često nejednaka distribucija moći, diskriminatorsko ponašanje, homofobija, rasizam, seksizam i ignorisanje važnih problema u vezi sa reprodukcijom svakodnevnog života. Levičarska marksistička kritika i dalje se zasniva na kritici robne proizvodnje, dok najčešće zanemaruje neplaćeni rad, iako je jasno da je pitanje reprodukcije centralno za svaku borbu i stvaranje alternative životu pod kapitalizmom, i da je nemoguće razdvajati političku borbu od reprodukcije svakodnevnog života.

Naša levica vrlo je glasna u kritici *mainstream*-izacije lokalnih feministkinja i feminističkih organizacija koje služe kao dežurni krivci, i ispunjavaju potrebu za bavljenje feminizmom i uključivanjem feminizma u zajedničku borbu. To onemogućava postavljanje pitanja s pozicija levog feminizma, koja se tiču celokupnog društva i svih odnosa u njemu, na kojima počiva kapitalizam i bez kojih suštinske promene nisu moguće. Ni levičarska ni feministička scena danas nisu operisane od kapital-odnosa u svojim redovima. Kompetitivni odnosi za minimum fondova na raspo-

43 Camille Barbagallo, Nicholas Beuret, „Starting From the Social Wage", u: *The Commoner* broj 15, temat: *Care Work and the Commons*, zima 2012, dostupno on-line: http://www.commoner.org.uk/wp-content/uploads/2012/01/commoner_issue-15.pdf/

laganju često su jači od solidarnosti i doslednog političkog delovanja, pa proizvode oportunizam i servilnost, a često vode i ka uvođenju eksploatatorskih odnosa, dok se u pojedinim krugovima više ceni efikasnost od međusobne brige i razumevanja. Problemi materinstva i brige o deci ni u kom obliku nisu na agendi lokalne levice i zato nastavljaju da tavore u domenu privatnog. Pojedine retke feminističke organizacije rade već dugo na razvijanju podrške onima koji se brinu o deci kada su u pitanju programi koje organizuju. Međutim, dokle god se ovi problemi ne budu stavili u agendu sistematske kritike i delovanja, razgrađivanje kapitalističkih odnosa neće biti moguće. Neophodno je da shvatimo da briga o deci nije isključivo lični problem, kao i da se ponuđena pomoć ne treba shvatati kao lični angažman, već kao deo političkog rada. Ovo podrazumeva i veliki rad na promeni naših subjektivnosti, uz rad na proširenju vlastitih kapaciteta za stvaranje senzibilnijih odnosa.

U tom smislu, nikako ne smemo da zaboravimo važan aspekt razvijanja kapaciteta za brigu i solidarnost u feminističkim krugovima koji se pokazao na delu tokom ratova devedesetih. Razvijanje te vrste odnosa, mora biti referenca u delovanju i radu na proizvodnji novih struktura u samoreprodukciji (budućeg) pokreta. Ukoliko želimo korenite promene, a ne samo još jedan konformistički prevrat, neophodno je konstantno raditi na revolucionarizovanju svakog trenutka naših života i naših međusobnih odnosa u zajedničkoj borbi. Pitanje postajanja majkom je pitanje svih nas, a naša sopstvena reprodukcija je političko pitanje. Postajanje majkom jeste pitanje uvođenja novih relacija i funkcija u revolucionarne procese i stvaranje novih oblika kolektivne reprodukcije svakodnevnog života i socijalizovanje odgovornosti, ako nam je cilj da željeno novo društvo kome se nadamo bude zasnovano na jednakim mogućnostima za sve, izvan osvedočenih modela savremene podele rada i represivnih, diskriminatorskih i eksploatatorskih režima.[44]

44 Opšta napomena: literatura i izvori koji su već citirani u okviru određenog teksta neće biti ponovo navođeni na kraju svakog teksta u bibliografiji. (*Prim. ur.*)

Kućni rad u kapitalizmu. Neplaćeni rad majki

Sintia Lirondel

Bavila sam se baštovanstvom, farbala automobile, prodavala krofne i pekla plješkavice. Takođe, živela sam i osećala se kao da sam nevidljiva dok sam bila 'samo mama'. Ništa se ne može uporediti sa stresom čuvanja male dece, kuvanja za njih i čišćenja za njima. Kućni rad je nepriznat, bez statusa, i to je posao koji me je istrošio više od svih drugih poslova koje sam radila.

Međutim, kućni rad je viđen kao dosadan, a ignorišu ga čak i progresivne grupe. Plaćeni rad je priznat; to je 'pravi' rad. Najprisutniji, iscrpljujući i zamoran rad još uvek se obavlja besplatno, a nevidljiv je i onima koji se bore za socijalnu pravdu, protiv kapitalizma. Kao antikapitalistička aktivistkinja, učestvovala sam na bezbroj skupova i protesta, pročitala gomilu alternativnih časopisa – ali bila sam nesvesna uloge koju kućni rad igra na širem planu ekonomije.

Svoju prvu knjigu na ovu temu pronašla sam na rasprodaji povodom zatvaranja feminističke knjižare na Viktoriji, pre nekoliko godina. Bila je to najjeftinija knjiga na stolu sa knjigama do jedan dolar. Knjiga *Više od rada ljubavi (More Than a Labor of Love)*, Meg Lakston (Meg Luxton), istraživala je tri generacije domaćica u Flin Flonu u Manitobi. Iako sam lično bila upoznata i često iscrpljena kućnim radom (ja sam samohrana majka troje dece), nikada nisam razumela njegov značaj. Kapitalizam je izgrađen na plećima neplaćenog rada radnika širom sveta. Većina neplaćenih radnika su žene, a najveći deo neplaćenog rada odvija se kod kuće.

Kućni rad čini dve stvari: reprodukuje ljudska bića – a time i radnu snagu – i svakodnevno priprema radnike za odlazak na posao. Kanada je 1994. procenila da bi vrednost kućnog rada, da je plaćen, iznosila 318 milijardi dolara. Raznovrsnost poslova koje morate da radite brinući o kući i deci je beskonačna: kuvanje, spremanje, pranje i peglanje veša,

briga o zdravlju, medijacija, pomoć u učenju, savetovanje, sekretarski poslovi, transport dece i kućnih potrepština i tako dalje, a sav taj rad se odvija tiho, neherojski. Mnoge žene koje rintaju bez novčane nadoknade, uz fizički napor podizanja dece, dok se bore protiv bede, bolesti i siromaštva, sebi prerano kopaju grob.

Ali mi verovatno mislimo o sebi kao radnicama jedino kad radimo izvan kuće. To je postalo očigledno tokom intervjua koji je vodila istoričarka Suzan Staser (Susan Stasser) za svoju novu knjigu *Nikada završeno* (*Never Done*). Osamdesetosmogodišnja žena rekla je u tom intervjuu da ne može da veruje da njen neplaćeni rad (nasuprot njenim 'poslovima') može imati bilo kakav značaj za jednu istoričarku.

Jedna od prvih žena koja je dovela u pitanje gledište da kućni rad nije produktivan rad je Marijaroza Dala Kosta (Mariarosa Dalla Costa), koja je u Italiji 1972. pisala da su domaćica i njen rad osnova procesa akumulacije kapitala. Kapital upravlja neplaćenim radom domaćice, kao i plaćenim radnikom. Dala Kosta je porodicu videla kao koloniju kojom dominira kapital i država. Ona je odbila veštački stvorenu podelu na rad za i rad bez nadnice, rekavši da se ne može razumeti eksploatacija nadničarskog, dok se ne razume eksploatacija neplaćenog rada.

Druge feminističke autorke kritikovale su to gledište zbog toga što ono ne priznaje da muškarci imaju direktne koristi od rada žena u kući. Hajdi Hartman (Heidi Hartmann) piše u *Žene i revolucija (Women & Revolution)* da su sindikati belih muškaraca početkom 19. veka zahtevali da se žene, deca i ne-belci isključe iz radne snage jer je njihovo učešće smanjivalo nadnice. Tražili su dovoljno visoke plate za muškarce da bi njihove žene mogle da priušte da ostanu kod kuće i brinu o deci i kući. Hajdi Hartman to vidi kao tajni dogovor između radnika i kapitalista. Na taj način su beli muškarci zadržavali ženu kod kuće iz svoje lične koristi, dok su gazde, koje su shvatile da domaćice proizvode buduću radnu snagu i održavaju zdravije radnike, dobile poslušniju radnu snagu. Dakle, porodična plata je učvrstila partnerstvo između patrijarhata i kapitalizma.

Tradicija da žene rade u kući besplatno, a muškarci izvan kuće za platu, se izmenila. Većina muškaraca nije bila dovoljno plaćena za izdržavanje porodice. Veliki broj žena danas ima plaćeno zaposlenje.

Ali, kao što Rut Švarc Kaun (Ruth Schvartz Kauen) primećuje u svojoj knjizi *Više posla za majku* (*More Work for Mother*), dok su se zadaci koje žene izvršavaju u kući promenili, vreme provedeno u kućnom radu nije. To je delom rezultat toga što radnice u kući danas održavaju više standarde čistoće, imaju više aparata za čišćenje, provode više vremena kao potrošačice (oko osam časova nedeljno u kupovini i prevozu robe koja je ranije bila dostavljana), suočavaju se sa većim pritiskom da obezbede pozitivna iskustva za svoju decu, imaju manje pomoći od odraslih rođaka, a ni približno dovoljno pomoći od svojih partnera muškaraca. U situaciji kada oba partnera u domaćinstvu imaju stalno zaposlenje, žena još uvek radi kućne poslove znatno više nego muškarac – 15 sati više nedeljno, ukupno još jedan dodatni mesec od dvadesetčetvoročasovnog dana svake godine.

Kao samohrana majka pokušavam da pomirim dva nespojiva zahteva od strane društva: 1) da budem dobra majka, i 2) da ne budem parazit, zarađujući za život. Tako radim obe stvari na kompromisan način. Izuzetno je teško biti dobra majka kada nemate dovoljno novca da obavite posao. Izuzetno je teško da zarađujete za život kada pokušavate da kompetentno podignete zdravu decu.

U *Feminističkim pitanjima* (*Feminist Issues*, jesen 1992), Riva Landau (Reva Landau) upozorava žene ukazivanjem na posledice napuštanja plaćenog rada na nekoliko godina zbog staranja o deci, kao na dugogodišnje ekonomsko kažnjavanje kroz propuštene mogućnosti za obuku, unapređenje i penzione doprinose. Muškarci koji imaju partnerku koja radi u kući su u nepravednoj prednosti nad ženama na istom radnom mestu, koje nemaju slobodnog radnika kod kuće da brine o njihovim potrebama. Ako muškarci odbiju da rade svoj deo domaćeg rada, žene moraju da stupe u štrajk. Ovo je ideja u osnovi Globalnog ženskog štrajka (Global Women's Strike) koji je počeo 8. marta 2000. (www.globalwomenstrike.net). Procenjeno je da žene čine 52% odraslih na planeti i obavljaju 75% potrebnog rada za održavanje 100% populacije.

Organizatorke Globalnog ženskog štrajka tvrde da ko god obavlja sav taj rad ima stvarnu moć da utiče na promenu. Ali, kao što Marija Mis (Maria Mies) piše u svojoj knjizi *Patrijarhat i akumulacija na svetskom nivou* (*Patriarchy and Accumulation on a World Scale*), mora postojati solidarnost između žena u visoko razvijenim i nerazvijenim zemljama ako želimo da napravimo ovu promenu: „Ako jedna grupa žena pokušava da poboljša svoje materijalno stanje kao najamnih radnica ili kao potrošačica, a ne kao ljudskih bića, kapital će pokušati da nadoknadi eventualne gubitke pritiskanjem druge grupe žena".

Nažalost, izgleda da je osnovni motiv pojedinih feminističkih knjiga da 1) žene treba da imaju 'pravo' da eksploatišu druge radnike, postajući preplaćene kapitalistkinje, i da bi 2) deca trebalo da budu masovno proizvedena u obdaništima. Dati i muškarcima i ženama jednaku šansu da budu tlačitelji nije rešenje. Skladištenje dece tako da roditelji mogu da rade poslove koji eksploatišu druge ljude nije rešenje.

Žene koje čine svu tu besplatnu radnu snagu u kapitalističkom sistemu u kome ništa drugo nije besplatno, moraju prestati da budu tako fine. To nas čini umornim. A logična posledica toga što smo suviše umorne je da nema dodatnog truda u kući i volontiranja u školi. Možda svi volonteri treba da prestanu da rade besplatno, što bi bila logična posledica života pod vrednosnim sistemom kojim dominira tržište. Jedini besplatan rad trebalo bi da je revolucionarni rad. To uključuje i podizanje svesne dece. Svaki drugi besplatan rad samo jača sistem koji ubija i nas i planetu.

Oni koji su najpotlačeniji pravilima i upravljačima treba da 'rade da bi upravljali' – radeći najmanje moguće neplaćenog rada, a zatim da štrajkuju.

U Britanskoj Kolumbiji organizujemo niz ženskih štrajkova na osnovu nekih od ciljeva Globalnog ženskog štrajka, sa zahtevom da se prekine sa kažnjavajućim i izgladnjujućim nivoom sistema socijalne pomoći i da se on zameni univerzalno garantovanim prihodima (pogledajte članak na ovu temu http://pacificcoast.net/ ~ swag/guaranteed-income.htm/).

Neplaćeni rad je tabu tema zbog priznavanja da će potkopati jedan od najvažnijih ideoloških temelja kapitalizma. Vlasnička klasa ne želi da prizna da je jedini način za njen prosperitet neplaćanje 75 odsto istinskog rada na planeti.

IZVOR: Cindy L'Hirondelle,
„Housework Under Capitalism: The Unpaid Labor of Mothers",
Off Our Backs – The Feminist Newsjournal, januar – februar 2004.
PREVELA SA ENGLESKOG JEZIKA: Tanja Marković

Nezadovoljna bela žena od dvostrukog do trostrukog opterećenja ili zatočenica dijalektike vica

Katja Kobolt

> Da li, zapravo, rodiš decu i čekaš da negde odu, da bi mogla opet da radiš? Da li rodiš decu da bi čekala da se opet vrate? Da li rodiš decu da bi u sebi nosila još i njihove strahove? Ili rodiš decu da bi mogla posle da se boriš za opstanak.
>
> **Maruša Krese, *Svi moji Božići*[1]**

Ovaj tekst je pokušaj teorijskog obračuna sa svakodnevicom koju autorka – visoko obrazovana žena u srednjim tridesetim godinama, samozaposlena kulturna radnica i teoretičarka/predavačica, udata majka dvogodišnjeg deteta – živi između bavarske i slovenačke prestonice. Uprkos svesti da „iskustvo nipošto nije nešto samorazumljivo niti neposredno, već je uvek sporno i predmet je borbe za smisao, a to je uvek i političko"[2], tekst i njegova autorka su opterećeni bar dvostrukom nemogućnošću, što autorkinom pisanju unapred uskraćuje legitimnost.

Autorka je, prvo, zbog svoje svakodnevnice gurnuta u situaciju u kojoj su važnost teorijskih razmišljanja i produbljeno čitanje (teorijske) literature vremenski luksuz, odnosno, redukovani su na slobodnovremensku aktivnost. Ona živi u društvu koje više ne garantuje čuvanje dece i u kome je, istovremeno, njen intelektualni rad u većini slučajeva neplaćen ili, u najboljem slučaju, manje plaćen. Drugo, u postfeminističkom društvu 'jednakih mogućnosti', rizika i prekarnosti, koje se temelji na pervertiranoj poststrukturalističkoj paradigmi slobodnog izbora fluidnih identiteta, autorka se suočava sa antipolitičkim diskursima partikularizacije. Ti diskursi se, između ostalog, materijalizuju kroz smanjenje

1 Maruša Krese, *Vsi moji božiči*, Mladinska knjiga, Ljubljana 2006, strana 17.

2 Joan Scott, „The Evidence of Experience", *Critical Inquiry*, 17/4, 1991, strana 797.

socijalnih prava stanovnika neke države, odnosno socijalnih dužnosti od strane države. Ovde se autorka usredsređuje, pre svega, na ne više podrazumevano pravo na čuvanje dece kao javno zagarantovanog servisa.[3] Premda proces raspada socijalne države stvarno zakoračuje u živote i utiče na biografije širokih skupina subjekata, u isto vreme dominantni diskursi neoliberalizacije tim subjektima odriču pravo na političku artikulaciju njihovih problema i interesa. Njihovi životni putevi se, naime, prema modelu 'jednakih mogućnosti', guraju u sferu privatnosti i tumače se kao lične odluke, čime se toj širokoj skupini subjekata odriče svakovrsna mogućnost politizacije, pa se njihovi interesi određuju kao privatni i time partikularni. Političko je, pak, oduvek moglo biti samo to što se artikuliše kao opšte.[4]

Ako je feministička kritika socijalističkog uređenja polova napadala činjenicu da su ženska prava u socijalizmu ostala ograničena na socijalna prava i ženama nisu garantovala političke moći,[5] u društvu *gender monitoring*-a zagarantovani postotak žena u parlamentu smo platile cenom smanjenja socijalnih prava. Autorka ovog teksta živi u zemlji evropske ekonomske velesile, gde trenutno 32% mesta u parlamentu zauzimaju žene, i u mestu u kojem oko 25% dece ispod tri godine ima garantovano čuvanje van porodice. U skadu sa narednom neoliberalističkom maksimom, to jest sa mobilnošću (intelektualnog) proletarijata, na moje problematizovanje čuvanja dece u bavarskoj prestonici mnogi mi odgovaraju nešto kao: pa zašto živiš baš u tom mestu koje je opterećeno katoličkom

3 „Neoliberalizam označava, opširno, iz ekonomske samoregulacije i tržišta proizilazeće uređenje i razvojni plan. Temelji se na podređivanju širih društvenih područja prevlasti tržišta, te na uskom ograničavanju zadatka države. Država bi trebalo da se podredi tržišnim moćima i garantuje samo okvirne uslove, pri čemu su u prvom planu, pre svega, zaštita privatne svojine i ugovorna prava." (Gabriele Michalitsch, *Die neoliberale Domestifizierung des Subjekts. Von Leidenschaften zum Kalkül*, Campus Verlag, Frankfurt, New York 2006, strana 49).

4 Slavoj Žižek, „A Leftist Plea For 'Eurocentrism'", *Critical Inquiry*, 24:4 (1998), strana 988–1009.

5 Vlasta Jalušić, „Zurück in den 'Naturzustand'? Desintegration Jugoslawiens und ihre Folgen für die Frauen", *Feministische Studien*, 92/9 (1992), strana 9–22.

tradicijom, u Berlinu je, na primer, dovoljno mesta u vrtiću. Kad autorka sagovorniku opiše da ne živimo samo u vremenu mobilnog proletarijata, već u realnosti takozvanih *patchwork* porodica u kojoj je mobilnost ograničena, i u kojoj i ona sama živi, ispadne da i onako njeni argumenti teraju vodu na mlin paradigme 'pogrešne lične odluke'.

Ipak, nije li (bio) upravo feminizam taj koji uvek iznova upozorava da je 'lično' političko? Čak su i dominantni diskursi 'jednakih mogućnosti' ovu maksimu uzeli kao svoju, ali smo nažalost svedoci evakuacije čitavog niza problema i interesa. Naime, dok nas sa svih strana i svake godine podučavaju kako nasilje nad ženama i nasilje u porodici ne odgovaraju našem civilizacijskom stupnju, ostaje čitav niz problema, na primer problem čuvanja dece, koji je isključen iz javne rasprave. Time nikako ne mislim kako kampanje protiv nasilja nad ženama nisu bitne. Život u nenasilnom okruženju, nažalost, još uvek se ne podrazumeva. Veliki broj žena (naravno, i muškaraca) je još uvek izložen nasilju u porodici, pa i u društvu uopšte (u približno trideset država sveta trenutno se odvija rat, odnosno naoružani napadi su svakodnevica).[6] Ipak su te kampanje mač sa dve oštrice. Dvosekle su jer se, ako u to još ubrojimo i *gender monitoring*, u većini slučajeva feministički *lobbying*, kakav praktikuje većina vladinih i nevladinih organizacija, na toj tački se zaustavlja.[7] Tako nama ženama, koje imamo sreće da nas (do sada) nisu pretukli, poručuju pre svega jedno: „Draga, možeš biti super zadovoljna što te niko nije prebio, zato zatvori svoja uobražena i privilegovana malograđanska ustašca, i uživaj u svojoj sreći". Pišem, dakle, iz zlatnog kaveza o sebi i drugima koje, spolja gledano, odgovaraju idealu bele žene.

6 Uporedi: Upsala Conflict Data Program: http://www.pcr.uu.se/research/UCDP/.

7 Lilijana Burcar, „Post-feminizmi v službi neoliberalnega 'humanizma': obstranjenje kritične refleksije in delegitimacija družbeno-političnega boja", *ProFemina – časopis za žensku književnost i kulturu*, specijalni broj *Feminizam – politika jednakosti za sve*, Beograd, zima/proleće 2011, strana 27–46.

> … zavodljiva, ali ne kurvasta, dobro udata, ali ne pritešnjena uz zid, zaposlena, a ne preterano uspešna da ne bi frustrirala svog tipa, vitka, ali ne paniči u pogledu ishrane, uvek neodređene mladosti, ne mora dati plastičnom hirurgu da je unakazi, stoplje-na sa svojom majčinskom ulogom, a da ipak, pri tome, ne misli samo na pelene i na školske zadatke, dobra gazdarica, a nikakva klasična kućna matrona, posve kultivisana, ali nikakva stvarna konkurencija svom mužu, tu srećnu belu ženu koju nam stalno poturaju pod nos i koju bi svim snagama morale kopirati, iako se ona bez nekog posebnog razloga na smrt dosađuje, nikad još nisam srela. Čak verujem da ona uopšte ne postoji.[8]

Kao što je opšte poznato, ali nažalost uvek iznova zloupotrebljivano, *gender* režimi nisu nikakve aistorijske tvorevine. Buržoaska revolucija i kapitalistički načini proizvodnje su u prvom redu omogućili *gender* režime kakve danas u Evropi, uglavnom, poznajemo.[9] Takođe je opšte poznato da su popravke proleterske revolucije 20. stoleća bile samo do određene mere strukturalne prirode, odnosno da su se, u najboljem slučaju, ograničile samo na područje socijalnih prava.[10] Patrijarhalni odnosi su, kako na porodičnom, tako i na širem društveno-ekonomskom nivou u okviru socijalizma ostali uglavnom nerevidirani. Takođe, i građanski feministički pokreti su, pored već pomenutog *gender monitoring*-a, ostavili trag pre svega na onim područjima u kojima nisu potrebne temeljne i šire društvene promene. Zato je život bele žene u zlatnom kavezu, nažalost (još uvek ili ponovo), vrlo sličan životu idealne žene kako ga je opisao vic koji je nedavno

8 Virginie Despentes, *King Kong Theorie*, Berlin Verlag, Berlin 2007, strana 12. (prevela sa engleskog na slovenački: Katja Kobolt).

9 Renata Salecl, *The Spoils of Freeedom. Psychoanalysis and Feminism After the Fall of Socialism*, Routledge, London 1994, strana 112–118.

10 Vlasta Jalušić, „Zurück in den 'Naturzustand'? Desintegration Jugoslawiens und ihre Folgen für die Frauen", *Feministische Studien*, 92/9 (1992), strana 9–22.

kružio na internetu. Vic sa naslovom *Iz dnevnika idealne žene* je zabavna ilustracija često kritikovane dvostruke opterećenosti žena, naime, činjenice da žene, pored posla, većinom najviše vode brigu za domaćinstvo i decu.

> Probudila sam se. Umila se brzo, pomuzla krave, dala kokošima i zečevima da jedu, isterala koze i krave na pašu. Probudila sam decu, napravila im doručak, spakovala ih za školu, odvezla ih u školu, pokosila travu. Otišla sam na posao, posvađala se sa šefom, izbacila ga iz kancelarije, obračunavala putne naloge, zarađivala novac za firmu, zaradila platu. Došla sam kući, iscepala metar drva, skuvala ručak, dovela decu iz škole, nahranila ih, prijavila porez na dobit, išla u polje da okopam kupus i krompir do mra-ka, stigla do frizera. Vratila sam se kući, uterala krave i koze u štalu, spremila večeru, obnovila osiguranje za auto. Nahranila decu, okupala ih, stavila ih u krevet, oprala mašinu veša, platila račune putem interneta, pregledala poštu, obesila veš, pojela koru hleba sa puterom i medom. Kada sam se konačno spremila za spavanje, pade mi na pamet: AJME UŽASA! Moj muž! Ceo dan leži na kauču nepojeban!

Ono što u primeru sa vicem nedostaje (svako)dnevno autorki, a verovatno i u danima većine žena postindustrijskih urbanih društava, je delimično autarkično izdržavanje domaćinstva. I za zadovoljenje (muške) seksualnosti uglavnom nedostaje vremena. Vicu nedostaje muškarac upregnut u društveno-ekonomsku i porodičnu mašineriju. Inače, dani 'idealne' žene iz vica i žene iz zlatnog kaveza su slični po tome što je jedina aktivnost, koja se dopušta, teleološka. Mi, to jest subjekti repatrijarhaliziranog neoliberalizma, živimo život instrumentalno. U vicu država (još uvek) garantuje staranje o deci, dok društveni kontekst podrazumeva izuzimanje muškaraca iz domaćinstva i brige o deci, kao i (tranzicijsku?) nezaposlenost. Moj primer, primer žene iz zlatnog kaveza, je malo komplikovaniji. Komplikovan je već zato što, kako je gore opisano, to nije samo moj problem,

a ipak se dominantno interpretira kao problem moje lične pogrešne odluke. Odgovornost za sprovođenje 'jednakih mogućnosti' i *work-life* ravnoteže porodičnog života se, naime, prenosi sa šireg sistemskog uređenja u sferu privatnosti. Autorkin pogled na feminističku literaturu koja se usredsređuje na sociološke, kulturološke i antropološke aspekte neoliberalnog društva je bio sličan rešavanju psihološkog testa iz ženskog časopisa.

› Da li ste visoko obrazovani u okviru sociooloških studija?[11]
› Da li ste aktivni u projektnim, privremenim poslovima na neodređeno radno vreme?[12]
› Da li vaš heteroseksualni partner ima visoko tehničko obrazovanje i da li je zaposlen puno radno vreme na radnom mestu sa nepisanim pravilom prisustva i preko određenih osam sati radnog dana?[13]
› Čak i ako ste zaposleni puno radno vreme, da li vaš posao donosi manju zaradu nego posao vašeg heteroseksualnog partnera?[14]
› Čak i ako se vaš heteroseksualni partner, koliko mu posao dopušta, angažuje u domaćinstvu i brizi oko dece, da li je ta briga, naposletku, prvenstveno vaš posao?[15]
› Da li sami preuzimate odgovornost da se, nakon porodiljskog, ponovo uključite u profesionalni svet?[16]

11 Lilijana Burcar, „Post-feminizmi v službi neoliberalnega 'humanizma': obstranjenje kritične refleksije in delegitimacija družbeno-političnega boja", strana 27–46.

12 *Ibid*.

13 *Ibid*.

14 *Ibid*, Iris Nowak, „Von mutigen Männern und erfolgreichen Frauen. Work-Life-Balance in prekarisierten Verhältnissen", u: Christina Kaindl (ur), *Subjekte im Neoliberalismus*, BdWi-Verlag, Marburg 2007, strana 59–74.

15 Lilijana Burcar, „Post-feminizmi v službi neoliberalnega 'humanizma': obstranjenje kritične refleksije in delegitimacija družbeno-političnega boja", strana 2–46. i Iris Nowak, „Von mutigen Männern und erfolgreichen Frauen. Work-Life-Balance in prekarisierten Verhältnissen", strana 59–74.

16 Iris Nowak, „Von mutigen Männern und erfolgreichen Frauen. Work-Life-Balance in prekarisierten

› Prebacujete brigu o deci na slabo plaćenu (migrantsku i, pre svega, žensku) radnu snagu?[17]

Na sva ta pitanja autorka je morala odgovoriti potvrdno i tako je više nego pozitivno rešila test o visokoj razini repatrijarhalizacije i neoliberalizacije polno određenog modernog ženskog subjekta. Stoga jer je autorkino dete, za svoje skromne dve godine života, dobilo oko dvadeset odbijanja od strane javnih i privatnih vrtića, njegovi roditelji su se, umesto da iskoriste rad na crno manje privilegovanih žena, priključili grupi drugih roditelja sa istim problemom i osnovali su neprofitno društvo, takozvanu roditelj-dete inicijativu. Takve inicijative su način na koji nemačka država rešava problem čuvanja dece. Recept se temelji na takozvanom neplaćenom *out sourcing*-u, koji uključuje dobrovoljni rad roditelja i time umanjuje teret javnih budžeta. Gradske vlasti takvoj inicijativi, koja mora zadovoljiti hrpu normi, dotiraju približno 80% troškova za zaposlene vaspitače (koji su, inače, legalno zaposleni ali, prema platama u javnom sektoru, mizerno plaćeni) i za troškove iznajmljivanja prostora. Sve ostale troškove snose sami roditelji, pored toga što aktivno sudeluju u vođenju i održavanju vrtića. Troškovi za ovakvo čuvanje su za roditelje veći nego u javnim vrtićima organizovanim od strane države (u kojima ima katastrofalno premalo mesta), ali su još uvek manji nego u privatnim ustanovama. Izbor vaspitača, pedagoškog koncepta, ishrane i tako dalje je, doduše, usklađen sa javnim normama, ali je u velikoj meri prepušten roditeljima. A ta sloboda ima, naravno, svoju cenu – naime, pored mesečnih doprinosa roditelji se moraju u slobodno vreme prilično angažovati: od koordinacije vaspitača, roditelja, vođenja finansija, komunikacije i usklađivanja sa javnim službama i vlastima, čišćenja, renoviranja, zamene

Verhältnissen", strana 59–74. i Gabriele Michalitsch, „Die neoliberale Domestifizierung des Subjekts. Von Leidenschaften zum Kalkül", strana 49.

17 Lilijana Burcar, „Post-feminizmi v službi neoliberalnega 'humanizma': obstranjenje kritične refleksije in delegitimacija družbeno-političnega boja", strana 27–46. i Iris Nowak, „Von mutigen Männern und erfolgreichen Frauen. Work-life-Balance in prekarisierten Verhältnissen", strana 59–74.

u čuvanju u slučaju bolesti vaspitača i tako dalje. Na račun volontiranja roditelja se stvaraju mesta za decu u vrtiću, a državu, koja ta mesta ponosno ubraja u statistiku, takvo čuvanje košta daleko manje nego što bi je koštalo kada bi toj deci osigurala čuvanje prema javno zagarantovanom rešenju. I pored glasnog (eugeničkog) poziva za podizanje stope nataliteta, odgovornost za čuvanje dece i usklađivanje profesionalnog i porodičnog života se prenosi na pleća roditelja. Time se premešta, kako piše Iris Novak (Iris Nowak), i ostvarenje 'jednakih mogućnosti' u područje pojedinačne odgovornosti, gde ih sam pojedinac i u saradnji sa partnerom ostvaruje.

> Oba pola bi tako trebalo da postanu visoko komunikativni pojedinci, sposobni za rešavanje konflikata. Visoke socijalne kompetencije trebalo bi da ih osposobe za to da uvek iznova nađu fleksibilna rešenja za organizaciju čuvanja dece. Tome primereno, trebalo bi pomoću odgovarajućih tehnologija jastva potpuno obnoviti polne identitete, koji su u vezi sa različitim oblicima rada. Ukoliko to uspe i muškarcima, onda su to novi junaci koji poseduju (građansku) hrabrost. Ženama se načelno priznaje pravo na ravnopravno sudelovanje u društvu. Nadalje, one se predstavljaju kao bića čije su mogućnosti stvarnog (samo)oblikovanja života potpuno zavisne od toga da li je njihovim muškarcima uspelo da se promene. Cilj pravičnog odnosa između polova se tako upotrebljava kao sredstvo za to da se sudbina žena, u zaoštrenom obliku, veže za emocionalni sukob sa vlastitim mogućnostima i za istovremeno utvrđivanje novih oblika neoliberalnog diskursa o ličnoj odgovornosti. Heteroseksualni par se misli kao jedinica kojoj, uz dovoljno napora (pored prerade međusobnih konflikata i u samopreobražaju) uspeva da se na idealan način pobrine za ličnu sreću. Problemi čuvanja dece se rešavaju pomoću uspešne organizacije vremena unutar porodice. Takav par je upregnut u revalorizovane odnose (u odnos 'trenera' i preduzeća sa 'menadžmentom diverziteta') i u porodici (u liku bake/dadilje kojoj čuvanje dece postaje deo partnerskog menadžmenta). Izvan toga ne postoji nikakav oblik kolektiva ili društvenosti čiji bi se sprečavajući i podstičući značaj morao uzimati u obzir u unutrašnjim procesima (samo)preobražaja.[18]

Ako su naše mame, one koje su većinu svog reproduktivno aktivnog života živele u socijalizmu, nosile takozvani teret dvostruke opterećenosti, mi, nova generacija 'emancipovanih' žena i sa nama, delimično, naši partneri, usled procesa neoliberalizacije radne snage i socijalne države sve više nosimo trostruki teret. Neoliberalizacija tržišta radne snage znači, naime, i njenu mobilnost, zato je sve manje (homosocijalne) pomoći koja je bila značajna za život u manje-više raširenim oblicima porodice u socijalizmu (čitaj: mama je pomagala ćerki u brizi za njenu decu). Još uvek smo mi žene te koje uglavnom preuzimamo poslove u domaćinstvu, brinemo se za decu i za starije, nemoćne članove porodice. Da bi mogle slediti svoj profesionalni put i biti zaposlene, za garantovano čuvanje dece kao javni servis, sve više se moramo same snalaziti. Pomoć u brizi za decu tražimo ili (na crno), najčešće od lošije ekonomski i društveno stojećih nego što smo mi same,[19] ili plaćamo astronomsko visoke mesečne doprinose za privatne vrtiće, zbog kojih se naš posao isplati samo u smislu društvenog prestiža, a ne ekonomski[20]. Ili živimo, kao autorka i njen partner, u skladu

18 Iris Nowak, „Von mutigen Männern und erfolgreichen Frauen. Work-life-Balance in prekarisierten Verhältnissen", strana 67.

19 Lilijana Burcar, „Post-feminizmi v službi neoliberalnega 'humanizma': obstranjenje kritične refleksije in delegitimacija družbeno-političnega boja", strana 27–46.

20 Ionako slabije zarade žena u odnosu na zarade njihovih heteroseksualnih partnera dodatno su manje u nekim zemljama, kao na primer u Nemačkoj, zbog zastarele fiskalne politike (ta politika nikada nije bila napredna!). Takozvani *Ehegattensplitting* se odnosi na procenu poreza na dobit iz delatnosti i predviđa da se zakonski partneri tretiraju kao zajednica. Zakonski život bi država trebalo poreski nagraditi – zakonski partneri bi trebalo da plaćaju manji porez. Ipak, ova uredba je dvosekla. Samo jedan od partnera može ostvariti poreske prednosti i najčešće je to onaj koji zaslužuje više, dakle, u većini slučajeva zakonskih heteroseksualnih zajednica su to muškarci. Na taj način bi se i socijalno slabijim porodicama omogućilo da žene ostaju kod kuće ili u kući, budući da muškarci donose više novca u kuću. Zato neki *Ehegattensplitting* nazivaju i 'šporet-

s visokom normom fleksibilnosti i, u slobodno vreme, preuzimamo veliki stepen odgovornosti i organizujemo nekakve samoupravne vrtiće da bi država mogla štedeti. Hvala za cveće!

Rešenje te situacije ne možemo tražiti samo na području privatnog, do rešenja nas ne mogu dovesti nikakvi treninzi tehnologija samopreobražaja nas samih ili naših partnera. Dosta nam je multikulturalističke političke korektnosti – nedostatak čuvanja dece je opšti problem. To je politički problem, povezan je sa sistemskom nejednakošću muškaraca i žena na tržištu radne snage te se, naime, deli na muški ili „više vrednovani i stoga bolje plaćeni sektor društva znanja i informatike i (ženski) devalorizovani i prošireni podsektor stareteljskih i drugih snabdevačko -učinkovitih i podizvođačkih servisa“[21]. Zato, pre nego što se moje dete probudi iz popodnevnog sna, umesto zaključka, zajedno sa Verdžinii Despentes (Verginie Despentes) vičem – feminizam ne može i ne sme biti samo nekakav *life style* ili statistički *gender monitoring*, feminizam se mora izboriti (ponovo) za kolektivno!

> Feminizam je revolucija, a ne neko novo uređenje određenih marketinških uputstava, nije neka loše definisana reklama za felacio ili promenu partnera, takođe se ne radi o nekakvom pokušaju poboljšanja dodatne zarade. Feminizam je kolektivna pustolovina, za žene, za muškarce i za druge. On je način gledanja na svet, pogled na svet, svesna odluka. Pri tome se ne radi o merenju malih pogodnosti koje su priznate ženama u odnosu na mala dostignuća muškaraca, nego o tome da se stvarno ceo sistem sruši.[22]

-premija'. Ipak, u slučaju da su oba partnera zaposlena, ta poreska nagrada države izostaje, ili dok jedan od partnera uživa poresku pogodnost, drugome odbijaju astronomski porez, što manje plaćene žene odvraća od zaposlenja.

21 Lilijana Burcar, „Post-feminizmi v službi neoliberalnega 'humanizma': obstranjenje kritične refleksije in delegitimacija družbeno-političnega boja“, strana 27–46.

22 Virginie Despentes, *King Kong Theorie*, Berlin Verlag, Berlin 2007. [Prvo izdanje: Virginie Despentes, *King Kong Théorie*, Bernard Grasset, Paris 2006]

IZVOR: Katja Kobolt, „Nezadovoljna bela ženska od dvojne k trojni obremenjenosti ali ujetnica dialektike vica“, *Feminizam – politika jednakosti za sve*, *ProFemina – časopis za žensku književnost i kulturu*, specijalni broj, (temat priredili Jelena Petrović i Damir Arsenijević), Beograd, zima/proleće 2011.
PREVELA SA SLOVENAČKOG JEZIKA: Maja Solar

Elžbieta Jabloiska

Super Mama

serija od tri fotografije, 2002

SPAGHETTI & CO.

Bitka svih* majki (ili: Bez neovlašćene reprodukcije)

Madam Tlank

> Zdravstvena i socijalna zaštita u Ujedinjenom Kraljevstvu je postala oruđe nadgledanja i kontrole. Pa Džefe… Činjenica je da se nalaziš u privilegovanoj poziciji jer znaš da se nikada, nikada, nikada, NIKADA nećeš suočiti sa šefovanjem državne uprave koja te tretira kao dete, samo zato što parazit živi u tvom telu.
>
> Vila Pravićka[1]

> Do sada su svi već zaboravili ono što je istorija dokazala: da je 'vaspitavanje' deteta ravno kočenju njegovog razvoja. Najbolji način da se podiže dete je da se suspenduje vlastiti uticaj.
>
> Šalamit Fireston, *Dijalektika seksa: Slučaj feminističke revolucije*[2]

U tekstu koji sledi želim da razmotrim efekte skorašnjih zdravstvenih i socijalnih politika u Ujedinjenom Kraljevstvu na žene i njihovu decu, označene kao 'rizične grupe'.[3]

'Problematični' (siromašni) delovi populacije su često služili kao poligon za eksperimente socio-biološke kontrole od strane države i njenih ispostava. Istorijski gledano, ti eksperimenti su drugačije uticali na žene nego na muškarce. Razlozi za to su različiti. U pitanju su ili različite uloge koje su im dodeljene (na primer njihova eksploatacija u vojnoj industriji tokom rata, ili upotreba silovanja kao vojne strategije) ili njihov fizički izgled (kao u razvoju i testiranju modernih metoda kontracepcije na ženama koje se nalaze na okupiranim teritorijama, u zatvorima ili koje koriste socijalnu pomoć).

1 The Law Fairy, feministing.org

2 Schulamith Firestone, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*, William Morrow and Company Inc, New York 1970. (prvo izdanje, *Prim. prev.*).

3 Istraživanje za tekst je rađeno tokom 2007. Moguće je da su do sada uvedene promene.

Državne intervencije imaju tendenciju da se koncentrišu na žene koje sebi ne mogu da dozvole nevidljivost, odnosno koje ne mogu da nađu izlaz iz pozicije zavisnosti od državno administrirane zdravstvene i socijalne 'zaštite'.[4] Žene su vladinim agencijama često vidljivije od muškaraca zbog njihove reproduktivne sposobnosti. U slučajevima kao što su kontracepcija, izdavanje recepata, abortusi, sterilizacije, prenatalni pregledi, porođaji, postnatalni tretmani, histerektomije, kao i onim u vezi sa menopauzom, proverama mastita, raka dojke i tako dalje, zahteva se profesionalna medicinska pomoć. Najveći deo reproduktivne sposobnosti žena ostaje pod medicinskom kontrolom tokom čitavog života.[5]

U većini država sa oblicima vladavine zasnovanim na socijal-demokratskoj državi blagostanja, veliki broj žena se registruje u nekoj od državnih agencija ukoliko se spremaju da dobiju dete ili su ga nedavno dobile, kako bi obezbedile barem neki oblik finansijske pomoći u obliku dečijeg dodatka. U Ujedinjenom Kraljevstvu 94 posto samohranih roditelja traži pomoć; većina samohranih roditelja su žene.[6] Kada se jednom registruju kao 'potražiteljke' u svrhe preživljavanja, od majki se zahteva da pohađaju treninge ili programe 'podrške' (odnosno društvene eksperimente) ove ili one vrste, kao dokaz njihove volje da se 'integrišu' u 'ekonomske aktivnosti', i od njih se traži da se postaraju da njihova deca

4 Da takve mere nikad nisu klasno neutralne najbolje pokazuje pravna praksa Velike Britanije koja se tiče 'anti-socijalnog ponašanja': među sankcijama kojima se najčešće preti je gubitak socijalnih stanova, to jest prisila se sprovodi samo nad onima čiji su prihodi u rangu socijalnog stanovanja.

5 Ovo naravno nije uvek bio slučaj (vidi: Silvia Federici, *Caliban and the Witch*, 2004). Nekoliko pažnje vrednih pokušaja vraćanja kontrole reproduktivne sposobnosti ženama deo su istorije ženskog samoorganizovanja u Sjedinjenim Američkim Državama tokom šezdesetih i sedamdesetih godina. Najpoznatija među njima je Džejn (Jane, zvanično poznata kao Savetovalište za abortus Ženske oslobodilačke unije iz Čikaga [Abortion Counseling Service of the Chicago Women's Liberation Union]), koja je izvela niz ilegalnih abortusa između 1969 i 1973. godine. Programi zdravstvene i socijalne zaštite Crnih pantera su takođe uključivali planiranje porodice, nakon što su žene preokrenule do tada preovladavajući stav partije protiv abortusa.

6 A mnogo je teže očevima u tom zahtevu! Dvojica samohranih očeva saopštavaju da su agencije redovno zahtevale da znaju 'gde je majka', i u nekoliko navrata su pretile oduzimanjem deteta ukoliko očevi izađu sa zahtevom za, na primer, dodeljivanjem smeštaja.

urade isto, premda su mizerno zavisne. One koje odbiju rizikuju gubitak finansijske podrške. Službe 'socijalne integracije' se u Ujedinjenom Kraljevstvu fokusiraju na 'teško dostupne porodice', zahtevajući od onih koji žele da ostanu što je moguće više nevidljivi da se identifikuju i postanu dostupni državi i privatnim institucijama. Komercijalne privatne dobrotvorne inicijative 'pomažu' majkama da se vrate na posao, dok omladinski timovi prate njihovu decu i rade na tome da majke ne budu optužene ukoliko im deca ipak postanu delikventi.

Novije mere u Ujedinjenom Kraljevstvu kao što su novi ugovori za opštu medicinsku praksu (*GP's contract*, 2004), opšta privatizacija Nacionalnih zdravstvenih usluga (*National Health Service, NHS*) i socijalnih usluga, Akt o deci (*Children Act*, 2004), *Svako dete je važno* (*Every Child Matters, 2004*), dovele su do ukidanja bazičnih usluga, dok je paralelno izgrađena baza podataka korisnika. Redukcije budžeta, koje ograničavaju dostupnost usluga, efektivno prisiljavaju korisnike na davanje podataka, kako im (oskudan) tretman ne bi bio uskraćen.[7] Potraživanje pomoći je još direktnije okrenuto protiv korisnika nametanjem odgovornosti za uslove koji su orkestrirani od strane ekonomskih faktora i institucija, koje pokušavaju da 'izleče' problem 'edukujući' ih da promene ponašanje kako se više ne bi uklapali u profil 'potraživača'. Kriterijumi za takav vid profilisanja su često diskriminatorni, sa promenljivim parametrima koji se koriste kako bi se merio svaki pojedinačni 'slučaj' kao da je individualan problem. Takav pristup sistematski odbija da pokaže socijalno strukturalne i institucionalne razloge za pogoršanje uslova života radničke i potražilačke klase, koja ne poseduje imovinu (u daljem tekstu 'zavisna klasa').[8]

Takvi mehanizmi postoje u različitim oblicima u većini zemalja 'razvijenog sveta', uvek dodatno komplikovani i oblikovani lokalnim faktorima. Kao što već navedeni primeri pokazuju, opisani proces je uznapredovao u Ujedinjenom Kraljevstvu, gde su medicinske i socijalne usluge pretrpele kontinuirane promene za vreme laburističke vlade od 1997. U ovom slučaju retorički podtekst je 'rizik, odgovornost/osnaživanje' i 'prevencija'. Ključne elemente u praksi predstavljaju kompjuterizovana kontrola i prikupljanje podataka, zajedno sa fondovima koji se ulažu u trening siromašnih, koji bi trebalo da 'pomognu sebi'. U analizi koja sledi baviću se primerima institucionalne prakse u Ujedinjenom Kraljevstvu, kako bih razmotrila efekte tih politika na žene i decu kojih se direktno tiču, sa posebnom pažnjom na zadiranje u 'nezvanične', nezavisne i sve više izvanzakonske reproduktivne strategije zavisne klase. Rezultat neće biti iscrpan ili sistematski pregled, već pokazivanje perverzne logike koja se proteže kroz opisane primere, i koja se sve više širi sa pokušajem kapitala da prebaci troškove reprodukovanja radne snage na radnike.[9]

7 Razlog je to što postaje izuzetno teško doći do prave podrške od strane institucija zdravstvene i socijalne zaštite. Oni kojima je neophodna imaju samo dve opcije i obe vode istom rezultatu: imaju mogućnost ili da prenaglase vlastiti slučaj, što će direktno dovesti do podnošenja izveštaja o riziku koji će sadržati podatke za široku upotrebu, ili će biti u poziciji da dugo čekaju na posetu zdravstvenog ili socijalnog radnika, koji će od njih uzeti podatke i potpis kojim će podaci o njima postati dostupni. U protivnom, pomoć im neće biti ponuđena. Ukoliko se osoba nalazi u situaciji u kojoj je pomoć hitno potrebna, ponuđeno rešenje neće moći da odbije. Primer dostupnosti podataka u vezi sa socijalnom zašitom se može naći na sledećoj adresi http://linkme2.net/ec/

8 'Zavisna klasa' je zavisna jer prodaje drugima radnu snagu da bi preživela ili je zavisna od državno-administrativnog dodatka, u obliku pomoći ili 'usluga'. Drugim rečima, svi oni koji nisu u mogućnosti da žive od naduvanih cena imovine u Braun (Brown)/Bušovom (Bush) 'društvu zasnovanom na vlasništvu'.

9 Pojam 'reprodukcija' se ovde upotrebljava kao referenca na seksualnu reprodukciju, ali NIJE ograničena na svoju biološku komponentu. Pojam takođe uključuje sve aktivnosti kojima individue i društvene grupe pokušavaju da održe vlastitu socijalnu i fizičku subjektivnu egzistenciju. S tačke gledišta kapitala, radi se o ograničenju na proizvodnju mogućnosti i potrebama da se rad proda (bez obzira na to da li postoji odgovarajući zahtev u datom trenutku). Troškovi 'reprodukcije' su teorijski pokriveni platom (i različitim oblicima državne pomoći), ali, istorijski gledano, i danas možda više nego ikada, ta primanja su manja nego što je potrebno za život, čime se teret reprodukcije prebacuje na zavisnog radnika, a posebno na žene.

Žene i Nacionalne zdravstvene usluge

Započnimo sa posmatranjem pojedinih stvari koje direktno utiču na kontrolu žena nad njihovim telima.

Žene koje traže medicinsku pomoć u vezi sa reproduktivnim zdravljem podređuju se zakonu zemlje u kojoj se u tom trenutku nalaze. Naravno, njihov tretman zavisi od finansijske situacije i strukture datog zdravstvenog sistema. Ukoliko žena želi da izvrši abortus u Ujedinjenom Kraljevstvu, otkriće da abortus nikada nije bio u potpunosti legalizovan, kao ni u većini 'naprednih demokratskih sistema'. Zakon o abortusu iz 1967. godine dozvolio je izuzetke tako što je lekarima, a ne samim ženama, dao moć odlučivanja. Za abortus koji se izvodi u okviru Nacionalnih zdravstvenih usluga je neophodno dobiti dva potpisa lekara. Prema mišljenju lekara opšte prakse sa kojim sam razgovarala, 'još uvek postoje oni koji smatraju da prekidi trudnoće ne bi trebalo da se obavljaju kroz sistem Nacionalnih zdravstvenih usluga'.[10] Takođe nije dostupan dovoljan broj mogućnosti za izvršenje abortusa, što znači da se veliki broj žena obraća organizaciji Meri Stoups (Marie Stopes) ili nekoj drugoj privatnoj organizaciji, dok troškove operacije snosi Nacionalna zdravstvena usluga. Vreme čekanja na intervenciju u okviru Nacionalne zdravstvene usluge je često kritično; iz tog razloga one koje su u mogućnosti često nalaze novac za intervenciju u okviru privatne prakse (od 350 do 750 funti u zavisnosti od toga koja je nedelja trudnoće u pitanju). Zakoni koji se tiču sterilizacije su šokantni: ukoliko želite da se sterilišete pre tridesete, morate imati lekarsko odobrenje, a statistički gledano u pitanju je veći procenat odbijanja nego kada je reč o abortusu. Operacija ne predstavlja rizik za zdravlje, tako da lekari odlučuju prema

10 Tokom istraživanja sam intervjuisala nekoliko profesionalaca zaposlenih u službama socijalne i zdravstvene zaštite. Razlozi zbog kojih su želeli da ostanu anonimni su očigledni. Takođe sam razgovarala i sa nekoliko korisnica usluga, ali iz sličnih razloga nisam bila u mogućnosti da razgovaram sa ženama koje su najizloženije delovanju institucionalnih politika. Iz tih razloga većina mog materijala dolazi iz opštih pregleda zvaničnih i autonomnih izdavačkih izvora u Ujedinjenom Kraljevstvu.

svom stavu o tome šta bi žena trebalo da učini sa vlastitim telom, što je u mnogim slučajevima banalan stav: reprodukuj se!

Kada je reč o tretmanima neplodnosti u okviru Nacionalnih zdravstvenih usluga, lekar je taj koji donosi finalnu odluku. Vantelesna oplodnja je trenutno dostupna samo u izuzetnim slučajevima i polako ulazi u područje državnog finansiranja (iako se pokazala kao unosna za privatni sektor). Liste čekanja su duge, a u njih su upisana starosna ograničenja. Subjektivna procena lekara odlučuje o onima koje neće moći da budu podvrgnute tretmanu. Na takav način su obično isključene žene koje puše, imaju povećanu telesnu težinu i one koje već imaju decu.

Trudnice su ozbiljno ugrožene tendencijom da se zdravlje majke i deteta posmatraju nerazdvojeno. Iako je naravno poželjno da žena poznaje odnos između vlastitog tela i fetusa koji živi u njoj, problem je u načinu na koji se takvo znanje nameće kao i u tome u čijem je to interesu. Najveći broj žena veruje iskustvu drugih žena koje već imaju decu; ipak, u odnosu na sistem zdravstva koji je otelovljen u autoritetu lekara (najčešće muškarca), trudnice mogu da naprave mali broj autonomnih izbora. Postoje različiti vidovi pregleda koji se, iako nisu obavezni, 'izrazito preporučuju' (na primer skeniranje fetusa kojim se mogu otkriti invaliditeti, a koji ipak nisu bezopasni za nerođeno dete), čitav niz moralističkih preporuka koje se tiču načina života, zdravstvenih saveta koji su često zbunjujući i kontradiktorni, kao što je na primer koliko vina je dozvoljeno piti, na kojoj strani je preporučljivo spavati, koje lekove je dobro uzimati, a koje ne, i tako dalje.

U međuvremenu, usluge porođaja u bolnicama u Londonu su među najgorim u svetu. Odeljenjima za postnatalnu negu posebno nedostaju sredstva i osoblje (nepostojanje pregleda nakon porođaja, majke se šalju kući neposredno posle porođaja, nedostatak prostora za boravak majke i deteta u istoj prostoriji i tako dalje). Porođaj je jedan od najkritičnijih i najopasnijih trenutaka u životu majke, i u odnosu na tu činjenicu pregledi nakon porođaja su očigledno neophodni. Sa druge strane, opsednutost rizikom (i strah od sudskih sporova) dovela je do toga da se lekari

rutinski odlučuju za carski rez kako bi bili sigurni da je sve pod njihovom kontrolom. Mnoge žene ne žele carski rez (time se na duže vreme onesposobljavaju, a postoji mogućnost da se pojave komplikacije tokom budućih trudnoća. Ipak, neželjeni carski rez se često izvodi.

Kada je reč o riziku i preventivnim merama, histerektomije su među najčešće izvođenim operacijama u zapadnom svetu, veoma često bez ikakve potrebe za uklanjanjem organa, sa opravdanjem da postoji pritajeni rizik.[11] Naposletku, treba priznati da se mnoga stanja koja dovode do uklanjanja uterusa najčešće mogu lečiti na drugačiji, manje drastičan način.

Takvo uklanjanje organa koji je deo nečijeg tela i kao takav nastavlja da vrši određenu funkciju, a koji se smatra 'beskorisnim' jednom kada žena više ne može da vrši reproduktivnu funkciju, ide ruku pod ruku sa preovlađujućim stavom prema simptomima menopauze koji se može sumirati kao: „Zabole nas, jer više ne možeš da rađaš". Ne postoji bazični plan za tretman menopauze, a novi ugovori za lekare opšte prakse, koji uključuju bonuse za 'uspešno upravljanje bolestima', aktivno umanjuju svaki oblik interesovanja za bavljenje takvim potencijalno dugotrajnim i komplikovanim slučajevima.[12] (U međuvremenu, cvetaju privatne klinike koje se specijalizuju za simptome menopauze.)

11 Uporediti sa: Mariarosa della Costa, *Genocide: Hysterectomy, Capitalist Patriarchy, and the Medical Abuse of Women*, Autonomedia, New York 2007.

12 Tako samopomoć preovlađuje. U perionici sam čula priču Jamajčanke o metodama njenog lečenja: „Ja samo jedem sladoled i molim se Isusu".

Nacionalne zdravstvene usluge i Socijalna služba

> Cilj je da se uspostavi efektivna praksa praćenja posebnih grupa sa lošim rezultatima. Pitanje je tehničke prirode, takvi detalji su neophodni da bi se omogućilo odgovarajuće praćenje i evaluacija.
> Stiven Bajers, član Parlamenta[13]

U skorašnjim merama sprovedenim u okviru zdravstvene i socijalne zaštite u Ujedinjenom Kraljevstvu mogu se prepoznati dve glavne tendencije. Prva je delimična privatizacija modela 'osiguranja', koja dovodi do gubitka kontrole države nad tretmanom potražitelja, iako nastavlja da plaća za njih, što dovodi do povećanja troškova Nacionalnih zdravstvenih usluga čak i kada se usluge umanje. Druga tendencija, bliska ovoj, je ekspanzija razmene informacija između dva sektora koji se već u velikoj meri preklapaju.[14] Svedočimo aktuelnom pokušaju da se medicinska praksa i 'zaštita na radu' (*welfare-to-work*) koordiniraju kao napad na Invalidsku pomoć (*Incapacity Benefit*). U Nacionalnim zdravstvenim uslugama već postoji baza podataka: registar pacijenata, prepisani lekovi, kao i Sekundarno korišćene usluge (*Secondary Usses Service – SUS*) – pregled svih sekundarnih intervencija ili pregleda, kao što su prekidi trudnoće i testovi na HIV, kao i unutar socijalnih službi: zahtevi za Dečiji dodatak (*Child Benefit*), Socijalnu pomoć (*Income Support*), Invalidsku pomoć (*Incapacity Benefit*), Pozajmice za dom (*Housing Allowance*), Radnički poreski krediti (*Working Tax Credits*), i tako dalje.[15] Određena služba po potrebi lako može doći do podataka one

13 Stephen Byers, MP, citirano u: „Children's Databases – Safety and Privacy. A Report for the Information Commissioner", Foundation for Information Policy Research, http://www.fipr.org/childrens_databases.pdf/

14 Uporediti sa: Damian Abbott, „The Spine", *Mute*, Vol. 2, broj 7, http://www.metamute.org/en/The-Spine/

15 Vladine službe koje obezbeđuju socijalnu zaštitu u Ujedinjenom Kraljevstvu su Odeljenje za rad i penzije (*Department for Work and Pensions*), Poreska uprava (*Inland Revenue*), Odeljenje za zdravlje (*Departmant of Helth*), Odeljenje za dom i zajednicu (*Department of Home and Comunity*), Odeljenje

druge: na primer, socijalna služba može da proveri zdravstveni karton dece koja neredovno pohađaju školu, a bolnica može da proveri registraciju pacijenata u socijalnoj službi.

Percepcije zdravlja i bolesti su naravno socijalne, konstantno se menjaju i takođe su podređene ostvarivanju vladinih ciljeva. Zeleni i beli dokumenti, isto kao i 'nacrti vizija', ukazuju profesionalcima na najnovije probleme koje je neophodno 'rešiti'. Hiperaktivnost dece i stres odraslih danas su nešto na šta treba obratiti pažnju; uporedite to sa isticanjem važnosti bola u lumbalnom delu pre deset godina. Kada je reč o bolu u donjem delu leđa, radi se o čisto fizičkom problemu, dok se akcenat danas stavlja na probleme kod kojih pacijent sam treba nešto da preduzme, na primer da jede pet puta na dan, da misli pozitivno ili da barem uzima antidepresive. Šta je zajedničko bolu u donjem delu leđa i stresu? Naravno, u pitanju je njihov status najpopularnijih 'izgovora' za odsustvovanje s posla.

Žene i muškarci koji piju, puše ili su 'suviše debeli' ili 'suviše mršavi' trenutno su glavne mete zdravstvenog akcionog plana. Za trudnice koje pripadaju 'rizičnim grupama' to znači suočavanje sa mnogo većim stepenom kontrole institucija zdravstvene i socijalne zaštite. Drugim rečima, telo trudne žene postaje predmet nadgledanja jer njeno ponašanje, koje se u drugim situacijama smatra legitimnim ili (još uvek) 'ličnim izborom životnog stila', u trudnoći na neki način menja status. Praksa u Ujedinjenom Kraljevstvu se ne razlikuje mnogo od one kojom su navodno šokirani evropski liberali kada čuju za kampanje i zakone o 'pravima fetusa' u Sjedinjenim Državama. Na primer, kada je dobrobit fetusa očigledno ugrožena stanjem trudnice za koje se smatra da ga je sama izazvala, nalaže se izrada izveštaja lekara koji se mora učiniti dostupnim socijalnim službama. Žene koje pripadaju 'rizičnim grupama' mogu biti odbijene u slučaju zahteva za vantelesnom oplodnjom. Žene koje su registrovane od strane policije (na primer zbog prodaje ili konzumiranja droge, incidenata

za decu, škole i porodicu (*Department for Children, Schools and Family*). Važno je istaći da se odobrenja ministarstvima povremeno menjaju, kao i mnoge odgovornosti određenih službi, dok su tendencije o kojima je reč dugoročnije.

u vezi sa nasiljem u porodici, pitanjem mentalnog zdravlja i tako dalje) mogu da završe sa policijskim dosijeom u vezi sa dobrobiti njihove nerođene dece. Relevantni sistem, MERLIN CTN, pod upravom Metropoliten policije, beleži svaki slučaj 'primećivanja deteta'. Živela 'prava fetusa'![16]

Nacionalna zdravstvena služba i Socijalna služba zajedno rade na 'problemu' trudnoće kod tinejdžerki, a smanjenje pojave trudnoća tinejdžerki se kotira visoko na listi vladinih prioriteta. Diskurs se formira otprilike na sledeći način: „Samohrana majka je na socijalnoj pomoći zauvek! Naučna istraživanja pokazuju da su takve majke često depresivne! Kasnije u životu neće imati šanse!" i slično. Ukoliko tinejdžerke uspeju da rode i zadrže svoju bebe, moraće da se nose sa nametnutim treninzima (materinstva, zaposlenja) i nadgledanjem njihove dece od strane institucija socijalne zaštite.[17] Ko ne bi bio depresivan kada sazna da državna podrška u stvari znači politiku socijalne zaštite i održanje siromaštva putem prinuda državne socijalne pomoći? A što se tiče 'šansi u životu', nekoliko skorašnjih statističkih studija citiranih u *Gardijenu* (*The Guardian*) pokazuju „da su šanse za devojke porasle, bilo da su u pitanju one sa ili bez dece".[18] Evo svetlog primera političkog diskursa na ovu temu:

16 Ponižavanje trudnica za koje se veruje da žive nezdravo još je razvijenije u Sjedinjenim Državama: pod zastavom zaštite fetusa, žene se mogu podvrgavati testiranju na drogu i, ukoliko se ukaže da su pozitivne, mogu biti krivično gonjene za 'davanje droge maloletnicima' ili 'ugrožavanje dece' (http://linkme2.net/ed).
Mnogi od onih koji se izjašnjavaju za-život (*pro-life*) voleli bi da vide svoje moralno gnušanje prema trudnim ženama koje piju i puše uobličeno u zakon. To bi naravno za posledicu imalo kriminalizaciju žena zbog trudnoće (tako što ne bi bile kažnjavane za pušenje i konzumaciju alkohola kada nisu trudne). Uzgred, takva praksa dodatnog kažnjavanja postoji kod krivičnih dela imigrantkinja: nominalno jednake kazne se primenjuju na bilo kog pojedinca ili pojedinku, ipak, stranci su uz to podvrgnuti i deportaciji kada izađu iz zatvora.

17 Pojedini tabloidi su u poslednje vreme pisali o tome da socijalne službe majkama otimaju decu da bi odgovorile vladinim ciljevima u vezi sa usvajanjem, videvši da skoro niko ne želi da usvaja decu koja su živela u domovima, dok su novorođenčad siguran ulog. Videti: Sue Reid, „How Social Services Are Payed Bonuses to Snatch Babies for Adoption", *The Daily Mail*, 31.01.2008, http://linkme2.net/ef/

18 Madeleine Bunting, „It Isn't Babies That Blight Young Lives", *The Guardian*, 27.05.2005, http://linkme2.net/ef/

> Neophodno je da edukujemo i ulijemo samopouzdanje u mlade devojke kako bi im pomogli da pruže otpor pritiscima koje trpe u tako krhkim godinama, i da ih opremimo samopouzdanjem kako bi mogle da kažu 'ne'.[19]

Pa, možda žele da kažu 'ne' poslu kasirke u supermarketu, a 'da' odgajanju dece? Ubeđivanje devojaka da su nesposobne da se brinu o deci svakako utiče na njihovo 'samopouzdanje'.

Majke-tinejdžerke su najugroženije savremenim planovima. Socijalne službe počinju da se mešaju tokom trudnoće[20], a vlada želi da uspostavi snažne veze između (podataka koji se nalaze u službama) Odeljenja za tinejdžersku trudnoću (*Teenage Pregnancy Unit*), Dečijih centara (*Children's Centers*), škola, koledža, rodbine i centara za zapošljavanje.[21] Uz pomoć takvog timskog rada, mlade majke su sa svih strana proveravane i bivaju vraćene na posao u najkraćem mogućem roku. Na taj način, osigurava se da njihova deca odrastaju sa što je moguće manje 'ometajućim' uticajem.

19 http://news.bbc.co.uk/1/hi/health/4720813.stm/

20 Prema državnom službeniku sa kojim sam razgovarala, socijalna služba je kod kuće kontaktirala tinejdžerku koja je pokušavala da sakrije svoju trudnoću od ukućana. Bolnica je podelila informacije o njoj, ignorišući činjenicu da je u njenom dosijeu svuda bilo naznačeno 'ne kontaktirati kod kuće'.

21 Veze (*Connexions*) je 'služba' čiju ciljnu grupu predstavljaju tinejdžeri između 13 i 19 godina koji se smatraju rizičnom grupom kojoj preti 'društveno isključivanje'. Ciljevi rada službe su ohrabrivanje participacije u edukaciji i bavljenje ličnim problemima koji mogu predstavljati 'barijeru u učenju'. Model rada je zasnovan na deljenju informacija putem multi-agencijskog tima. Služba je uvela 'pametnu-karticu' za tinejdžere od 16 do 19 godina, koja je ukinuta ovog februara jer su se deca pokazala kao suviše pametna da bi ih pratili okolo samo zbog popusta u prodavnicama (u pitanju je 3,7 posto popusta koji je nuđen).

U opasnosti

> Jedina grupa dece koja ima šansu da izbegne noćnu moru nadgledanja, iako i ona to uspevaju sve teže, su deca iz geta i radničkih porodica u kojima se srednjovekovni koncept otvorene zajednice i 'života na ulicama' još uvek održao.
>
> Šalamit Fajerston, *Dijalektika seksa*

> Neverovatno je da je policiji dozvoljeno da bez saglasnosti deli informacije o devetomesečnoj bebi na osnovu sumnje da bi ona mogla da postane razbojnik kada poraste. Mere koje mogu biti opravdane u odnosu na posebne i identifikovane pretnje gube opravdanost kada postanu statistički zasnovane mere protiv subpopulacija.
>
> Izveštaj iz Dečije baze podataka[22].

Ovakve procedure dobijaju legitimitet vladinim skorašnjim definisanjem značenja fraze 'biti izložen rizicima', sa novim akcentom na sprečavanju širenja tog užasnog stanja. To se svodi na upravljanje i sputavanje velikog dela populacije, sa agendama kao što je ona projekta *Svako dete je važno* (*Every Child Matters – ECM*) i specijalnim zadacima unutar sektorske saradnje koja pokreće socijalnu inkluziju za one koji su 'teško dostupni'. Čitanjem relevantnih publikacija, širi se sumnja da je u pitanju samo početak mnogo šireg napada na preostale segmente samostalnosti u životima onih koji pripadaju zavisnoj klasi.[23]

'Rizik' se pokazao kao korisna kategorija u prenošenju odgovornosti od institucija na dole, na pojedince i pojedinke sa kojima rade: ako znate

22 „Children's Databases – Safety and Privacy. A Report for the Information Commissioner", (*op. cit.*)

23 Videti, na primer, rezultate istraživanja objavljene na sajtu *Svako dete je važno* (*Every Child Matters*), http://www.everychildmatters.gov.uk/publications/ i na sajtu Operativne grupe za socijano isključene (*Social Exclusion Taskforce*), http://linkme2.net/eg/

da ste u opasnosti, morate uraditi nešto kako biste tu situaciju promenili, inače će se smatrati da namerno izazivate nevolje. Takva logika je na delu u pristupu Nacionalne zdravstvene službe smanjenju 'potencijalnih' troškova 'budućih' bolesti, što još jednom znači fokusiranje na gojazne, pušače i 'nepodobne'. Lekari opšte prakse su obavezni da maltretiraju sve one za koje smatraju da potpadaju pod te kategorije i da im saopšte da je ono što im nedostaje, u stvari, 'dobra volja'. (Drugo je pitanje čija 'volja' je 'osnažena' poslušnošću prema takvim hijerarhijskim naredbama.)

U javnoj propagandi socijalnih službi takav pristup cveta, bilo da je u pitanju Matična kancelarija (*Home Office*) i Operativna grupa za socijano isključene (*Social Exclusion Taskforce*) kao pomoćno telo, Odeljenje za rad i penzije (*Department for Work and Pensions*), ili Odeljenje za decu, škole i porodice (*Department for Children, Schools and Families*). Odeljenje za decu, škole i porodice je objavilo listu faktora rizika namenjenu Savetima za pomoć (posebno Grupama za strateški menadžment tinejdžerske trudnoće), kako bi identifikovali devojke koje su pod rizikom tinejdžerske trudnoće! Među nabrojanim faktorima su: rano upuštanje u seksualne aktivnosti, poremećaji ponašanja, zloupotreba alkohola i supstanci, biti ćerka majke tinejdžerke, neprihvatanje školskih obaveza, etnicitet (!), i tako dalje. Institucionalno se zanemaruje svaka subjektivna namera majke, osim ukoliko se ne ubraja u 'faktore rizika u vezi sa trudnoćom'. Naravno, praćenje svih tinejdžerki koje odgovaraju kategorizaciji i njihova 'zaštita' od trudnoće biće prilično obiman posao.

Najefektivnija definicija 'onih pod rizikom' sa tačke gledišta službi je ona u agendi *Svako dete je važno*, jer je najmanje jasna i u fokusu ima 'ranjivu' grupu dece kojom se bavi tako što automatski uključuje i njihove porodice. *Svako dete je važno* je deo Akta o deci (2004) i ima krajnji cilj da prikuplja podatke o svoj deci u zemlji u jedinstvenu bazu podataka koja pokriva socijalne usluge, obrazovanje, kriminal i zdravstveno stanje. (Izgleda da projekat *Svako dete je važno* takođe radi na suzbijanju trudnoća kod tinejdžerki, zloupotrebe supstanci, kriminala i anti-socijalnog ponašanja. U pitanju nije samo nadgledanje, postoji i malo državnog

upravljanja u tome!). Sakupljeni podaci će se takođe odnositi i na porodice i prijatelje dece:

> Ukoliko dete izaziva zabrinutost jer ne napreduje u odnosu na uspostavljene standarde, prikupiće se detaljne informacije. Prikupljanje podataka će uključiti i 'subjektivne' procene, kao što su 'da li roditelji predstavljaju pozitivne uzore?', i osetljive informacije kao što je mentalno zdravlje roditelja.[24]

24 Stuart Waiton, „The Enemy Within", *TES*, 26.09.2003, http://linkme2.net/eh/
U cilju prikupljanja informacija, vizija državne uprave je da stvori uslove koji će joj omogućiti pregled širokog polja informacija iz javnih službi kao što su lične medicinske informacije (u kojima se dijagnoza hiperaktivnosti smatra rizičnom), postignuti rezultati u školi, dosijei socijalnih radnika i informacije iz policije i omladinskog krivičnog sistema. Pristup takvoj bazi podataka bio bi odobren obrazovnim institucijama, službama zaštite dece, Vezama (*Connexions*), zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, timovima za omladinsko prestupništvo, policiji, službama za kontrolisanje onih na uslovnoj kazni, zatvorima i trening-centrima za bezbednost. Pojedine agencije trenutno aktivno prikupljaju podatke. Veze, na primer, potražuju podatke iz Nacionalne baze učenika (*National Pupil Database*) i drugih službi, kako bi 'identifikovali ranjive grupe mladih' (njihova moć u traženju podataka se proteže kroz đačke dosijee, zahteve za socijalnu pomoć, dokumente o opozivu socijalne pomoći i informacije o poseti Zavoda za zapošljavanje (*Jobcentre Plus*). Informacioni sistem klijenata Veza je namenska baza podataka, koja sadrži podatke o svim mladim ljudima iznad 13 godina starosti i njihovim roditeljima, rođacima i prijateljima. Dokument procene koji Veze koriste uključuje informacije o sposobnostima roditelja, o zloupotrebi supstanci u porodici i među prijateljima deteta. (Očigledno je da podatke ne mogu proveravati oni kojih se tiču, čak ni u slučaju nečega tako 'bazičnog' kao što je provera istinitosti informacija.)
Druge baze podataka uključene u policijsko praćenje mladih ljudi 'koji su izloženi riziku od prekršaja' su Opšte nacionalno rešenje za smanjenje omladinskih prekršaja (*Reducing Youth Offending Generic National Solution, RYOGENS*), Vrednost (*Asset*) i Početak (*Onset*). Sve tri organizacije prikupljaju informacije o porodici i prijateljima svakog 'subjekta pod rizikom'. Veoma često porodica ne zna da takva baza podataka postoji jer su podaci dobijeni od deteta. Sama deca ponekada ni ne znaju da su dala pristanak da se prikupljaju podaci o porodici, ili da se ti podaci koriste kako bi se utvrdilo da li su 'izloženi riziku' i kako bi se pratila tokom vremena. Među podacima će se naći uzroci za zabrinutost kao što su 'negativan uticaj iz kuće na obrazovanje', 'opasno ponašanje', 'socijalna izolovanost', 'nekonstruktivne poteškoće', 'članovi porodice ili prijatelji koji su skloni anti-socijalnom ponašanju'.
Podatke takođe prikupljaju i lokalni špijuni, takozvani OIP-iji (*YIP – Youth Inclusion and Support Programmes* / Omladinska inkluzija i program podrške). Oni „bi trebalo da preuzmu ulogu agenata koji kroz prikupljanje informacija identifikuju one mlade ljude [koji se još uvek ne nalaze u njihovoj bazi podataka] od lokalnih veza, komšija, udruženja stanara, grupa vezanih za lokalne zajednice, nadzornika ulica, i tako dalje". Drugim rečima, oni ohrabruju stanovnike da obaveštavaju jedni o drugima ili/i o deci. Taj projekat je već vrlo razvijen kroz Poredak anti-socijalnog ponašanja (*ASBO – Anti-Social Behaviour Orders*). Informacije o Dečijoj dobrobiti ili bilo kom drugom bezbednosnom

Opravdanje za takve grube procedure je 'prevencija'. Sprečiti zanemarivanje i maltretiranje dece, sprečiti ih da postanu kriminalci. Tako će podaci o detetu postati dostupni različitim odeljenjima. Deca i njihove porodice na taj način postaju predmet redovnih provera različitih agencija ukoliko spadaju u sledeće kategorije:

> Niski prihodi ili nezaposlenost roditelja, beskućništvo, loše roditeljstvo, loše školovanje, postnatalna depresija među majkama [!] i mala telesna težina novorođenčeta [majke su direktno uključene na taj način], zloupotreba supstanci, individualne karakteristike kao što su inteligencija [!] i faktori života u zajednici poput života u naseljima sa nepovoljnim uslovima za život.[25]

Uslovi koji su ovde predstavljeni kao 'uzroci' za izloženost riziku, jasno su povezani sa ekonomskim i državnim napadom na zavisnu klasu, koji je u toku. Beskućništvo, loše školovanje, niski prihodi i nezaposlenost nisu 'unapred dati' uslovi inherentni pojedinim individuama, već su deo konkretnih postignuća politike „ponude i akumulacije orijentisane ka finansijskoj dobiti, tokom gotovo 30 godina".[26] Faktički, tražite smeštaj,

socijalnom sistemu mogu se učiniti dostupnim „bilo kom civilnom službeniku ili bilo kojoj drugoj osobi" koja se bavi pružanjem socijalne zaštite. Prikupljeni podaci mogu slobodno da cirkulišu između različitih baza podataka dok god je primalac podataka na neki način povezan sa službama koje se staraju o deci.

25 „Children's Databases – Safety and Privacy. A Report for the Information Commissioner" (*op.cit.*)

26 Ekonomija orijentisana na ponudu je škola mikroekonomske misli prema kojoj se ekonomski rast najefektivnije ostvaruje kreiranjem podsticaja za proizvodnju (snabdevanje) robama i uslugama, kao što su prilagođavanje poreza na dohodak i poreza na kapitalnu dobit. Nasuprot tom modelu nalazi se kejnezijanska ekonomija (ili 'ekonomija bazirana na potražnji'), prema kojoj se na najefektivniji mogući način može upravljati ekonomskim rastom kroz kontrolu ukupne potražnje roba i usluga, uglavnom prilagođavanjem potrošnje na nivou države. Ekonomija ponude je često povezana sa ekonomijom oticanja (*trickle-down economics*), što je pežorativni naziv za ekonomije koje naginju u desno. Pojam ekonomija ponude (*supply-side economics*) je skovala novinarka Džud Vaniski (Jude Wanniski) 1975, a ideju su popularizovali ekonomisti Robert Mundel (Robert Mundell) i Artur Lafer (Artur Laffer). Sjaj osporene neutralnosti iz Wikipedije: http://en.wikipedia.org/wiki/Supply-side_economics/

ne dobijate ništa, ali vas registruju kao beskućnika ili beskućnicu, što vas određuje kao osobu 'izloženu riziku' čime postajete podložni proverama u skladu sa ćefovima agencija, samo zato što ste bili dovoljno nepromišljeni da bilo šta tražite.[27]

Jednom kada se rizik od pomenutih rizičnih faktora pripiše detetu (pre na osnovu postojećih dosijea roditelja nego posmatranjem samog deteta), pretpostavlja se da su deca u opasnosti od 'zlostavljanja, zanemarivanja, prekršaja i socijalnog isključivanja'.[28] (Primetićete i neuspeh da se uspostavi razlika između onoga što dete može da pretrpi i činova koje može da izvrši. Logički promiskuitet nije slučajan: ceo mehanizam koji proizvodi potražioce kao 'odgovorne' za odsustvo dohotka je zasnovan na takvoj namernoj konfuziji kategorija.) Pretnja takvih neželjenih 'posledica' legitimiše mešanje međusektorskih državnih operativnih radnih grupa u život cele porodice. Intervencija nije odgovor na neprofesionalno shvatanje sopstvenih potreba od strane same porodice: ona je strogo preventivna. U većini slučajeva to znači da se članovi porodice sprečavaju da prekrše zakonske granice i granice 'društveno prihvatljivog' ponašanja, iako se te polukodifikovane granice sužavaju do tačke u kojoj život u praksi postaje nemoguć.

Inicijativa *Svako dete je važno* je znatno proširila delokrug u kome se nalaze potencijalne mete za prevenciju kroz formulisanje Pet ishoda (*The Five Outcomes*) koji su određeni kao neophodni za svu decu. Njihovo 'neispunjavanje' porodicu i dete automatski stavljaju pod status 'rizik', čime se povećava pritisak na savet da interveniše. Ekstremno maglovita frazeologija u okviru Pet ishoda ostavlja širok prostor za diskrecione

27 Premalo je reći da te kategorije teško da opisuju 'objektivna' stanja: 'inteligenciju i faktore zajednice' (!), 'loše roditeljstvo' (!), 'individualne karakteristike' (!), izgleda da je ovde kriterijum 'objektivnosti', kao i drugde u okviru socijalne legislative, uvođenje stvarne institucionalne intervencije kad god se pozovu na neki imaginarni pojam.

28 Moj lični favorit! 'Pod rizikom od socijalnog isključivanja', kao da definicije ovog tipa ne proizvode rizik! U svakom slučaju, dete o kojem se radi (ili, češće, njegova majka), će biti smatrano odgovornim zbog 'nedostupnosti'.

interpretacije, samo sa profesionalne strane naravno: „Biti zdrav; Biti bezbedan; Uživati i postizati; Davati pozitivan doprinos; Postizanje ekonomske dobrobiti". Takva prosvećenost se konkretizuje samo i jedino ispunjavanjem nemogućih instrukcija[29] artikulisanih u podnaslovima: „Život u domaćinstvima bez niskog dohotka" (pa, nije da niko ne radi ništa u vezi sa niskim dohotkom... Mora da je onda kriv sam nizak dohodak?!); „Roditelji, staratelji i porodice promovišu zdrave izbore" (pa, osobe imaju različite navike u ishrani. Ukoliko nema prokletih prodavnica, onda je odgovor – da, prodavnica novina će biti vaš centar za prehranu. Pokušajte da pronađete preimućstva u okolini nedžentrifikovanih zona na Ist Endu [East End] kao što su Homerton ili Kaning Taun [Canning Town]; „Zaštićeni od kriminala i anti-socijalnog ponašanja u školi i izvan škole" (sa više od 3000 novih prekršaja artikulisanih pod laburistima, 'biti bezbedan od zločina' teško da je opcija); „Prisustvovanje i uživanje u školi" (kao što je primetila Šalamit Fajereston: „Dete je prisiljeno da ide [u školu], istina je da tamo nikada ne bi išlo dobrovoljno.").

Ne iznenađuje da je način na koji je neophodno ostvariti zadatih Pet ishoda stvar 'angažovanja' oko dece i njihovih porodica, a ne promena materijalnih uslova koji se tiču stanovanja, školstva i tako dalje. Uzroci 'neuspeha' se lociraju *u onima* koji insistiraju da ostanu 'nedostupni', kao činjenica koja se podrazumeva. Radna grupa za socijalnu isključenost (*The Social Exclusion Task Force – SETF*, moglo bi da znači i Sod'Em Total Fuckwits/Nek se jebu, totalni kreteni) ohrabruje „personalizaciju, prava i odgovornosti", drugim rečima „to je tvoj lični problem, imaš pravo da se identifikuješ sa njim i samo je tvoja odgovornost da izađeš iz okvira identifikacije 'rizične grupe'".

Isti je slučaj sa Nacionalnom zdravstvenom službom i sa Socijalnim uslugama. U Socijalnim uslugama rizik od bolesti i upravljanje njim je personalizovano, iako su norme koje određuju zdravu osobu rigidne 'tvojih

29 Pesimista koji je čitao nacrt ovog teksta se zapitao da li je dijalektika šezdesetosmaškog utopijskog radikalizma u potpunosti ostvarena kada država zahteva nemoguće od radnika, pre nego obrnuto.

pet-puta-dnevno', pedometarske kvote i tako dalje, suprotstavljene ideje o tome ko je pod rizikom od čega nastavljaju da se množe. Odgovornost se isto kao i u socijalnim službama delegira ka dole, od institucije na pojedinca, a tačka intervencije se pomera što više 'unutar' subjekta. Sveprisutan jezik 'izbora' i 'osnaživanja' (na primer „možeš da izabereš u kojoj bolnici želiš da budeš operisana, u onoj super-dosadnoj bez liste čekanja ili onoj super-zanimljivoj sa beskonačnom listom čekanja" ili „možeš da biraš između različitih opcija za dobru radnu sposobnost na koju se ohrabruju oni na socijalnoj pomoći: da postaneš *freelancer* ili zaposlen sa ugovorom koji se obnavlja svake dve nedelje") vrhunac je loše institucionalne šale nametanja prinudnih 'rešenja' korisniku koji se sistematski okrivljuje za probleme.

Svako ko je finansijski zavistan od države u praksi mora da plati omogućavanjem nadziranja i 'intervencija' u sopstvenom životu.[30] Očito je da je takvo mešanje nasumično (i sve veće sa povećanjem broja 'usluga') jednako kao što je i ometajuće, destruktivno i preteće. Kao što pojedini socijalni radnici koji se ne slažu sa sistemom smatraju:

> Odnos socijalni radnik-korisnik danas je mnogo više određen kontrolom i nadgledanjem nego brigom. Danas socijalni radnici suviše često praktikuju malo više od nadzora pogoršanja uslova života ljudi.[31]

Zar to nije poenta? Ukoliko ne znaš ko se bavi kojim aspektom tvog života, gde su zalog osnovni elementi preživljavanja, završićeš zaviseći od nepoznate strukture koja te sa svih strana okružuje, bez mogućnosti da izbegneš

30 Jedan od ilustrativnih primera (nekomunikativnog deteta koje učestvuje u radu grupe za igru) je posebno sporan. Primer sugeriše da bi vođe grupe za igru trebalo da traže odobrenje kako bi podelili svoju zabrinutost sa zdravstvenim radnicima i da bi trebalo da u svakom svom izveštaju naglase 'da će se njihova zabrinutost povećati ukoliko se njihov zahtev odbije'. „Children's Databases – Safety and Privacy. A Report for the Information Commissioner", (*op.cit.*)

31 Chris Jones, Iain Ferguson, (i drugi), „Social Work and Social Justice: A Manifesto for a New Engaged Practice", http://www.liv.ac.uk/ssp/Social-Work-Manifesto.html

njene radare ili barem mogućnosti da ukloniš etiketu 'pod rizikom'. Parametri se non-stop menjaju, što od tebe zahteva da budeš konstantno u stanju pripravnosti. Ukoliko ih pogrešno prepoznaš, bićeš odgovoran za to.[32] Ukoliko pokušaš da ih izbegneš, dobrodošao si u prepune zatvore, bolnice za mentalno zdravlje, domove za decu i tako dalje.

Ta tendencija ide ruku pod ruku i sa načinom finansiranja organizacione strukture samih socijalnih službi (kao što je sve više slučaj i sa Nacionalnom zdravstvenom službom): mnoge funkcije su prebačene na privatne kompanije (čak se i domovi zdravlja i starački domovi prodaju privatnim akcionarima), a ono što ostaje pod državnom kontrolom prepuno je sezonskih, potplaćenih radnika:

> Naša praksa je oblikovana menadžerizacijom, fragmentacijom usluga, finansijskim restrikcijama i nedostatkom resursa, povećanom birokratizacijom i zahtevima za dnevnom učinkovitošću, dominacijom pristupa menadžmenta nege sa njihovim indikatorima performansi i povećanom ulogom privatnog sektora.[33]

Veliki deo radnog vremena socijalni radnici posvećuju izveštavanju o potencijalno rizičnim situacijama (dodavanjem u baze podataka), pod konstantnim pritiskom da se ostvare vladini ciljevi, što često vodi do loših i konfliktnih odnosa sa 'klijentima'. Često im nedostaje finansiranje za druge poslove. Ipak, celokupni budžet za menadžment i informacione tehnologije Socijalne službe se povećao, dok se glavne usluge bezobzirno smanjuju.

Lekar opšte prakse koji se brinuo za dobrobit dve majke u dva odvojena slučaja kaže: „Prilično često u graničnim situacijama ne možete

32 Ovu ideju je potvrdila prijateljica koju je konstantno maltretirala medicinska sestra nakon što je posetila bolnicu sa svojom ćerkom. Nije znala kako da to spreči. Druga prijateljica je na sledeći način komentarisala porođaj: „S jedne strane te tretiraju kao mašinu za rađanje, a sa druge te smatraju odgovornom za sve što se dogodi, iako ne postoji način da znaš sve parametere".

33 „Social Work and Social Justice: A Manifesto for a New Engaged Practice", *Ibid*.

da dobijete podršku socijalnih službi. Postoje samo inicijative, kao što je Deca u nevolji; što vam donosi etiketu rizične kategorije"[34], te tako i stigmatizaciju. Jedini izlaz iz registra dečije zaštite je odrastanje.[35]

Kako izgleda učestvovanje

> Majka koja želi da ubije svoje dete zbog svega što je zbog njega žrtvovala (uobičajena želja), uči kako da voli to isto dete tek kada nauči da razume da je ono jednako bespomoćno i ugnjetavano od strane istog tiranina: na taj način se njena mržnja kanališe ka spolja i rađa se 'majčinska ljubav'.
>
> Šalamit Fajerston, *Dijalektika seksa*

Nacionalni okvir službi za decu, mlade i majčinske usluge (*National Service Framework for Children, Young People and Maternity Service, NSF*) stavlja žene i decu u istu grupu kada se radi o ostvarenju prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu.[36] Naravno, mnogo je jeftinije baviti se zdravljem deteta kroz zdravlje majki, ali to takođe implicira pretpostavku da je sve ono što je dobro za zdravlje žene automatski dobro za zdravlje deteta, i obrnuto. Pitanje dojenja je dobar primer: mnoge žene trpe bol prilikom dojenja, ali se uprkos tome ohrabruju da sa dojenjem nastave kroz savete relevantnih zdravstvenih ustanova. Možda one jednostavno ne žele da budu ekskluzivne hraniteljke bebe mesecima.

34 Dobrotvorno sponzorstvo dece Ujedinjenog Kraljevstva (*A UK Child Sponsorship Charity*).

35 Ipak ni to nije dovoljno: baza podataka MestoSusreta (*ContactPoint*), koja sakuplja podatke o svakom detetu rođenom u Ujedinjenom Kraljevstvu i koja se redovno obnavlja, obećava jednostavno spajanje sa nacionalnim sistemom ličnih isprava (ID), kako niko ne bi ostao isključen iz posmatranja, čak ni u procesu postajanja nominalno nezavisne individue.

36 Postoji 21 standard dobrobiti dece i mladih i 203 'ključne akcije' za njihovo ostvarenje. Multi-agencijski odredi (PCT-ovi, LEA-ovi i 'drugi partneri'), odgovorni za implementaciju menadžerskih programa, edukuju majke o tome kako moraju da žive, i kako da hrane i obrazuju svoju decu.

'Akcioni plan' Operativne grupe za socijanu isključenost (*Social Exclusion Taskforce*, *SETF*, ili See'Em TransFormed/Vidi kako su se promenili) bila je strukturirana od deset pilot projekata koji su bili usmereni na testiranje intenzivne podrške roditeljima, zasnovane na zdravom roditeljstvu, koja je pružana prvorotkama od trudnoće do druge godine života deteta. Prividno je izgledalo da je projekat uspeo (ciljna grupa je pogođena, neuroni beba su kako se tvrdi rapidno porasli), iako nijedan odgovor majki obuhvaćenim tom podrškom nije učinjen javno dostupnim.[37] Program jasno pretpostavlja da je majka koja je 'pod rizikom' ništa drugo do mašina za rađanje i hranjenje, prikopčana za dete kao njegova neplaćena negovateljica pod preimućstvom nadgledanja od strane države. Lekar opšte prakse koga sam intervjuisala bio je manje ograničen, ali kada je reč o ovom programu jednako beskoristan jer je držao majke podalje od komunalnih usluga, čime ih je više od dve godine izolovao i od zdravstvenih radnika koji su im bili dodeljivani. Kako bi se sprečio potonji nezavisni odgoj dece od strane majki 'pod rizikom', „Vladin proglas za preoblikovanje detinjstva" (naslov u *Gardijanu* od 8. decembra 2007.) „ima za cilj kontrolisanje dece kroz državni obrazovni sistem od druge godine života, kao i uključivanje roditelja kroz 'podršku roditeljima'".

Nagon da se institucionalizuje odgoj dece iz zavisne klase, zajedno sa kontrolom koja se sprovodi nad njihovim roditeljima, takođe je bio evidentan u probnoj fazi projekta *Sigurni početak* (*Sure Start*). Plan projekta je bio skrojen tako da pomogne ženama sa 'istorijom problema' da se vrate na posao, sa istovremenim nadgledanjem i treningom kako praktikovati pravo britansko materinstvo (kako ostvarivati odnose sa bebama 'kako bi im mozak rastao', kako da se sa njima razgovara i igra, kako ih hraniti, dojenje se naravno nalazi u vrhu agende)[38]. Nezaposlene samohrane majke su posebna ciljna grupa. U okviru projekta *Sigurni početak* pod jednim krovom je trebalo združiti vrtić (britanska reč za vrtić, *nursery*, povezana je sa korenom reči medicinska sestra, *nurse*, i označava mesto na kome medicinske sestre vrše svoju praksu – čudno medikalizovana britanska reč za *kindergarten*, neobičan nemačko-romantičarski pojam koji se koristi u drugim krajevima anglofonog sveta), zdravstveni centar i centar za zapošljavanje. Participacija je snažno ohrabrivana na superviziranim sesijama igara za majke i decu.

Najveći deo vladinog novca za inicijalnu fazu projekta je potrošen. Projekat je predat savetima da upravljaju i plaćaju sami. Vrtići se sada zovu 'dečiji centri'. Ukoliko želite da svoje dete pošaljete u vrtić ili 'dečiji centar' u okviru projekta *Sigurni početak*, moraćete da potpišete pristanak da timovi socijalnih radnika intervenišu ukoliko postoji neki znak za zabrinutost. Prema tome, da biste uopšte bili u situaciji da koristite socijalne usluge, neophodno je da date pristanak i delite informacije sa socijalnom službom. U zvaničnim vodičima piše da „je neophodno prikupiti podatke i informacije koje se tiču najmarginalizovanijih porodica i da se stavi akcenat na njihovu dostupnost i posete kako bi im se pružila podrška".[39] Nije ni čudo što onda (pored neisplativosti onih koji nisu u radnom odnosu) usluge nisu popularne kod ciljne grupe 'teško dostupnih' koji imaju dobre razloge za zabrinutost kada su u pitanju zaposleni na projektu *Sigurni početak*, koji nadgledaju i njih i njihovu decu sa direktnom linijom ka socijalnoj službi ukoliko se posumnja da 'nešto nije u redu'. Socijalni radnici koji pružaju pomoć siromašnima i oni koji ih posećuju u njihovim kućama, imaju tendenciju da se proguraju do domova ljudi bez svesti o tome da vas zatvorena vrata drže podalje od države; nešto što je posebno poželjno za bilo koga ko na bilo koji način zavisi od državnih usluga i ko je svestan

37 Nasumična pretpostavka: možda im je potrebnije da im neko pomogne sa čišćenjem, kupovinom i menjanjem pelena nego da im daje zdravstvene savete.

38 „Pogledi i osmesi pomažu rast mozga. Beba gleda u majku; zenice se šire (dokaz da je centralni nervni sistem budan i srećan); nervni sistem je probuđen i povećava se broj otkucaja srca u minuti. To dovodi do biohemijskog odgovora neuropeptida zadovoljstva (betaendorfina i dopamina) koji se oslobađaju u mozgu i pomažu rast neurona. Negativni pogledi izazivaju drugačiji vid biohemijskih reakcija (kortizol) i zaustavljaju pomenute hormone i povezan rast". Iz: *Health-led Parenting Project: Family Nurse Partnership*, *PowerPoint* prezentacija predstavljena u povereništvima za primarnu brigu širom sveta, http://linkme2.net/ei/

39 Mark Gould, „Unsure Future", *The Guardian*, 24.05.2006, http://linkme2.net/ej/

nivoa nadgledanja koji sa tim dolazi. („Pronaćićemo one koji potkradaju socijalnu pomoć“ [unapređeni bivši prevarant] posteri su svuda po gradu!).

Čak i tokom probne faze projekta *Siguran početak* neki su pretpostavljali da je registracija porodica od strane lokalnih radnika inicijative stvar prikupljanja informacija, posebno jer se činilo da nikakve usluge ne slede […]. Učesnici opisuju susrete sa profesionalcima socijalne službe koji su imali podatke o njima preuzete od drugih agencija. Na primer, službenici *Sigurnog početka* su otkrivali informacije koje su mogli da dobiju jedino od odeljenja za Socijalne usluge ili medicinskih sestara. Drugi učesnici su izrazili svoju zabrinutost u vezi sa izneveravanjem poverljivosti i nemogućnosti da u vezi sa tim nešto preduzmu […]. Iako niko od učesnika nije pomenuo da je bilo prosleđivanja socijalnoj službi, nekoliko radnika *Sigurnog početka* je potvrdilo da je to uradilo.[40]

Danas kada *Sigurni početak* mora da nastavi sa radom koristeći minimalna sredstva lokalnih vlasti, pitanja upravljanja (ili jednostavno pokušaji da se zadrži posao, što je pitanje koje pritiska mnoge radnike u centrima *Sigurnog početka*) su potpuno preuzela primat.[41] Sa visokim troškovima vrtića (oko 200 dolara nedeljno u Londonu), u fokusu više nisu siromašne porodice. Tu naknadu je moguće umanjiti jedino kroz Radnički poreski kredit, što znači da osoba za početak mora biti u radnom odnosu. Jedan od najverovatnije neplaniranih efekata je da roditelji iz srednje klase, koji mogu da prežive sa pola radnog vremena ili koji rade od kuće, koriste prednosti 'kurseva vezanih za brigu o deci' koje još uvek nude lokalni psiholozi i profesionalaci u zdravstvu iz dečijih centara. U isto vreme, situacija se pogoršala za siromašne porodice u rejonima *Sigurnog početka*. Zabeleženi napredak u standardima mera brige o deci doprineo je doseljavanju porodica iz srednje klase u naselja u centru grada koja su

40 Krysia Canvin, Chris Jones, (i drugi), *Can I Risk Using Public Services? Perceived Consequences of Seeking Help and Health Care Among Households Living in Poverty: Qualitative Study*, 2007, http://linkme2.net/ek/

41 Iz intervjua sa upravnikom dečijeg centra: „Ako ne odgovorimo na ciljeve, nema nam spasa, bićemo proglašeni viškom.“

džentrifikovana, što siromašnim porodicama otežava održavanje načina života na koji su navikli. Kako bi se onemogućio 'ilegalni rad' onih koji vode računa o deci rade se provere, klauzule o pravilima ponašanja se unose u ugovore o 'socijalnom stanovanju', a aktivnost socijalnih službi je izvan svake proporcije u odnosu na 'otkrivene' slučajeve. (Kasniji razvoj možda ima veze i sa činjenicom da su saveti ustanovili Centre za brigu o deci u odnosu na broj dece u registru o zaštiti.) Sve u svemu, fondovi za neophodne usluge se smanjuju (uključujući i tradicionalna obdaništa), dok se nadgledanje ponašanja radničke klase izvan radnog mesta povećava.

Rizik od 'društvenog isključivanja' se kao faktor uočava svuda u Ujedinjenom Kraljevstvu, u mnogome jer zavisna klasa nalazi načine da organizuje život izbegavajući državnu disciplinu i agencije koje služe kao njeni produžeci. Strategije preživljavanja su različite. Uključuju brigu o deci bez provera Centralne kancelarije, 'švercovanje', 'kulturu bolovanja' (*sick note culture*), skvotiranje, davanje socijalnih stanova u zakup, trikove u osujećivanju izvršitelja i naplatioca dugova, različite vidove 'sive ekonomije', razmenu znanja (ili tajni) kako bi se pobedili sistemi dobijanja socijalne pomoći, izbeglo plaćanje poreza i imigracioni sistemi. Kao odgovor, metodi 'intervencija' se usavršavaju tokom godina kroz bezbrojna Zelena i Bela dokumenta sa sve nametljivijim 'borbenim grupama' koje se bave zajednicama, porodicama, životima i telima, 'pomažući im u socijalnoj inkluziji', kako bi i profesionalci i 'klijenti' 'ostvarili ciljeve'.

Stvarna pretnja uskraćivanja socijalnih usluga osigurava situaciju u kojoj zadržavanje svoje pozicije unutar (promenljivih) granica stvorenih računovodstvom rizika ostaje 'zavisnikova' lična odgovornost, efektivno ga primoravajući u vlastiti neprekidni menadžment rizika kako bi se smanjila mogućnost gubitka socijalne pomoći ili oduzimanja dece. Ukoliko se nađete u kategoriji 'teško dostupnih', mnoge agencije će stupiti u kontakt sa vama, budući da će i sami ostati bez posla ukoliko to ne budu uradili. Taj pritisak se vrši kako bi se preživljavanje uslovilo potrebama tržišta rada, konzumerizma i kreditnog tržišta.

Kakav je osećaj brinuti

> Nije stvar u tome da se borimo protiv eksploatacije dece jer su eksploatisana na isti način kao odrasli, već protiv eksploatacije uopšte.
>
> Šalamit Fajerston, *Dijalektika seksa*

Žene danas čine najbrojniju radnu snagu širom sveta. Najveći deo rada koji obavljaju je slabo plaćen i nesiguran; tradicionalno, žene su držane izvan organizovane radničke borbe kao rezervna radna snaga, kako bi se održao nizak nivo nadnica (isto kao i imigranti). Ta strategija je još uvek prisutna: žene su i dalje manje plaćene od muškaraca, još važnije, okupirale su industriju (fabrički rad u montaži malih formata, čišćenje, nega i tako dalje) jer su tu plate toliko male da ih prihvataju samo žene. Posao od koga mogu da zarade više, kao što je prostitucija, ostaje nelegalan, što znači da su prostitutkama potrebni čuvari (podmićeni policajci) koji dobijaju najveći deo njihovog prihoda. Uopšte govoreći, žene su uvek te koje rade u nestabilnim uslovima sa privremenim ugovorima, ako uopšte i postoje, i u takvim uslovima mogu ostati trudne. Danas žene čine većinu među imigrantima širom sveta, a njihov položaj je još teži. Gotovo svuda u svetu su tretirane kao zavisne i nekvalifikovane, drugim rečima na njih se gleda kao na one koje prate svoje porodice. Tako imigrantkinje često rade nelegalno, što znači da su u potpunosti izložene ćudima poslodavaca. Takođe, u Ujedinjenom Kraljevstvu (kao i na drugim mestima), većina žena radi u oblasti 'nege', što znači da su pod uticajem zdravstvene i socijalne politike, kako kod kuće, tako i na poslu. Izložene su stalno promenljivim regulatornim režimima, primorane su da povremeno obnavljaju svoje kvalifikacije kako bi mogle 'legalno' da rade, da se prilagode smernicama službi bez obzira na njihovo prethodno iskustvo, i iznad svega da 'postignu cilj' (ukoliko nisu privatno zaposlene). Žene su pod prismotrom jednako kao radnice i kao (potencijalne) majke. 'Roditeljstvo' kao neplaćeni 'rad nege' je sve više predmet istih mera, ciljeva i nadgledanja konceptualizovanih u profesionalnom sektoru. U ulozi dvostrukih gubitnica (bilo da su zavisne od poslodavaca i muževa,

ili poslodavaca i države ili od svih njih), nezaposlene majke i majke sa niskim prihodima su, zajedno sa svojom decom (čiji je gubitnički status osiguran njihovom apsolutnom ekonomskom zavisnošću), posebno izložene načinima na koji kapital oblikuje naše živote.

Skorašnji potezi države usmereni na osiguravanje aktivne participacije žena u vlastitom prilagođavanju potrebama kapitala, nisu ništa manje nego pionirski eksperimenti u onome što se uobličava kao pun frontalni napad na zavisnu klasu. Iščašeni oblici intervencija merama zdravstvene i socijalne zaštite koje sam pokušala da identifikujem su izgleda tretirani od strane kreatora politika kao 'jeftini put' do glavnog cilja socijalnih politika orijentisanih ka višku: održanju i proširenju stratifikacije i kompeticije između i unutar klasa. Tako, dok se komšije ohrabruju da cinkare jedni druge i dok porodice i pojedinci koji su izdvojeni kao oni kojima je potrebna 'pomoć' preuzimaju ličnu odgovornost za loše okolnosti u kojima žive, transformacija esencijalnih, bazičnih uslova se oseća na kontradiktorne načine unutar različitih klasnih podgrupa, sa pojedincima koji su sposobni da zamisle da im 'pojedine' inicijative čine dobro.[42] Pogubno individualističko takmičenje na tržištu rada, prenos na tržište prethodno subvencionisanog stanovanja, asimetrični napadi na socijalnu pomoć i parcijalna ili totalna kriminalizacija predhodno legalnih aktivnosti, bez sumnje će izgledati kao 'mogućnost' nekima od onih koji su izloženi tim uticajima, čak iako smanjuju dohodak i potkopavaju slobodu njihove klase u opšem smislu.[43] Zajednički interes onih osetljivih na ucene tržišta i državne

42 „...komšije su davale informacije o korisnicima socijalnih službi, takođe socijalni radnici su potvrdili da je učešće komšija bilo česta pojava. Korisnici su razumeli da je taj aspekt njihovog socijalnog i fizičkog lociranja u porastu i da je neizbežan". U: *Can I Risk Using Public Services?*, *op. cit.*

43 'Asimetrično' u smislu da su pojedinci potražitelji značajno osiromašili u stvarnim uslovima u Ujedinjenom Kraljevstvu od 1997, dok je *celokupna* porodična podobnost, *ukoliko su svi uslovi ispunjeni*, makar zadržala nivo i izbegla inflaciju. Samo na prvi pogled ovo može izgledati kao argument koji je kontradiktoran ovom članku. U stvari, ono što se dogodilo je u savršenom skladu sa drugim opisanim trendovima: isplate se mogu povećati samo onda kada su praćene intenzivnim posmatranjem i intervencijama. Obeshrabrujuća je pozicija svakoga ko potražuje pomoć dok želi da

prinude je zamagljen personalizovanom državnom akcijom koja neguje individualnu ekonomsku 'konkurenciju'. To neizbežno umanjuje perspektive bilo kog kontranapada, ne samo protiv materijalne deteritorijalizacije života, protiv prikupljanja podataka, nadgledanja i kontrole, već i protiv utapanja u masu bedno zavisnih tela, dostupnih uvek kad god i kako god ih kapital treba.

IZVOR: Madam Tlank, „The Battle of all* Mothers (or: No Unauthorised Reproduction)", *Mute*, Vol. 2, Br. 9, 2008.
PREVELA SA ENGLESKOG JEZIKA: Ana Vilenica

izmakne posmatranju i 'podrški': otuda i potreba da se samci, posebno dugogošnji potražioci pomoći, koji su u obavezi da se registruju jednom u nekoliko meseci, 'isteraju' iz njihovih navodno teško dostupnih pozicija.

Tražimo pravu Meri Popins!

Mira Matar

Draga dadiljo!

Zovem se Andrea, a moj partner Kristofer. Imamo dva dečaka, Seb ima sedam, a Barnabi pet godina. Obojica idu u lokalnu osnovnu školu, deset minuta peške od naše divne kuće u Hampstedu, u severnom Londonu. Posle škole se bave različitim aktivnostima – igraju fudbal, plivaju, bave se gimnastikom, muzikom i uličnim plesom. Kristofer i ja smo advokati i oboje radimo puno radno vreme. Kada ne radimo, najviše volimo da provodimo vreme u porodičnom okruženju. Mi smo topla i gostoljubiva porodica koja bi jako volela da ima dadilju. Poslednja dadilja je provela sa nama više od godinu dana, za samo par dana je postala deo naše porodice i ostaće naš doživotni prijatelj.

Kao što sam rekla, naša kuća je divna i vrlo blizu centra. Ima dosta autobuskih linija, metro linija, a za vas obezbeđujemo i bicikl. Kristofer i ja svuda idemo biciklima. U idealnom slučaju, želeli bismo dadilju koja je sportski tip i kojoj ne bi bio problem da vozi bizickl užurbanim londonskim ulicama. Kaciga je obavezna! Tako da – bez taštine dame! I trebalo bi da napomenem da tražimo isključivo žene.

Takođe, veoma je važno da tokom školskih praznika možete da radite prekovremeno, što ćemo naravno platiti, iako se i mi sami trudimo da što više budemo na odmoru, a to znači da ćete i vi imati dosta vremena za odmaranje! Nikada ne radimo u avgustu, uvek imamo dve nedelje za Božić i nedelju za Uskrs – to je već sedam nedelja. Vaše uobičajeno radno vreme bi bilo od 08:00 do 19:30.

Vaše obaveze sa decom:

- buđenje, doručak, oblačenje dece i odvođenje u školu (20 minuta hoda)
- sačekivanje iz škole i razne aktivnosti
- pomoć oko domaćih zadataka
- odlazak na plivanje vikendom
- kuvanje zdravih, jednostavnih obroka za decu (mi obezbeđujemo kuvar sa receptima).

Ostale obaveze:

- čišćenje i sređivanje kuće
- pranje i peglanje veša za porodicu
- da mi se nađete kad mi je potrebno
- hranjenje i šetanje psa.

Šta možemo da vam ponudimo:

- veliku sobu
- privatno kupatilo (delite sa decom, vaše sobe će biti povezane kupatilom)
- bežični internet u celoj kući (ukoliko nemate svoj kompjuter možete koristiti naš i dečiji, ali bolje da vas upozorim da oni jako vole da igraju igrice!)
- ne obezbeđujemo televizor u vašoj sobi jer želimo da se osećate kao deo naše porodice i da koristite TV ili DVD u dnevnoj sobi
- možete koristiti telefon kad god poželite (ukoliko zapišete svoje pozive u notesu pored telefona, možemo jednostavno oduzeti troškove međunarodnih poziva od vaše nedeljne plate)
- predivnu hranu
- međunarodna putovanja sa nama tokom praznika i odmora
- 120 funti nedeljno

Morate biti:

- stari između 20 i 40 godina
- pouzdana vozačica
- energična, sportska osoba vesele prirode (čak i po londonskom vlažnom vremenu)
- fleksibilna (ponekad dolazimo kasno sa posla i potrebno nam je da budete tu za nas, platićemo prekovremene sate)
- tiha, uredna, čista i da se tuširate makar jednom dnevno (iznenadili biste se čega sve ima)
- puna entuzijazma, ali uredna kuvarica, svi naši obroci se kuvaju!
- morate voleti našu decu i pomoći im da otkriju svet
- nepušačica.

U idealnom slučaju želimo osobu koja je:

- pouzdana, ali ne i dominantna
- koja se ne stidi da peva i čita smešnim glasom
- topla, strpljiva, puna podrške, perceptivna
- kreativna, sa svojim idejama o aktivnostima u kojima će deca uživati
- ljubiteljka pasa
- koja se oseća kao kod kuće u muzejima i galerijama. Ne želimo da naši nevaljalci propuste bogatstvo londonskog kulturnog života! Biće i vama zabavno.
- umerena u oblačenju, sa jakim porodičnim vrednostima
- bez dece i slobodna, jer smo otkrili da emotivne veze sa kućom mogu predstavljati ometajući faktor.

Da, imamo visoke standarde i da, takve osobe postoje pošto smo ih već zapošljavali! To je jedan od najvažnijih poslova koji osoba može da radi. Biće veoma ispunjujuće i za vas. Tražimo nekoga ko neće samo čuvati našu decu, već će biti i deo naše porodice. Svoju biografiju, kao i prateće pismo u kome ćete nam reći nešto o sebi i zašto mislite da biste bili prava osoba za ovaj posao, molimo pošaljite na adresu…

(Kao što možete da pretpostavite, ova pozicija je veoma popularna, pa ćemo kontaktirati samo one sa kojima ćemo organizovati intervju.)

Draga porodico,

Moje ime je Martina i želela bih da budem dadilja u vašoj porodici. Iz dobrog sam kraja, iz Košica, velikog grada u Slovačkoj. Moja majka je medicinska sestra, moj otac inženjer, a sestra Lenka studira medicinu. Studirala sam pedagogiju i društvene nauke, i položila sam test A nivoa za slovački i engleski jezik. Takođe govorim i nemački. Kao što vidite, mi smo radna porodica koja učenje uzima za ozbiljno.

Takođe volim zabavu, a posebno sportove. Volim tenis, trčanje i vožnju biciklom. Radujem se vožnji bicikla uzbudljivim ulicama Londona.

I molim vas, ne brinite, veoma sam čista! Tuširam se jednom dnevno, a dezodorans koristim dva puta dnevno. Takođe jednom dnevno menjam gaćice i čarape. Grudnjak menjam jednom nedeljno. Koristim poseban grudnjak za sportske aktivnosti. Perem ga posle svakog korišćenja. Sportski sam tip i volela bih da vozim bicikl sa kacigom. Imam kratku kosu, laku za održavanje.

Volim decu i jednog dana bih volela da imam svoju – ali ne uskoro, tako da to ne treba da vas brine. Ako ipak brinete, dozvolite da vam kažem da koristim pilulu pod nazivom Mikroginon 30 već dvanaest godina bez ikakvih problema. Uveravam vas da moj menstrualni ciklus neće uticati

na moja raspoloženja i ponašanje, veoma sam stabilna i srećna. Ako i dalje brinete, mogu da ugradim spiralu za koju moj doktor kaže da je bolja od sterilizacije. Ali dozvolite i da vam kažem da koristim jake antidepresive, što znači da gotovo i nemam seksualni nagon, tako da mogu da vam obećam stopostotnu apstenenciju tokom svog boravka kod vas (a mislim i da Englezi nisu baš za mene!). Štaviše, mogu da radim test na trudnoću svakih šest meseci, kao što rade mnoge moje prijateljice u svojim porodicama, čisto da budete sigurni.

Jako ću voleti vašu decu. Budim se rano i volim da budem napolju tako da vođenje dece i psa u školu zvuči super, a verovali ili ne, volim čak i kišno vreme, tako da to nije problem. Imam problemčić sa nečim što se zove OKP, ali zbog toga jako dobro čistim, pa ako ostavite svoj dom u mojim rukama uvek će biti besprekoran. Peglanje me opušta. Volim da kuvam, moj san je da kuvam u restoranu, tako da vas molim da mi dozvolite da pravim zabavne i zdrave obroke za divnu dečicu, pa čak i roditelje!

Takođe, pošto sam lav u horoskopu, veoma sam lojalna. Biću totalno posvećena vašoj deci. Na drugu decu se neću obazirati. Ukoliko nečije dete padne u parku i povredi se, i krv mu poteče, neću mu pomoći. Tiho ću motriti na prijatelje vaše dece da slučajno neko ne iskorišćava vaše pametne dečake! Ne volim imitatore.

Što se tiče nostalgije za porodicom, neću biti previše emotivna. Patiću tiho zbog razdvojenosti, ali zahvaljujući modernim tehnologijama kao što je Skajp, biću u kontaktu sa njima. U redu mi je da se nikad ne susretnete sa njima preko Skajpa. Samoću ću dobro sakrivati od dece. Pasionirana sam plivačica.

Volim umetnost i stare predmete u muzejima i jako želim da vidim London i sve te lepote. Da li vam je poznata slovačka umetnost? Rado ću vam pričati o tome ako se susretnemo!

Čula sam od svoje prijateljice da volite nameštaj u stilu Ikee. Poznato mi je da se takav nameštaj lako čisti suvom krpom. Mogu sama da obezbedim krpe. Radujem se velikom prostoru za skladištenje.

Biti dadilja za mene znači zabavu i izazov. Želim da vidim svet i kako druge porodice žive. Engleski govorim veoma dobro, ali želim da ga govorim savršeno, isto kao što će vaša deca biti savršena ako im postanem dadilja!

Radujem se vašem odgovoru, hvala Vam.

Od
Martine

PS. Vidim da ste naveli da delimo kupatilo, to će mi možda predstavljati problem. Ne želim da se ponašam kako ne priliči damama, ali moram da vam kažem da bolujem od spazmatičnog kolona, tako da mi je potrebna soba sa toaletom. Pokreti mojih creva su bolni, a patim i od gasova. Promena sredine će pogoršati ovo moje stanje. Nadam se da razumete moju potrebu za privatnim toaletom. Ukoliko to nije moguće, možda deca i ja možemo da organizujemo rotiranje.

IZVOR: Mira Matar, „Looking for a Real-Life Mary Poppins!“,
deo teksta: Mira Matar, Madam Tlank, „Past Caring“, u: *Mute*,
Vol. 3, broj 2, Temat: *Politics My Arse*, 2012.
PREVELA SA ENGLESKOG JEZIKA: Milica Gudović

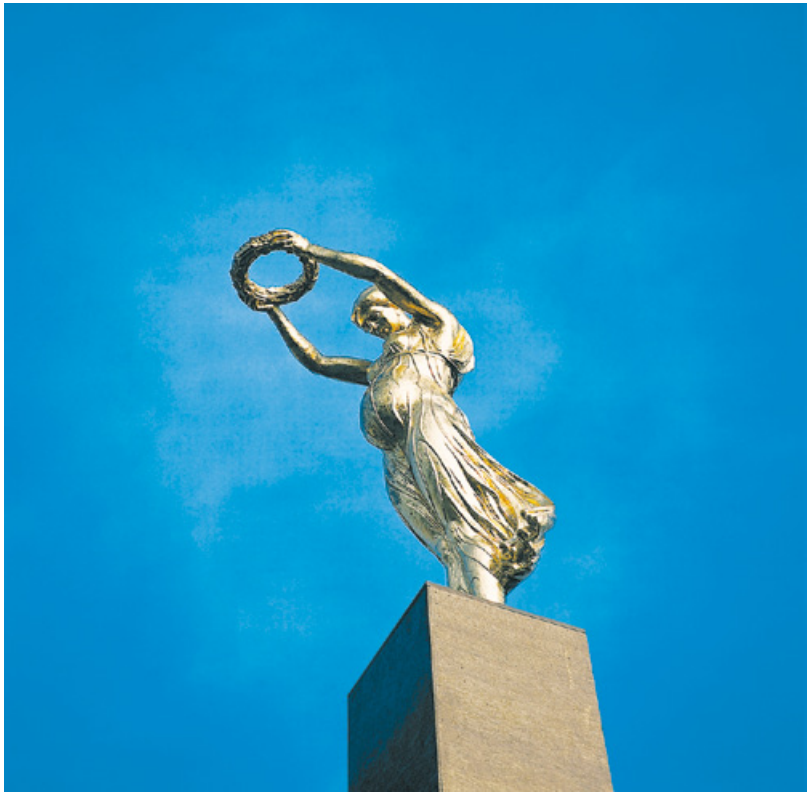

Sanja Iveković

Lejdi Roza od Luksemburga

pogled na instalaciju sa izložbe *Luxembourg, Les Luxembourgeois*, 31.03.–24.06.2001

Lejdi Roza od Luksemburga Sanje Iveković

Nataša Ilić

U okviru izložbe *Luksemburg i Luksemburžani* (*Luxembourg, Les Luxembourgeois*, 31. mart – 24. jun 2001), čija je namera bila da definiše i postavi pitanje nacionalnog identiteta Luksemburga, Kazino Luksemburg – Forum za savremenu umetnost (Casino Luxembourg – Forum d'art contemporain) je producirao umetnički projekat u javnom prostoru umetnice Sanje Iveković *Roza od Luksemburga*. Projekat je izveden kao kopija luksemburškog spomenika *Zlatna dama* (*Gëlle Fra*), istaknutog nacionalnog simbola nezavisnosti i otpora Luksemburga, koji je podignut u znak sećanja na žrtve Prvog svetskog rata. Originalni spomenik iz dvadesetih predstavlja elegantnu žensku figuru koja stoji na visokom obelisku u odeći kroz koju se jasno vide obrisi tela. Kao takav, spada u korpus spomenika nastalih tokom perioda u kojem Francuska revolucija postaje uzor za oblike političkog ustrojstva i političke ikonografije. Te spomenike karakteriše upotreba alegorijskih figura žena u koje se upisuju značenja slobode, republike, nacije ili pak umetnosti i nauke na kojima se često zasniva samorazumevanje nacije.

Replika je bila postavljena nedaleko od originalnog spomenika, od kojeg se razlikuje ne samo u materijalu koji je korišćen u oblikovanju spomenika (zlatni poliester za figuru, drvo i gvožđe za obelisk i osnovu), već i u nekoliko drugih važnih detalja: evidentno je da je ženska figura u drugom stanju, originalni natpisi na osnovi spomenika su zamenjeni rečima na francuskom (*le résistance, la justice, la liberté, la indépendance*)[1], nemačkom (*Kitsch, Kultur, Kapital, Kunst*)[2] i engleskom (*whore, bitch, Madonna, virgin*)[3], dok je *Zlatna dama* suptilno preimenovana u Rozu Luksemburg i tako preseljena iz apstraktnog alegorijskog konteksta u konkretne istorijske okolnosti.

1 Otpor, pravda, sloboda, nezavisnost (*Prim. prev.*).

2 Kič, kultura, kapital, umetnost (*Prim. prev.*).

3 Kurva, kučka, Madona, devica (*Prim. prev.*).

Lejdi Roza od Luksemburga je nakon postavljanja 31. marta 2001. izazvala žestoke polemike u luksemburškim medijima. Postavljeno je čak i pitanje ostavke ministra kulture koji se suprotstavio pozivima na rušenje spomenika, a za manje od dva meseca preko sto strana našlo se u *press clipping*-u. Polemika je počela kad su veterani antifašističke borbe, političari liberalno-nacionalne orijentacije i pojedine istaknute ličnosti, proglasili novopodignut privremeni spomenik blasfemijom koja se izruguje luksemburškom pokretu otpora i žrtvama u oba svetska rata. Začudo, izgledalo je da najjače napade nije izazvala figura trudne žene, već tekst na tri jezika. U početku, najveći broj fotografija objavljenih u štampi prikazivao je osnovu spomenika sa tekstom, dok je figura trudne žene na vrhu obeliska izostavljana. Šta je to u vezi sa tekstom Sanje Iveković što je izazvalo tako burne reakcije? Ili je možda tekst poslužio kao izgovor za agresiju usmerenu ka zlatnoj ženi, čija očigledna trudnoća vređa ne samo sofisticirana estetska osećanja, već i nacionalne vrednosti predstavljene alegorizacijom žene?

Tekst na osnovi spomenika se bavi složenim i problematičnim pitanjem jezika kao osnove nacionalnog identiteta Luksemburga, i ukazuje na uplitanje konstrukcija o navodno prirodnoj podeli na dva pola i savremene nacionalne države. Prelazi između kulture i politike i političkih reprezentacija su fluidni, političko je uvek/već određeno onim sa čime ne bi trebalo da ima nikakve veze, dok tekst sasvim jasno otkriva problematičnu prirodnost nacionalnog spomenika.

Tekst na engleskom jeziku locira stereotipe o ženama (*Madonna, whore, bitch, virgin* – Madona, kurva, kučka, devica), francuske reči (*le résistance, la justice, la liberté, la indépendance* – otpor, pravda, sloboda, nezavisnost) ukazuju na oblast političkih vrednosti koje ženska figura alegorijski predstavlja dok su u stvarnosti žene bile isključene iz javnog života, a nemački tekst (*Kitsch, Kultur, Kapital, Kunst* – kič, kultura, kapital, umetnost) komentariše kulturnu produkciju i proizvodnju kulture koja leži u osnovi takve konstelacije.

Sanja Iveković je umetnica koji ne vidi političke ciljeve i estetska razmatranja kao međusobno isključive i u osnovi nespojive akcije. Pored toga što ukazuje da su žene simbolički konstruisane kao nositeljke nacionalne istorije i nacionalnog identiteta (dok im je u isto vreme odricana bilo kakva direktna veza sa nacionalnim projektom), sam naziv skulpture afirmiše revolucionarnu politiku Roze Luksemburg. Roza Luksemburg, 'leva teroristkinja', kako je bila nazvana u jednom od besnih pisama u dnevnoj štampi Luksemburga, duboko uzdrmava mit kapitalističkog načina proizvodnje i kapitalizma kao društvenog poretka koji je navodno sposoban da se reprodukuje bez ekonomskog ugnjetavanja. Kao trudna žena, ona predstavlja pretnju za model kolektivnog pamćenja koji se sastoji od stvari koje su 'uvek/već' razumljive i podložne ponavljanju, koje se nikada ne konkretizuju niti objašnjavaju rečima. Njene reči „Danas smo ozbiljni u nameri da uništimo kapitalizam, jednom za svagda" su upravo one koje neće biti saslušane u današnjem Luksemburgu, koji predstavlja otelotvorenje nesmetanog ekonomskog poretka, kao što ih nisu čuli ni u Evropi 1919. Sudeći po reakcijama, podizanje javnog spomenika je jednako ozbiljan čin kao i u vreme postavljanja originalnog spomenika.

IZVOR: Natasa Ilic, „Sanja Ivekovic's Lady Rosa of Luxembourg",
n.paradoxa – international feminist art journal, broj 8, jul 2001.
PREVELA SA ENGLESKOG JEZIKA: Tanja Marković

Nacionalne populacione politike i konstrukcija materinstva u post-socijalističkoj Srbiji

Tanja Višić

Predmet rada je socio-kulturna konstrukcija materinstva kroz analizu javnih politika, zakona, zakonskih predloga, strategija i regulacionih propisa o rađanju i natalitetu u domenu nacionalne populacione politike u post-socijalističkoj Srbiji. Tretirajući materinstvo kao društvenu instituciju, u radu ću istražiti procese propisivanja i normativiziranja materinstva, a sa ciljem da ispitam kako se znanje o materinstvu i reprodukciji oblikuje kroz populacione politike i zakonodavstvo i skrenem pažnju na socio-kulturne aspekte materinstva i rađanja, i u vezi sa tim, teorijske i epistemološke domete koji se tiču ove teme. Revizionističke istorije materinstva, dekonstrukcija demografskih modela, kao i socio-kulturni procesi nastajanja kulturnih ideja o normativnom reproduktivnom ponašanju koje, pak, određuju žensku subjektivnost i njenu društvenu ulogu, biće neke od istraživačkih smernica. Koristeći se antropološkom idejom o moći javnih politika da konstruišu društvo i artikulišu dominatne vrednosti, analiziraću dokumente kao što su zakoni o radu, zakoni o brizi za decu, strategije za podsticaj rađanja i ekspertska tumačenja koja su razvijena na osnovu naučnih znanja iz oblasti demografije, medicine, prava i sociologije. Analiza će pokazati kako su varirajuće kulturne ideje pronatalističke nacionalne politike povezane sa ustanovljavanjem nove vrste materinstva i ženskog subjektiviteta u post-socijalističkoj Srbiji. Posebna pažnja, shodno socio-političkom kontekstu analiziranog perioda, biće posvećena tome u kakvom su odnosu eskpertske ideje o ženskom telu i reprodukciji sa nacijom i državom.

I Materinstvo kao teorijski i društveni problem

Biološka reprodukcija kao socio-kulturna kategorija

Kada govorimo o biološkoj reprodukciji treba napomenuti da su koncepti i redifinisanje rađanja, reprodukcije, materinstva i srodstva u antropologiji i drugim humanističkim disciplinama određeni promenama u prevazilaženju univerzalističkih i naturalističkih koncepata. Komparativna antropološka istraživanja[1] opovrgla su predrasudu o biološkim interpretacijama seksualnosti, rađanju i srodstvu, međutim, osnova biološkog poimanja materinstva i majčinstva opstaje kao ideološki zasnovana činjenica presudna za utvrđivanje rodnih uloga, a time i uloge žene kao reproduktivnog agensa. Na njen opstanak su posredno (ili neposredno) uticali tokom vremena razvijani i izukrštani filozofski, teološki, biomedicinski i naučni diskursi. Tomas Laker (Thomas Laqueur) navodi da su naučno znanje i rodna politika nerazmrsivo povezani i da je „žensko telo široko otvoreno za interpretativne zahteve kulture“[2]. S tim u vezi, on naglašava da su emocionalne i fizičke karakteristike uzidane u ideološku praksu na više načina. Viševekovna matrica opozicije prirode i kulture, i unutar nje telesnog simbolizma koji stvara polne razlike (na primer davanje značaja materici kojom se definišu karakter, pozicija i vrednost), nisu prevaziđene unutar medicinskih sistema gde se telo izgrađuje od strane anatomije, izuma anestezije, manipulativnih praksi hirurgije i tako dalje, u kojima je žensko telo figuriralo kao objekat i uporište rodne hijerarhije.[3]

1 Komparirani etnografski podaci ukazivali su na razlike u pogledu značenja koje su kategorijama kako muškosti i ženskosti, tako i rađanju i odgoju, pridavane u različitim socijalnim i kulturnim kontekstima. Margaret Mid, kao društveno angažovana antropološkinja sedamdesetih godina prošlog veka, uticala je na američko društvo svojim idejama o tome da neka društva nisu hranila decu prema utvrđenim pravilima i da su ta pravila promenljiva (videti u: Margaret Mid, *Sazrevanje na Samoi*, Prosveta, Beograd 1978).

2 Andrew Strathern, *Body Thoughts*, Michigan Univerity Press, Ann Arbor 1997, strana 141.

3 *Ibid*, strana 146.

Iako je doprinos ujedinjene feminističke i antropološke teorije u napuštanju esencijalističkog viđenja odnosa muškarca i žene zasnovanog na njihovim polnim razlikama, kao i poistovećivanja ženskog sveta sa privatnom sferom i muškog sa javnom bio nesumnjiv, ipak nije bio i dovoljan. To pokazuju koncepcije teorija feministkinja i marksističkih antropološkinja sedamdesetih godina prošlog veka, koje su univerzalnu inferiornost žena zasnivale na kulturnim varijacijama u društvenim strukturama i rodnim ulogama.[4] Ovakve 'kvazi-metanaracijske koncepcije teorije' ne samo da previđaju probleme klasne, etničke i rasne različitosti, već insistiraju na bazičnoj ljudskoj praksi koja ima interkulturalnu moć objašnjenja i koja je uvek povezana sa biološkim potrebama reprodukovanja društva.[5] Srećom, ovakav feministički dogmatizam je prevaziđen do kraja sedamdesetih kada su stvoreni uslovi za dekonstrukciju univerzalnog pojma žene, ali i dekonstrukciju odnosa pol/rod, to jest problematizaciju zapadnog modela rodnih razlika neupitno zasnovanu na polnoj, dakle prirodnoj datosti. U tom smislu, autorke Džejn Kolijer i Silvija Janagisako (Jane Fishburne Collier, Sylvia Junko Yanagisako), kritikujući socijalnu konstrukciju polnih razlika, sugerišu da posebni socijalni i kulturni procesi dovode do toga da se muškarci i žene pojavljuju kao različiti i da, shodno tome, izučavanje roda treba odvojiti od polnosti i postaviti ga u kontekst određenog kulturnog diskursa.[6] To zapravo znači obrt, jer polna različitost više nije uzrok socijalne konstrukcije već njena posledica, o čemu zapravo govori i Mišel Fuko (Michel Foucault) kada govori o diskursu. Ovo podvlačim jer pitanje koje postavljam u radu jeste kako diskursi

4 Jedan od često navođenih primera je svakako psihoanalitička analiza majčinstva Nensi Čodorov (Nancy Chodorow), feminističke teoretičarke koja je tvrdila da je biološka činjenica rađanja ključni izvor ženske opresije.

5 Nancy Fraser i Linda J. Nicholson, „Društvena kritika bez filozofije-susret feminizma i postmodernizma“, u: Linda J. Nicholson (ur), *Feminizam/postmodernizam*, Liberata, Zagreb 1999, strana 32.

6 Zorica Ivanović, „Antropologija žene i pitanje rodnih odnosa u izmenjenom diskursu antropologije“, pogovor u: *Antropologija žene*, XX vek, Beograd 2003, strana 26.

formiraju ideje o tome šta je materinstvo, uzimajući pritom u obzir istorijske uslove, politički, ekonomski i socio-kulturni kontekst u kome nastaju, a otelotvoreni su u javnim politikama i naučnim diskursima.

Između majčinstva i materinstva: rađanje kao socijalni diskurs

Biološka veza između deteta i majke je oduvek (oduvek u zapadnim društvima) bila izvor univerzalnog naturalističkog shvatanja materinstva. Postoji čitav niz razloga zbog koga je materinstvo svedeno na odnos majke i deteta, iako su sa njime uvek bili povezani različiti aspekti društva i kulturnih konceptualizacija. Jedan od tih razloga je i dominacija teorija i znanja iz muške perspektive. Konkretno, Parsonsova teorija funkcionalne utilitarnosti nuklearne porodice, zasnovana na očiglednim polnim ulogama, utemeljena u fiziološkim razlikama između muškaraca i žena, opstajala je do sredine 20. veka kao najatraktivnija društvena konstrukcija materinstva. Istorijski gledano, isto toliko vremena, i još duže, materinstvo je bilo jedini aspekt koji nije problematizovan. Dok je denaturalizacija vrlo uspešno obavljena na polju seksualnosti,[7] bolesti,[8] roda i seksualne različitosti,[9] neočekivano je čudno da se ista naturalistička matrica tako uporno održala kad je materinstvo u pitanju. Međutim, naturalistički lanac kojim je Karol Smart (Carol Smart) ilustrovala podrazumevajuću univerzalističku poziciju materinstva

seksualna aktivnost → trudnoća → rođenje → majčinstvo → materinstvo

7 Mišel Fuko, *Nadzirati i kaznjavati – Nastanak zatvora*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad 1997.

8 Susan Sontag, *Sida i njene metafore*, Dečije novine, Gornji Milanovac 1990.

9 Džudit Batler, *Tela koja nešto znače, O diskurzivnim granicama 'pola'*, Samizdat B-92, Beograd 2001, i Catherin Gallagher, Thomas Lacquer (ur), *Making of the Modern Body*, University of California Press, Berkeley, California, 1987.

ukazuje da svaka od ovih karika predstavlja proces koji sledi iz kulturom propisanih i sanckionisanih ponašanja.[10] Smart tome u prilog navodi postojanje velikog broja izbora i mogućnosti koje su istorijski i kulturno specfične, ukazujući na širok arsenal narodnog znanja koje su žene upotrebljavale da ne bi zatrudnele, kao što su produženo dojenje, prekinut snošaj, početne forme spermicida, koje su bile poznate u ranom modernom periodu evropskog društva. Istražujući kulturnu istoriju britanskog društva, autorka izdvaja primer 'viktorijanske histerije' kada je u pitanju masturbacija, koji ukazuje na to da je dominatno mesto dato penetrativnom seksu u hijerarhiji seksualnih praksi, kao i postojanje rigoroznih pokušaja eliminacije ostalih neprihvatljivih formi.[11] Sledeći Fukoa, ona sugeriše da je u viktorijanskom razdoblju reproduktivni odnos bio naturalizovan, dok su sve ostale forme bile nepoželjne. Konstrukcija perverzije udružena sa pretećim upozorenjima o štetnosti po zdravlje, bila je povezana sa naučnim znanjima iz medicine i psihologije. Nažalost, kako Karmen Ramos Eskandon (Carmen Ramos Escandon) ukazuje, istorije žena i istorijske rekonstrukcije materinstva nisu pisane i ispisane svuda na svetu, kao što je pomenuta viktorijanska idealizacija materinstva.[12] Autorka analizira porfirijanski diskurs o materinstvu s kraja 19. i početka 20. veka u Meksiku, pokazujući kako su žene i majke reprezentovane u porodičnom zakonodavstvu i popularnoj literaturi i skreće pažnju na instistiranje na dominantnom modelu majke kao odgajivačice buduće generacije radnika, ali i kontradiktornosti u društvenom vrednovanju majki iz različitih etničkih i klasnih grupa. U skladu sa navedenim, revizionističke istorije znanja o materinstvu ukazuju da je konstituisanje 'normalnog' materinstva bazirano

10 Carol Smart, „Deconstructing Motherhood", u: Elizabeth Bortolaia Silva (ur), *Good Enough Mothering?*, Routledge, London 1996, strana 39.

11 *Ibid*, strana 40.

12 Carmen Ramos Escandon, „The Social Construction of Wife and Mother: Women in Porfirian Mexico: 1880–1917", u: Mary Yo Maynes, Ann Walter, Brigitte Soland, Ulrique Strasser (ur), *Kinship Gender Power: A comparative and Interdisciplinary History*, Routledge, London, New York 1996, strana 276.

na osnovu znanja o telu koje se promovisalo kao prirodno. Prirodnost materinstva ishodila je iz heteroseksualne aktivnosti, kao manifestacija esencijalne ženske karakteristike to jest materinskog instikta, ali i kao posledica naturalističkog lanca događaja. Normativna očekivanja šta je to biti odgovarajuća majka, određena su na temelju prirodnosti kroz državne zakone potpomognute naukom, crkvenim kanonima i psihološkim analizama. O ovome svedoče brojni podaci o tome da su žene iz nižih klasa u viktorijansko vreme izbegavale materinstvo ubijanjem novorođenčadi, ili su pak decu ostavljale starijoj deci na brigu i čuvanje jer su morale da rade da bi svima obezbedile egzistenciju, zbog čega je društvo reagovalo drakonskim kaznama za ovakve prakse i to je naročito važilo za neudate majke.[13]

Rekonstrukcija materinstva u Srbiji pokazuje kako je koncept materinstva u 19. i 20. veku doživljavao promene u zavisnosti od političkih i ekonomskih prilika, gde možemo razlikovati religijski (hrišćanski) koncept materinstva,[14] građansko poimanje materinstva nastalo usled društvenih promena uzrokovanih modernizacijom i evropeizacijom,[15] ili pak stručne diskurse medicine i psihologije, kao i odnos države i institucija prema obrazovanju, seksualnosti i reprodukciji.[16] Ono na čemu počivaju svi nabrojani različiti diskursi, kako pokazuju pomenute autorke, jeste naturalizovani koncept žene kao majke čije biofizičke predispozicije definišu njenu poziciju u društvu. Činjenicu da žena nije mogla da donese odluku da ne bude majka, ilustruje etnološki primer vanbračnog rođenja koje se smatra najvećom sramotom za ženu i porodicu. Izuzetak

13 Carol Smart, *Deconstructing Motherhood*, strana 43.

14 Lidija Radulović, „Dekonstrukcija diskursa materinstva na osnovu religijsko-magijske prakse", u: *Etnoantropološki problemi*, god 3. sv. 1, Filozofski fakultet – Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Beograd 2008.

15 Gordana Tripković, *Materinstvo*, Matica srpska, Novi Sad 1997.

16 Svetlana Stefanović, „'Ženski pokret' o problemu braka, slobodne ljubavi, seksualnog vaspitanja, prostitucije i kontrole rađanja", *Godišnjak za društvenu istoriju* V/1–3, Beograd 1998.

se pravi samo ukoliko je slučaj da je muškarac neplodan, pa žena da bi rodila začne dete sa drugim muškarcem. Primer za to je ustanova bračnog pomoćnika kada se „žena u slučaju nesposobnosti svoga muža, podaje drugome da bi došla do dece"[17]. Žena se tada ne osuđuje, jer je to socijalni odnos koji zajednica odobrava i preporučuje u cilju održanja braka i porodice.

Zbog naglašene regulatorne uloge društva u konstrukciji materinstva, kao i snage kulturnih konceptualizacija koje ga oblikuju, ovde želim da skrenem pažnju na operacionalizaciju termina materinstvo koji razlikujem od majčinstva. Razlika između ova dva termina se odnosi na interpretaciju promene uloga žena u istorijskoj i kulturnoj perspektivi.[18] Materinstvo je institucija društveno prepoznata pravilima i zakonskim statusom i odnosi se na zakonsku vezu između deteta i majke, dok je termin majčinstvo povezan sa skupom praksi kojima se odgaja dete (nega, hranjenje, vaspitanje, obrazovanje). Dok materinstvo tako podrazumeva ženu, majčinstvo ne. U savremenim društvima podvojenost termina je još više opravdana kada se zna da majčinstvo mogu da praktikuju i muškarci (homoseksualni parovi), ali i postojanjem različitih oblika brige za decu kao što su usvajanja, starateljstva, hraniteljske porodice i slično.

Materinstvo kao polje političkog delovanja: feminizam, populacione politike i nacionalizam

Opšteprihvatljiva činjenica je da su ljudi napravljeni od strane drugih ljudi, a da su njihova tela neophodna da bi se to i ostvarilo. Međutim, načini na koji su ljudi i njihova tela uključena u ovaj proces, kao i značaj koji se tom procesu pridaje, veoma su različiti. U tom smislu, iako se danas

17 Milenko S. Filipović, *Čovek među ljudima*, Srpska književna zadruga, Beograd 1991, strana 328.

18 Elizabeth Bortolaria Silva, „Transformation of Mothering", u: Elizabeth Bortolaria Silva (ur), *Good Enough Mothering?: Feminist Perspectives on Lone Motherhood*, Routledge, London 1996, strana 2.

materinstvo u različitim diskursima (populacionim, pravnim, religijskim) tretira kao datost i samo-očigledna činjenica, ona ipak pokazuje svoje raznolike forme u različitim vremenima i mestima. Na primer, u judeo -hrišćanskoj koncepciji žena se percipira kao nesebično, široko i odano posvećena reprodukciji novih generacija. Ovakav diskurs je imao za posledicu dva suprotstavljena stanovišta. Jedno je konzervativno, koje smatra da je materinstvo 'radost života i odraz humanosti', dok druga, feministička percepcija zastupa stav da materinstvo degradira ličnost žene, lišava je njenih ličnih potreba, uskraćuje njene socio-ekonomske slobode održavajući patrijarhalni sistem kao osnovni uzrok asimetričnih odnosa.[19] Oba ova gledišta su siromašna i pojednostavljena i ne ostavljaju mnogo izbora ženi između majčinstva kao punog radnog vremena i odricanja od majčinstva zbog karijere, niti dopuštaju fleksibilnije pristupe proučavanju problema. Jedan od razloga za ovakvo ograničeno razmišljanje su okolnosti koje proizilaze iz istorije znanja o ženama. U zapadnim kulturama ove istorije znanja su strukturirane oko dva bazična problema: podele na privatnu i javnu sferu života i posledice kapitalizma. Istorija feminističke teorije svakako nije monolitna i pokazuje različite tendencije u društvenoj kritici epistemologije, političke teorije i problematizovanja univerzalnih i aistoričnih istina. Kao posledica ovoga, razjedinjenost feminističkih teorijskih diskursa leži u osnovi pitanja o važnosti bioloških razlika i rodnoj ravnopravnosti (jednakim pravima), a nedostatak konsenzusa o ovim pitanjima proizveo je vrlo širok spektar teorijskih pristupa počevši od drugog talasa feminizma. Ove teme posebno su postale relevantne za analizu javnih politika u konstruisanju rodnih odnosa, a posebno onih koje su, kao na primer javne politike Evropske Unije, poslednje tri decenije naklonjene porodici i porodičnim vrednostima. Pitanja o jednakim šansama za muškarce i žene u profesionalnom ostvarenju i usklađivanju porodičnog života (materinstva i očinstva) i karijere, mogu

19 Henrietta L. Moore, „Mothering and Social Responsibilities in a Cross-cultural Perspective", u: Elizabeth Bortolaria Silva (ur), *Good Enough Mothering?*, Routledge, London 1996.

biti kritički analizirana ako se uzmu u obzir principi na kojima se stvaraju koncepti balansa života i rada, kreirajući pritom nove, poželjne forme porodice, roditeljstva, muškosti, ženskosti i osobe uopšte.

Rešavanju 'sukoba' ili kontradikcije između feminističkog konteksta individualizma i esencijalističkog viđenja materinstva koje je izazvalo više neslaganja nego konsenzusa među feminističkim teoretičarima o centralnim konceptima i implikacijama pristupa materinstvu, doprineli su uvidi o ženskoj subjektivnosti. Paradoks postaje očigledan kada esencijalistički viđeno materinstvo kroz naturalizaciju aktivnosti koje prate materinstvo (majke kao nesebične davateljke bezuslovne ljubavi i pažnje, prirodna sposobnost za empatiju, usmerenost ženskih želja i ciljeva seksualnosti samo ka majčinstvu i tako dalje), zapravo uspostavlja standard za ženskost, tako da je ženska subjektivnost jednaka materinskoj subjektivnosti.[20] Ovaj subjektivitet je u kontrastu sa identitetski zasnovanim subjektivitetom koji je naravno individualistički, ali se zasniva na beskonačnom broju iskustava žena kao majki, različitom značaju i značenju materinstva u životima žena, kao i različitim stavovima prema društvenoj i kulturnoj redefiniciji i reorganizaciji materinstva. Ne postoje dve čiste identitetske pozicije koje se isključuju. Materinstvo ne mora da bude opresivno za ženu, jer ona može da poseduje autonomno dejstvo na mnogim drugim poljima. Na primer, ukoliko glasam za Zakon o društvenoj brizi za decu, istovremeno glasajući za pravo na abortus, te dve pozicije (ona koja zagovara bolje uslove za odgoj i negu deteta uz mogućnost poslovnog ostvarenja i ona koja brani pravo žene da odlučuje o tome da bude, to jest ne bude majka) se ne isključuju. U teorijskom i metodološkom smislu bi bilo produktivinije fokusirati se na specifičnost majčinstva u konkretnim ideološkim i društvenim kontekstima, različitim načinima na koje ljudi preuzimaju odgovornost za svoju decu i različite vrste porodica uključenih u odgoj dece, nego samo na žene kao grupu

20 Patrice DiQuinzio, *The Impossibility of Motherhood: Feminism, Individualism, and the Problem of Mothering*, Routledge, London 1999, strana 243.

koja ima specifično iskustvo majčinstva. To znači da i materinstvo treba posmatrati kao porozniji i fluidniji koncept subjektiviteta, bilo da se radi o muškarcima, ženama ili deci. Univerzalizacija esencijalizovanog materinstva često je deo demografskih projekcija i populacionih politika u cilju krojenja pronatalne ili antinatalne socijalne politike. Upravljanje reprodukcijom kroz javne politike na osnovu demografskih istraživanja konstruiše ženski subjektivitet na osnovu pogrešnih interpretacija koje su politički ili ekonomski determinisane, ne uzimajući u obzir strukturne i socio-kulturne uslove. Ilustrativni primer za to je slučaj 'populacione bombe' iz sedamdesetih godina, koja je vodila dramatičnim socijalnim intervencijama u cilju redukovanja rasta globalne populacione stope.[21] S obzirom na to da su neke zakonske intervencije bile prinudnog karaktera, eksperti su ih opravdali dovođenjem u vezu afirmacije ženskih prava i stope rađanja koja rezultira negativnim stopama populacionog rasta, te su ohrabrivali odluke koje utiču na to da obrazovanje postane dostupno sve većem broju žena na južnoj zemljinoj polulopti.[22] Primer istraživanja u nešto lokalnijim uslovima pokazuje da su seksualne radnice motivisane da budu majke zbog održavanja njihovog socio-ekonomskog položaja, jer su kao majke prostitutke društveno prihvatljivije nego samo kao prostitutke.[23] Ovo govori u prilog postojanju različitih vrsta manipulacija reproduktivnim ponašanjem kojima se kontrolišu i održavaju poželjna ponašanja, kao i položaj žena u društvu.

Razmatrajući ulogu rodnih odnosa, to jest kategorija muškosti i ženskosti u nacionalnim procesima i načina na koje se konstruišu uloge muškaraca i žena, Nira Jival Dejvis (Nira Yuval Davis) skreće pažnju na

21 Jessica Autumn Brown, Myra Mark Ferree, „Close Your Eyes and Think of England – Pronatalism in the Britsh Print Media", *Gender & Society* Vol. 19, broj 1, februar 2005, strana 6.

22 *Ibid*.

23 Istraživanje navedeno u: Bojan Žikić, „Neukroćena 'goropad': upravljanje reprodukcijom kao kulturna praksa", u: *Etnoantropološki problemi*, god. 3. sv. 1, Filozofski fakultet – Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Beograd 2008, strana 150.

značaj biološke reprodukcije u nacionalnim projektima koji naciju shvataju kao prirodno proširenje porodice i srodničkih odnosa. Tada žena predstavlja važan element koji reprodukuje naciju kulturno i simbolički i postaje nosilac kolektiva i kolektivnog identiteta.[24] Istraživanje istorijskih diskursa, kakvo je sprovela Karabin (Carabine), pokazuje kako su se samohrane majke u javnim politikama i zvaničnim ocenama sredinom 19. i 20. veka u Engleskoj označavale kao seksualno devijantne, mentalno zaostale i/ili nesposobne da daju zdravo britansko potomstvo.[25] To pokazuje kako se ideološki konstrukti kontrole rađanja i materinstva mogu prepoznati u javnim politikama, o čemu će biti više reči u narednom poglavlju na primeru nacionalne populacine politike u Srbiji.

II Populacione politike i diskurs materinstva 1990 – 2000.

1990 – 2000.
Mothers and Others. Materinstvo kao element konstruisanja drugosti

Tranziciju srbijanskog društva s kraja osamdestih i kroz devedesete godine prošlog veka možemo nazvati 'blokiranom' ili miloševićevskom tranzicijom koju je odlikovala ne samo transformacija socijalističkog društva u ekonomskom smislu (raspad društvenih/državnih preduzeća, narastajuće forme neformalnog rada i masovno osiromašenje naroda), već i zamena klasnog sistema vrednosti nacionalističkim. Propratni efekti ove smene bile su nacionalne aspiracije intelektualne elite, ksenfobija i smena etničke, lingvističke i religijske raznolikosti homogenizacijom i nacionalnim jedinstvom. U ovakvim uslovima, značajna promena u naučnom diskursu kada je u pitanju demografska nauka koja je bila zamajac nove nacionalne populacione politike, značila je raskid sa socijalističkom ideologijom

24 Nira Davis-Yuval, *Gender and Nation*, Sage Publications, London 1991, strana 28.

25 Jean Carabine (ur), *Sexualities: Personal Lives and Social Policy*, Policy Press, Bristol 2004, strana 17.

stvaranja novog radnog čoveka, gde je podizanje dece i materinstvo imalo ključnu ulogu u reprodukovanju ideološkog obrasca. To je imalo za posledicu homogenizaciju fertiliteta na nivou cele Jugoslavije i decentralizovanost kao osobinu mera planiranja porodice.[26] Druga odlika ideološkog i teorijskog zaokreta u tranzicijskoj demografiji odnosila se pre svega na pitanje 'regionalnih razlika u pogledu fertiliteta' ili neuravnoteženosti demografske slike. Naime, agresivnije mešanje države u regulaciju porodičnih odnosa i materinstva, kao i formulisanje specifičnih mera populacione politike počinje sa kosovskom krizom, građanskim ratovima, nacionalističkom ideologijom i, kao proizvodom toga, raspadom Jugoslavije. Ana Gavrilović, demografkinja, ovako komentariše Rezoluciju o osnovama politike razvoja stanovništva i planiranju porodice koju je donela Skupština Jugoslavije 1989. godine:

> U ovim dokumentima velike regionalne razlike u nivou fertiliteta stanovništva jasno su ocenjene kao nezadovoljavajuće i izneto je opredeljenje o neophodnosti državne intervencije čiji je cilj prosto obnavljanje stanovištva u svim područjima zemlje.
>
> Ova rezolucija oblikovala je populacionu politiku do 90-ih. Međutim, populaciona politika kao sistem mera države, nije bila eksplicitno definisana, konceptualno i strateški određena, široko rasprostranjena, kontinuirana, a nije bila ni konzistentna.[27]

26 Na ovom mestu želim samo da se osvrnem na zakonodavne i ustavne regulacije reproduktivnih prava od kojih je važna Rezolucija o planiranju porodice u kojoj je regulisano „pravo roditelja da slobodno odlučuju o rađanju i broju svoje dece". Ovo pravo se još više individualizuje u Ustavu SFRJ iz 1974. članom 191 gde se kaže: „Pravo je čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece. Ovo pravo se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja". Ovim se pravo na slobodno odlučivanje o roditeljstvu više ne odnosi samo na prokreativni par, već na svaku osobu pojedinačno.

27 Ana Gavrilović, „Prikaz knjige *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945 – 2004*", *Stanovništvo* br. 1, 2006. strana 118.

Pomenuta Rezolucija iz 1983, doneta na republičkom nivou, predstavljala je početak proizvodnje znanja o populacionim problemima koji su povezani sa dominantnim diskursom o naciji i njenom stvaranju. Nakon donošenja Rezolucije, istraživanje koje je povereno Ekonomskom institutu potvrdilo je regionalne razlike u fertilitetu, ili *dihotomni model rasta*[28], kao i vrlo niske stope fertiliteta koje nisu dovoljne za prostu reprodukciju. Prema izveštaju Koordinacionog odbora Skupštine Srbije, nakon ovih rezultata istraživanja doneta je Rezolucija o populacionoj politici Srbije u kojoj se naglašava važnost informisanja građanstva o problemima demografije i podizanje društvene svesti o prihvatanju reproduktivne norme.[29] Zaključci studije na osnovu istraživanja pokazali su da potrošački mentalitet i samoživost kao vrednosti predstavljaju uzrok neobnavljanja stanovništva na nivou proste reprodukcije.[30] Rada Drezgić[31] ovu promenu smatra ključnom kada je demografska teorija pretrpela upad 'kulture', dakle načina i stila života i vrednosnih orijentacija, i izmenila dominantnu teoriju *demografske tranzicije*[32]. Drugi važan segment promene se odnosi na

28 Miloš Macura, „Razvitak populacione politike u Srbiji 1945 – 2004, Evolucija populacione politike u Srbiji 1945 – 2004", Miloš Macura i Ana Gavrilović (ur), *Demografski zbornik*, knjiga VII, SANU, Beograd 2005, strana 13.

29 Rada Drezgić, „Od planiranja porodice do populacione politike – promena vladajuće paradigme u srpskoj demografiji krajem 20. veka", *Filozofija i društvo*, 3(37), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2008, strana 188.

30 Koordinacioni odbor, navedeno u Rada Drezgić, „Od planiranja porodice do populacione politike – promena vladajuće paradigme u srpskoj demografiji krajem 20. veka", Koordinacioni odbor za društvnu brigu o deci i porodici RK SSRN Srbije 1986, strana 188; „Ostvarivanje rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice u SR Srbji van SAP", u: Danica Šašić (ur), *Populaciona politika u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu*, Savezna konferencija SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije, Beograd.

31 Želim da zahvalim Radi Drezgić na ustupanju rukopisa svoje doktorske teze *(Re)Producing the Nation: The Politics of Reproduction in Serbia in the 1980s and 1990s*, čiji su mi uvidi izuzetno pomogli u osvetljavanju problematizacije demografske teorije, i smatram dali značajan doprinos antropološkom razumevanju i interpretaciji dominantnih demografskih paradigmi uopšte.

32 Teorija demografske tranzicije u demografskoj teoriji označava 'model populacionih promena' koji objašnjava promene u stopama feritiliteta i mortaliteta u odnosu na socio-ekonomski razvoj.

esencijalističko shvatanje kulture kao nepromenljive, homogene, a time i drugačije od onih Drugih, u ovom slučaju Albanaca. Ekspertski diskurs demografske nauke sveo se na stvaranje predstave o Drugom (Albancima i Albankama), čija je reprodukcija devijantna, čak opasna za narode u Evropi. O ovome svedoči i uvod studije koju je 1992. godine objavio Centar za demografska istaživanja, gde Ana Gavrilović, demografkinja i urednica zbornika, skreće pažnju na „eksplozivni rast stanovništva na Kosovu koje je poslednje *uporište visokog fertiliteta u Evropi*“[33].

> Broj stanovnika na Kosovu je danas četiri puta veći nego što je bio 1920-tih. Ovakav eksplozivni rast je nečuven za ostale evropske narode.[34]
> […] ekonomski zavisne, nedovljno obrazovane žene koje žive na selu, i dalje imaju prirodni, nekontrolisani fertilitet i u proseku rađaju sedmoro dece.[35]

Očigledna povezanost političkih i naučnih znanja iz demografije, koja su postala deo nacionalističkog diskursa s kraja devedesetih, uzela je maha i tokom čitave poslednje decenije 20. veka preplavljujući ne samo naučne, već i stručne i popularne diskurse. U takvim uslovima, odgovor države na alarmantnu retoriku populacione eksplozije u pokrajini i zabrinutost demografske struke za nisku stopu fertiliteta u Srbiji bila je proliferacija različitih tela, saveta, centara, zakonskih programa i zvaničnih dokumenata

33 Rada Drezgić, „Od planiranja porodice do populacione politike – promena vladajuće paradigme u srpskoj demografiji krajem 20. veka“, strana 195.

34 Predgovor u: Dragana Avramov (ur), *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*, Univerzitet u Beogradu: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Beograd 1992, strana 4, navedeno u: *Ibid*, strana 197.

35 Dragana Avramov, „Mesto Kosova na demografskoj karti Evrope i Jugoslavije", u: Dragana Avramov (ur), *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*, Univerzitet u Beogradu: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Beograd 1992, strana 9, navedeno u: *Ibid*, strana 198.

upozorenja, kao i medijskog korišćenja stručnih ekspertiza u cilju opravdanja populacione politike. Jedan od važnijih dokumenata je bilo Upozorenje, kojim je oglašen demografski problem u Srbiji i date preporuke za reakciju države. Miloš Macura, demograf i jedan od sastavljača ovog teksta kaže:

> […] 1992. se javilo Upozorenje, rukovodilaca devet naučnih i stručnih institucija. U Upozorenju su analizirani demografski problemi i predložene mere za hitnu državnu akciju. Jedna od predloženih mera bila je osnivanje Državnog saveta za stanovništvo.
> U situaciji u kojoj se nalazila država Srbija, opterećena neprijateljskim secesionizmom sa Kosmeta, sankcijama Saveta bezbednosti OUN, političkom izolacijom i pretnjama NATO-pakta, ponovo je pokrenuta inicijativa za oporavljanje populacione politike.[36]

Autori teksta su akcenat stavili na

> neuravnoteženost u pogledu obnavljanja i održavanja rasta pojedinih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa unutar stanovništva […] tri etničke zajednice: Albanci, Muslimani i Romi, sa visokom stopom rađanja , koju veoma sporo smanjuju odstupaju takođe od racionalne i humane reprodukcije.[37]

36 Miloš Macura, „Razvitak populacione politike u Srbiji 1945–2004, Evolucija populacione politike u Srbiji 1945–2004“, strana 13. Dokument je bio kongresnog karaktera, podržan na kongresu Socijalističke partije Srbije, a podržan je i od Srpske pravoslavne crkve, Srpske akademije nauka i umetnosti, Srpskog lekarskog društva, Republičkog zavoda za statistiku i drugih javnih institucija. Izvor: „Ženski dokumenti 1990–1993“, *Feminističke sveske* 3–4, 1995, strana 33.

37 „Ženski dokumenti 1990–1993“, *Feminističke sveske* 3–4, 1995, strana 34.

Dalje se kaže:

> […] žene pomenutih naroda učestvuju u sveopštoj zaveri protiv srpskog naroda i rađaju iz separatističkih, fundamentalističkih razloga i zato bi Srpkinje trebalo da rađaju iz patriotskih i moralnih razloga: treba samo mobilisati volju za rađanje.[38]

Slični sadržaji mogli su se naći i u štampi kao moćnom sredstvu za propagiranje demografskih problema. Sociolog Milan Vojnović[39], profesor sociologije na Rudarsko-geološkom fakultetu, za list NIN iz 1997. godine poručuje:

> Ukoliko se nastave sadašnji trendovi pada nataliteta u našem narodu, Srbi će za manje od petnaest godina biti manjina u Srbiji.[40]

U istom tekstu stoji:

> Demografsko propadanje kao najizrazitiji vid narodnog propadanja srpskog naroda, po rečima prof. Vojnovića, najviše je uzelo maha u doba Titove Jugoslavije. Ono se ogleda u više vidova, a danas, pre svega, u drastičnom sužavanju njegovog etničkog prostora i poremećaju demografske ravnoteže na štetu srpskog naroda, posebno na Kosovu, Raškoj oblasti i jugu Srbije.

Pritisak na žene da rađaju u periodu devedesetih godina predstavljao je nacionalnu strategiju u prevazilaženju nacionalne katastrofe, gde pretnja

38 Navedeno u: Zajević Staša, *Rađanje i rat*, Žene za mir, Beograd 2002.

39 U poplavi literature o beloj kugi, izuzetno mesto pripada ovom autoru koji je izdao nekoliko knjiga kao što su *Kobno osipanje srpskog naroda*, *Ispražnjena Srbija*, *Zamiranje Srbije* za izdavačku kuću Prometej, dostupno na http://www.prometej-beograd.rs/Autori/MVojnovic.html/

40 „Bela kuga – Srbija bez Srba", NIN br. 2440, 02.10.1997, preuzeto sa: http://nin.co.rs/arhiva/2440/3.html/

od narastajuće populacije (u ovom slučaju albanske) može da ugrozi naciju ako je njen rast etnički specifičan. Tadašnji diskurs populacione politike postaje izuzetno pronatalistički sa ciljem homogenizacije države, poprimajući rasistički karakter. Biološko preživljavanje srpske nacije postaje glavni kurs delovanja države, gde se materinstvo percipira kao instrument kulturne borbe protiv jednakog tretmana različitih porodičnih formi i rasnih/etničkih grupa. Materinstvo tako postaje osnov za konstruisanje Drugosti, a majka, biološka proizvođačica dece, proizvodi nacionalnu zajednicu u okviru njenih granica. Biološka reprodukcija tako u demografskim diskursima služi kao sredstvo klasifikacije materinstva u odnosu na etničko poreklo. Tako su Albanke, Romkinje i Muslimanke često označene kao žene devijantne, iracionalne, bliže prirodi, čije telo treba da se kontroliše, normalizuje. Obavezujuće materinstvo Srpkinja značilo je redefinisanje ženske uloge kao majke, čije poreklo treba da bude osnov izgradnje nacije. Ovako eksplicitna instrumentalizacija žena ne samo da služi političkim interesima, već pomaže i konstrukciji identiteta nove države. Materinstvo se percipira kao 'teren' ideoloških borbi za čistu srpsku naciju, čiji su neprijatelji sve majke drugih etničkih grupa. Ekspertski diskursi, kada je u pitanju niska stopa rađanja, mnogo češće dijagnostikuju šta to nije u redu sa ženama, nego šta to nije u redu sa društvom u celini. Miloš Macura, već pomenuti demograf i predsednik Saveta za stanovništvo, porodicu i decu, u izjavi za list NIN 1997. kaže:

> Kad roditelji imaju jedno ili dvoje dece – njima je to dovoljno za njihovu ličnu ili porodičnu satisfakciju, ali ne vode računa o tome da njihova lična reprodukcija nije dovoljna. Porodice moraju i društveno da se reprodukuju, a za reprodukciju na društvenom nivou je potrebno najmanje troje dece. Međutim, problem je kako motivisati ljude da imaju više dece, a tu najveću ulogu treba da odigraju informisanje i obrazovanje.[41]

41 *Ibid.*

Profesor Porodičnog prava dr Marko Mladenović u istom tekstu kaže:

> Međutim, ljudska prava i slobode ne podrazumevaju samo emancipaciju žene nego i emancipaciju čoveka uopšte; dakle, i muškarca, kao društvenog i porodičnog bića, smatra prof. Mladenović. Nažalost, društvo je učinilo mnogo da žena odbaci svoju osnovnu biološku funkciju. Ne isplaćuju se dečji dodaci, oporezuju se stvari za decu, roditelji često nemaju ni minimalne prihode, nemaju stan, posao. I pored svega, mi nemamo pravo da čekamo da budemo bogati, jer nas tada neće biti.

Podsticanje rađanja kroz medijske reprezentacije različitim ekspertskim znanjima ukazuje na dve stvari. Prvo, društvenost kao navedena reprodukcija ukazuje na zanemarivanje individualnog prava na lični izbor i govori o odsustvu mogućnosti da žena odlučuje o materinstvu. Ideologija porodice, ojačana ideologijom oskudice, otkriva 'prava i slobode' u okviru kojih šanse za jednaku emancipaciju i muškarca i žene nisu iste. Druga stvar je zabluda dominantnog demografskog shvatanja da je nedovoljno rađanje posledica promenjenog društvenog statusa žene (emancipacija, hedonizam, individualizam, i tako dalje). Ako pogled u okviru socio-ekonomske perspektive usmerimo ka ženama, shvatićemo da odluku o neraђanju donose upravo one, jer ne mogu da priušte veći broj dece, sagledavajući pritom posledice takve odluke. S obzirom na to da materinstvo utiče na sveukupni kvalitet života (emotivni i materijalni), te ukoliko ne postoje optimalni uslovi žena se neće odlučiti da rodi dete, iz čega proizilazi to da je opadanje fertiliteta pre uzrok promenjene pozicije žene u društvu, a ne posledica te promene.

Zagovaranje, može se reći gotovo neomaltuzijanskog pristupa populacionoj situaciji na Kosovu i Metohiji i paralelni naučni diskursi podržani od strane Srpske pravoslavne crkve u Srbiji, bili su deo propagande sa ciljem da se utiče na reproduktivno ponašanje u kojoj su značajno mesto zauzimali oni iz ginekološko-akušerske struke. Dr Stojan Adašević,

koji je po odluci Sinoda Srpske pravoslavne crkve držao predavanja o natalitetu po Srbiji, za list NIN iz 1996. godine izjavljuje:

> Prema zvanično objavljenim podacima, u 1993. godini, od 100 rođene dece, 36 su Srbi a 64 nesrbi. Šta to praktično znači? Kad, kroz dvadeset godina, ta deca stasaju i, 2013. godine, stanu u regrutni stroj, od njih 100 samo 36 biće Srbi! Već samo to znači propast Srbije. Po drugim podacima, koje iznosi profesor dr Marko Mladenović, već 2009. godine u Jugoslaviji će biti potpuno isti broj Srba i Albanaca, s tim što će Albanci imati mladu, snažnu, genetski sposobnu populaciju, populaciju sposobnu da se razmnožava, a mi Srbi imaćemo populaciju sastavljenu najviše od baba i deda, koji genetski nisu sposobni, tako da ćemo ubrzo postati nacionalna manjina u svojoj zemlji Nemanjića.[42]

Demografske futurističke projekcije, upozoravajući, podsticale su ideje o kultu herojskih majki i opštoj militarizaciji materinstva. Opadanje nataliteta i visok fertilitet etničkih manjina čije su rasne osobine i nacionalističke aspiracije navodno potkopavali nacionalni, to jest državni identitet Srbije zajedno sa unutrašnjim diferencijalima plodnosti, pretili su da će se najsposobniji razmnožavati, a Srbi izumirati. Država je tada pribegla eugeničkom diskursu koji ima za cilj da poboljša kvalitet nacionalnog sastava ohrabrivanjem onih koji su prikladni u terminima etničke i rasne pripadnosti i obeshrabrivati one Druge. Eugenički socijalni programi, kao deo državne populacione politike, svoj najokrutniji vid doživeli su u sistemima fašističkih režima Italije i Nemačke.[43] Srbijanska socijalna politika i rešenje populacionih problema devedesetih nisu poznavali radikalna zakonska uređenja reproduktivnog ponašanja pre svega zbog

42 „Ubio sam celo Smederevo", NIN, 08.11.1996, preuzeto sa: http://web.arhiv.rs/Develop/Glasonose.nsf/e1e8ae1838fef875c1257298004aa01d/e20a4e5a73c3f942c12572f100537447?OpenDocument/

43 Nira Davis-Yuval, *Gender and Nation*, strana 31.

nedostatka budžeta, tako da su diskursi o populacionim problemima ostajali u granicama demografskih zabrinutosti i naracija o zajedničkim precima i nacionalnoj istoriji kao činiocima kolektivnog identiteta.

Konstruisanje rodnih uloga i materinstva u zakonodavstvu je bilo jedno od praktičnih posledica demografskog alarma. Jedna od popularnih mera bila je izmena u Zakonu o penzijskom i invalidskom osiguranju iz 1992:

> Ženi koja je rodila treće dete dodatno se u penzijski staž uračunava vreme od dve godine.[44]

> Vreme provedeno na radu sa skraćenim radnim vremenom zbog dojenja ili nege deteta računa se kao vreme provedeno u radnom odnosu, dakle kao radni staž.[45]

Pravnik Luka Todorović, ekspert za socijalno zakonodavstvo, ovako obrazlaže meru kojom ljudi ulaze u sistem PIO, u vreme kad pripadaju porodici prokreacije.

On PIO fond smatra

> […] snažnim stabilizatorom porodice kao primarne društvene zajednice i jačanje njene bioreproduktivne funkcije.[46]

Autor potom iznosi svoje predloge u okviru projekta *Kritička analiza socijalnog zakonodavstva Republike Srbije*.

44 „Zakon o PIO iz 1992. (1992–1996) Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju", *Službeni glasnik Republike Srbije* br. 27/92, 82/92.

45 *Ibid.*

46 Luka Todorović, „Populaciona politika u ustavnim dokumentima i socijalnom zakonodavstvu", u: *Demografski zbornik*, knjiga VII, temat: *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945–2004*, SANU, Beograd 2005, strana 75.

> Trebalo bi uvesti beneficije ženama koje rađaju: rađanjem prvog deteta staž bi se skratio za jednu godinu, za drugo dete dve godine, a rađanjem trećeg tri godine.
> A za pokrivanje dodatnih troškova služila bi sredstva od doprinosa koji bi se plaćao na zarade žena koje nisu rađale, a koje su radile duže, a samim tim penzije uživale kraće i to bi se izdvajalo u Materinski fond PIO.[47]

Osim što ovakvi predlozi i tumačenja zakona automatski krše nekoliko članova Ustava Savezne Republike Jugoslavije iz 1992. godine, barem onih osnovnih odredbi o 'slobodama i pravima čoveka i građanina', oni implciraju i pitanja koja su u vezi sa pravom i dužnostima žene, kao i diskriminacijom po pitanju ostvarenja njenih bioloških mogućnosti, to jest materinstva. Definisanje građanskog statusa žena bazirano je na osnovu ženinog reproduktivnog potencijala, a čije ostvarenje je jedini uslov za korišćenje beneficija socijalnog programa. Pravo da se bude socijalna osiguranica počivalo je na obavezujućem materinstvu koje postaje i ekonomska jedinica materijalizovana u radni staž. Normalizacija materinstva se uspostavljala dvostruko: kažnjavanjem žena koje ne žele ili ne mogu da budu majke time što se odriču dela svoje zarade, i regulacijom ženskog rada time što se podstiču na materinstvo, a ne na zaposlenje. Time ih država izostavlja iz radnog procesa i oslobađa učešća u javnoj sferi. Mogućnost da se pripada državi i koriste beneficije uslovaljava se normalizacijom forme porodice koja je isključivo prokreativna. Restriktivna politika je primenjivana i u Zakonu o radnim odnosima gde se položaj žene određuje kroz propise o porodiljskom odsustvu:

> Pravo porodiljskog odsustva se utvrđuje za majku, a samo izuzetno za oca.[48]

47 *Ibid.*, strana 80.

48 „Zakon o radnim odnosima 1991/92", *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 45/91, 18/92.

Izuzetni uslovi u kojima je porodiljsko odsustvo mogao koristiti otac deteta bili su veoma rigorozni:

> ako majka umre, ako izdržava kaznu zatvora, ako je teško bolesna ili ako je protivno svojoj volji sprečena da se stara o detetu[49].

Prema statističkim podacima koji se mogu naći u demografskoj literaturi, broj zaposlenih porodilja u periodu od 1992. do 1998. se stalno smanjivao.[50] Implikacije ovoga su da su se žene usled opšte nezaposlenosti, nužnih otpuštanja kao 'tehnoloških viškova', minimalnih zarada, odlučivale da rađaju. Zakonska mera u kojoj se otac isključuje iz procesa odgoja stimuliše patrijarhalne odnose koji smeštaju ženu u porodicu u kojoj su deca, prevashodno, njena briga. Država tako racionalizuje odgovornost za decu, gde majke i dalje ostaju najodgovorniji članovi porodice. Ovaj oblik patrijarhalnog materinstva odlikuju odnosi unutar porodice koji počivaju na strogoj unutrašnjoj podeli rada i raspodeli autoriteta. S obzirom na to da je osnovna funkcija žena da rađaju, njihov socijalni položaj je ograničen na porodicu, a društvena participacija ostaje pasivna.

Predlog Zakona o radnim odnosima uređivao je i plaćeno trudničko odsustvo do jedne godine za prvo i drugo dete, a za treće dete tri godine. Ukoliko žena rodi troje dece, ona pet godina pravi pauzu u svom profesionalnom životu, uz veliki rizik da kada poželi da se vrati na posao to ne bude moguće zbog jake konkurencije na tržištu rada.[51] To je naročito izraženo devedesetih, kada su plate bile minorne i kada se ženama uglavnom više isplatilo da rađaju nego da idu na posao, što je imalo za posledicu ugrožavanje egzistencijalne nezavisnosti žene.

49 *Ibid*.

50 Podatak iz: Ana Gavrilović, „Evolucija populacione politike u sistemu društvene brige o deci", u: *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945 – 2004*, Miloš Macura i Ana Gavrilović (ur), *Demografski zbornik*, knjiga VII, SANU, Beograd 2005.

51 Milić Anđelka, *Žena, politika, porodica*, Institut za političke studije, Beograd 1994.

Novija mera u okviru Zakona o društvenoj brizi o deci, doneta 1993. godine, jeste pomoć za opremu novorođenčeta. To je nova tačka dodata pomenutom zakonu kojom se propisuje da pravo na pomoć za opremu novorođenčeta ima svaka majka za prvo troje dece, a u opštinama sa negativnim prirodnim priraštajem i za četvrto dete. Isplaćuje se jednokratno i iznosi jednu minimalnu zaradu u mesecu za koji se vrši isplata. O pravu na dodatak i pomoć odlučuje i rešava uprava opštine u kojoj je prebivalište podnosioca zahteva.[52]

Godina kada je ova odredba uvedena je vreme najveće finansijske i monetarne krize u zemlji, koja je rezultirala platama nemoguće niskim za preživljavanje, pa nevedena suma nije bila dovoljna da se oprema kupi. Odredba takođe ostavlja neizvesnost u pogledu kriterijuma na osnovu kojih uprava opštine donosi odluku o pravu na pomoć, što stvara prostor za manipulacije i nesigurnosti da će pomoć dobiti baš oni kojima je najpotrebnija.

Sve predložene mere imale su više restriktivan nego podsticajan karakter, a čiji je isključivi cilj bio da nametnu nove norme reprodukcije. Legislativa koja je bila pod uticajem nacionalne populacione politike reprezentovala je naturalizovani koncept žene kao majke. Ekonomska komponenta materinstva bila je u prvom planu stimulacija za brojčano povećanje dece, dok je emotivna i psihološka komponenta materinstva u potpunosti zanemarena, kao i kvalitet odrastanja dece. Ovakav odnos ukazuje na kontradiktornost mera koje su zakonom uvedene. S jedne strane, obaveznost majčinstva koja pretpostavlja da sve žene treba da budu majke, da su majke potrebne deci i da su deca neodvojiva od majki, a sa druge finansijska slabost države da ispuni davanja iz programa socijalne politike, dovode do potrebe žena da ograniče rađanje.

52 „Evolucija populacione politike u sistemu društvene brige o deci", *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 93/67.

2000 – 2009.
Novi koncepti materinstva: zakonodavne i političke strategije

Pitanje mera socijalne politike koje se bave populacionom politikom i materinstvom se u periodu od 2000. do 2008. godine i dalje vodilo u socio-ekonomskom domenu i opštim merama za zaštitu roditeljstva, koje su materijalizovane u dva bitna dokumenta doneta u Vladi Srbije na koje ću se osvrnuti u ovom poglavlju. To su Zakon o radu iz 2005. godine[53] i Strategija za podsticaj rađanja[54] iz 2008. godine.

Zakon o radu je važan zbog toga što po prvi put uvodi institut zaštite materinstva. Tako zakon propisuje posebnu zaštitu žene za vreme trudnoće i zaštitu roditelja sa detetom do tri godine, odnosno samohranog roditelja sa detetom do sedam godina života ili roditelja deteta sa težim stepenom psihofizičke ometenosti u vezi sa prekovremenim radom, preraspodelom radnog vremena i radom noću. Osim toga, ženama se za vreme trudnoće zabranjuje rad na određenim poslovima koji mogu biti štetni za zdravlje žene i zdravlje njenog deteta.[55] Pored zaštite zdravlja i sigurnosti na radu, zakon kao inovaciju u odnosu na legislativu iz devedesetih donosi mogućnost, to jest pravo oca da koristi odsustvo radi nege deteta. To odsustvo otac može da koristi nakon porodiljskog odsustva koje traje tri meseca nakon porođaja, pa sve do isteka 365 dana koliko ukupno traju porodiljsko i odsustvo za negu deteta. Što se tiče tromesečnog, to jest porodiljskog odsustva, otac može da ga koristi samo pod posebnim uslovima (ako je majka umrla, ako je u zatvoru, teško bolesna ili napusti dete). U istom zakonu u stavu 94a stoji da:

53 *Službeni glasnik RS*, broj 24/05, 61/05.

54 *Službeni glasnik RS*, broj 13/08, u daljem tekstu: Strategija.

55 Dalje, svaki zakonski tekst u ovom poglavlju bez izvora preciziranog u fusnoti označavaće da je izvor teksta „Zakon o radu", *Službeni glasnik RS*, broj 24/05, 61/05.

> Otac deteta može da koristi ova prava i kada majka nije u radnom odnosu. Bitno je da je majka opravdano sprečena da neguje dete i da tu obavezu preuzima otac deteta.

Zakonska mera koja spada u mere populacione politike, a koja uključuje ulogu oca u nezi i brizi za dete, govori o suptilnom pokušaju zakonodavca da u skladu sa rodnom ravnopravošću istakne ulogu oca. Time se majka ne percipira kao jedina odgovorna za brigu o deci, čime se i njen društveni status poboljšava i pruža joj mogućnosti da aktivno učestvuje u javnoj sferi. Međutim, rodno senzibilna legislativa jedan je od uslova za približavanje Srbije kandidaturi za status članice Evropske unije, ali je u stvarnosti teško izvodljiva jer kulturološki uslovi onemogućavaju ovako brzu tranziciju porodičnih uloga.[56] Ovim i sličnim merama zakonodavstvo ima za cilj da pruži muškarcima i ženama iste šanse u kombinovanju rada i roditeljstva. Međutim, već u sledećem članu zakona ovaj cilj postaje dvosmislen. Prema odredbama čl. 94. i 94a,

> zaposlena žena ima pravo na odsustvo sa rada radi nege deteta po isteku porodiljskog odsustva, koje traje do navršena tri meseca od dana porođaja, u ukupnom trajanju do isteka 365 dana za prvo i drugo dete, odnosno dve godine za troje i više dece, od dana otpočinjanja porodiljskog odsustva. Porodiljsko odsustvo i odsustvo sa rada radi nege deteta je pravo zaposlene žene. Zaposlena žena, međutim, može da prekine porodiljsko odsustvo na lični zahtev i počne da radi.

56 Da bih ilustrovala koliko je teško izvodljiva, navešću primer Norveške (iako se njeni socio-ekonomski standardi razlikuju od onih u Srbiji) samo da bih ukazala na neophodnu dugotrajnost u sprovođenju ove zakonske mere kako bi ona dala pozitivne efekte. U Norveškoj je predviđeno da porodiljsko odsustvo za očeve traje četiri nedelje. Prema zvaničnoj statistici, norveškim očevima trebalo je 30 godina da počnu da koriste ovo pravo, ustanovljeno 1970. godine, a tek 1993. se država različitim merama fokusirala na ojačavanje uloge oca, pa tako danas ovo zakonsko pravo koristi osam od deset muškaraca. Izvor: Laila Davoy, „Norway's report", Norway's Minister for Children and Family Affairs, dostupno na http://www.un.org/News/Press/docs/2003/wom1377.doc.htm/

Ono što je problematično sa ovim odredbama, kao i sa onim koje se nalaze u predlogu Zakona o radnim odnosima iz devedesetih godina,[57] jeste pritajena afirmacija nezaposlenosti žena i dugotrajno odstranjivanje sa tržišta rada i zapošljavanja. Da bi ova mera zaživela u punom smislu, a ne kao mimikrija rodne protivrečnosti, ceo socijalni sistem bi morao da funkcioniše drugačije i bolje. Majka koja se, na primer, profesionalno bavi naukom i želi da ima troje dece, morala bi, prema ovim zakonima o odsustvu radi nege deteta, da provede četiri godine van svoje struke, što joj automatski uzima konkurentnu sposobnost u odnosu na njene muške kolege. Prema novim standardima koji su uvedeni u bavljenju naukom i prosvetom, teško da bi žena posle četiri godine odsustva mogla da nadoknadi period u kome je mogla da održi korak, to jest broj bodova, kao i kvalitet i vrednost svog naučnog rada. Ukoliko se još ovaj zakon primenjuje u trenutnim socijalnim uslovima (nedostatak mesta u mreži ustanova za predškolsko vaspitanje, jaslica i vrtića, odsustvo servisa za čuvanje dece na radnim mestima, odsustvo servisa za pomoć u kući takozvanim domaćicama, loša socijalna briga za stara lica i tako dalje), a primenjuje se, onda je potpuno jasno da materinstvo gubi trku sa profesionalnim ostvarenjem žene i ostavlja je u porodičnom domenu, dok rodna ravnopravnost i izbor žene da bude majka postaju iluzorni.

Smena miloševićevskog režima i težnja srbijanskog društva ka integraciji u Evropsku Uniju i opštoj demokratizaciji, liberalizaciji tržišta, poštovanju ljudskih prava i povratku u stolice svetskih organizacija nakon 2000. godine, na kratko su preusmerile prioritete populacione politike i zabrinutosti demografskih eksperata. Prva ozbiljna akcija države po pitanju nacionalne populacione politike sprovedena 2007. bila je Nacionalna debata o populacionoj politici *Stanovništvo, populaciona politika i razvoj*, koju su organizovali tim Vlade Srbije za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva i Beogradski fond za političku izuzetnost[58].

57 Strana 14.

58 Nacionalne debate o ključnim razvojnim prioritetima Srbije, preuzeto sa http://www.prsp.gov.rs/debate.jsp/

U tekstu o debati na internet stranici Vlade Republike Srbije[59] se kaže:

> [...] da demografske projekcije ukazuju da bi naša zemlja za oko 20 godina mogla da bude suočena s nedostatkom radne snage, prva nacionalna debata bila je posvećena upravo pronalaženjima najoptimalnijih rešenja za ove probleme. U okviru debate pažnja je posvećena i drugim problemima kao što su: prelivanje stanovništva u velike centre; migracije selo-grad koje, između ostalog, nepovoljno deluju na razvoj poljoprivrede kao značajnu razvojnu granu; činjenicu da su pojedini regioni u Srbiji suočeni sa visokom depopulacijom i da se nedovoljno pažnje posvećuje regionalnoj politici naseljavanja i davanja posebnih razvojnih podsticaja ovim regionima; da se među svim grupama stanovništva i dalje uočava tendencija odlaska iz zemlje i dr. U debati su učestvovali predstavnici republičke vlasti, međunarodnih organizacija, predstavnika lokalnih samouprava, nevladinih organizacija i stručnjaka, kako bi pomenuti problemi bili razmotreni na adekvatan način.

Podvučeni tekst ukazuje, osim na strukovno različitu strukturu učesnika debate, na promenjeni naučni diskurs u okviru koga su i demografska rešenja iz devedesetih revidirana. U izmenjenim političkim i ideološkim uslovima posle 2000. godine, diskurs o homogenizaciji fertiliteta kao cilju populacione politike nestaje, i zamenjuje ga populaciona politika bazirana na socijalnoj politici finansijske podrške porodicama sa decom i ekonomskom ojačavanju službi socijalne i zdravstvene zaštite. U okviru Ministarstva za rad i socijalna pitanja 2007. godine se pokreće projekat *Strategije za podsticaj rađanja*.

59 *Ibid*.

Negativne trendove u demografiji podvukao je Božidar Đelić, tadašnji potpredsednik Vlade Srbije:

> Potpredsednik Vlade Srbije Božidar Đelić izjavio je danas da Srbija svake godine, zbog negativnih demografskih trendova, gubi između 25.000 i 30.000 stanovnika, i istakao da je rešavanje tog problema jedno od najznačajnijih pitanja koje država mora da rešava na dug rok. [...] populaciona politika ne sme biti vođena sa suprotstavljenih, ekstremnih pozicija – da je prokreacija patriotska dužnost, odnosno da je rađanje potpuno intimni čin.[60]

Iskaz potpredsednika Vlade da rađanje nije patriotska dužnost, a da nije ni potpuno intimni čin, govori o pokušaju da se biološka funkcija žene kolektivizuje u ime održanja populacije u onom broju radno sposobnog stanovništva koje je potrebno da ekonomski sistem ne bi bio narušen. Kako se materinstvo definiše u odnosu na ovu potrebu pokazuje dokument Strategije za podsticaj rađanja. Ovaj Vladin dokument podrazumeva sedam mera: mere za ublažavanje ekonomske cene roditeljstva, usklađivanje rada i roditeljstva, promociju reproduktivnog zdravlja koja obuhvata edukaciju adolescenata, borbu protiv neplodnosti, program *Ka zdravom materinstvu* i mere kojima će lokalne samouprave biti uključene u sprovođenje strategije.

Određenje fenomena nedovoljnog rađanja u uvodnom delu dokumenta je definisano na sledeći način:

> Rađanje dece kao pozitivna prirodna komponenta neposredno utiče na revitalizaciju obima stanovništva i njegove starosne strukture.

60 http://www.blic.rs/drustvo.php?id=14882&pid=181

> Kritičnost nedovoljnog rađanja je tim veća, što je ono duboko uslovljeno, samim tim dugoročan fenomen i što je u uslovima niskog nivoa mortaliteta stanovništva, osnovni prirodni dinamičan faktor demografskih promena.

Demografsko određenje rađanja i reprodukcije zasniva se na kvantifikaciji podataka i meri se velikim brojevima koji ukazuju na pojave i promene u stanovništvu. Pretpostavljena prirodnost rađanja kao biološka kategorija objašnjava se lako merljivim pokazateljima, pri čemu se ne uzimaju kulturološki faktori, naročito oni koji nastaju u narastajućim promenama u društvu.

> Drugim rečima, nivo rađanja je čak 30% ispod potreba prostog obnavljanja stanovništva, kada se Republika Srbija posmatra kao celina (bez podataka za AP Kosovo i Metohiju) [...]
> Fenomen nedovoljnog rađanja dece je zakonit proces koji nije uspelo da izbegne nijedno razvijeno društvo. No, nedovoljno rađanje dece nije realnost samo u razvijenim zemljama i ne samo zapadnim civilizacijama.[61]

U dokumentu se reproduktivna norma nameće kao empirijska tačnost i zakonitost, a time i objektivnost, što daje autoritet populacionim merama koje Vlada preporučuje. Kriptoevolucionistički prizvuk tvrdnje da je fenomen nedovoljnog rađanja zakonit proces i da su ga sva društva prošla, ukazuje da su sva društva civilizovana u zavisnosti od njihovog rangiranja na skali progresa na osnovu kompleksnosti tehnologije i društvenih institucija. Tako su u Strategiji vidljivi setovi fiksnih društvenih kategorija, koji su odvojeni od dinamičnih veza i lokalnih konteksta i procesa. Kapacitet demografskih metoda pomaže da se kodiraju i institucionalizuju posebne moralne, nacionalne i političke vrednosti kao instrumenti

61 U daljem tekstu, citati bez naznačenog izvora u fusnoti su preuzeti iz originalnog teksta Strategije.

državne moći, naročito u kontekstu nacionalističke ideologije. Civilizacija, kulturne vrednosti ili faktori koji utiču na reproduktivno ponašanje, objašnjeni su u delu dokumenta pod nazivom Deterministička osnova strategije.

U osnovi savremenog reproduktivnog ponašanja nalaze se neki od bitnih faktora koji su deo naše civilizacije, bilo da predstavljaju njena pozitivna dostignuća ili njene izrazite slabosti. Tako su, između ostalog, na jednoj strani emancipacija i individualizam, nuklearna porodica i izmenjen položaj žene i dece u njoj, insistiranje na kvalitetu sopstvenog života i kvalitetu života deteta, liberalan zakon o abortusu i dostupnost efikasne kontracepcije, a na drugoj materijalistička svest sa potrošačkim mentalitetom i lični život, razuđeniji nego ikad ranije.

Šta govori ova podela? S jedne strane, poziva se na pozitivna dostignuća kulture u koju se ubrajaju nuklearna porodica, emancipacija i individualizam, izmenjen položaj žene i dece, dok se sa druge nus-produktima kulture podrazumeva 'materijalističku svest' i 'potrošački mentalitet'. U uslovima burnih tranzicionih promena u Srbiji, popuštanja granice pred novim globalizacijskim trendovima i njihovom hibridizacijom na lokalnom nivou, pomenuto određenje kulture, osim što predstavlja jedan zatvoren i apstraktan koncept, ima i negativan predznak. Izgleda kao da su autori strategije kulturi i potrošnji oduzeli društvenost, i označili je ličnom aktivnošću koja može imati svoje (ne)moralne implikacije. Već decenijama u društvenim naukama potrošnja ne može da se percipira kao individualni čin, već kao vid društvenosti i sredstvo kojim se kultura stvara[62]. Da li su lični život 'razuđeniji nego ikada ranije' i 'materijalistička svest' odvojeni od društva, i da li su oni koji imaju takvu svest i žive razuđen život manje ispravni i moralni od onih koji žive u nuklearnim porodicama gde žena uživa u svom izmenjenom položaju u okviru te iste porodice? Autori ovog Vladinog dokumenta za delovanje u oblasti populacione politike nisu uvažili činjenicu da vreme u kome Srbija živi, bez obzira na

62 Ildiko Erdei, *Antropologija potrošnje*, XX vek, Beograd 2008.

njenu političku i teritorijalnu izdvojenost iz Evropske unije, jeste vreme oblikovano pluralizmom, demokratijom, religijskim slobodama, potrošačkim praksama, visokom mobilnošću, velikim protokom informacija, vesti i industrije zabave. Promena se desila i na samom nivou svesti ljudi kada uviđaju da postoji mnogo uverenja i vrednosti, višestrukih realnosti, kao i to da je društvo izgubilo veru u apsolutne istine, u kojima ljudi mogu da biraju u šta će da veruju. Ovi uslovi doveli su i do transformacije porodice usled nestabilnosti u životu parova, narastajuće stope razvoda, promene načina života u okviru nuklearne porodice, ali i kao odraz promena u socijalnoj poziciji žene i njene materinske uloge. Novi ekonomski poredak koji donosi razuđeno tržište i sve veću komercijalizaciju ličnog života, to jest porast socijalnih usluga u privredi (konkretno bebi servisa, agencija), znači i nove preraspodele rada u okviru porodice, kao i klasna i socijalna raslojavanja na one koji to mogu da priušte i one koji to ne mogu.

Socio-ekonomske mere u okviru pojedinačnih ciljeva Strategije sadrže finansijsku podršku porodici da bi se majkama pružila mogućnost da usklade rad i materinstvo. Strategijom se predviđa da nezaposlene majke dobijaju mesečnu 'platu' u visini republičkog minimalca i to dok dete ne napuni tri godine:

> Mesečna isplata materinskog dodatka nezaposlenim majkama u visini najniže mesečne osnovice doprinosa u skladu sa zakonom koji reguliše doprinose za obavezno socijalno osiguranje, od rođenja do navršenih tri godine života deteta.

Posledica ove mere može biti ispunjenje cilja strategije – povećanje nataliteta, ali isto tako i povećanje nataliteta praćeno visokom stopom nezaposlenosti žena. U vremenu opšte nesigurnosti u pogledu zapošljavanja koje će i u budućnosti biti izvesno, žene podstaknute ovom merom mogu da se odlučuju na materinstvo isključivo iz finansijskih razloga. To znači da i majke koje imaju radnu sposobnost i potencijal za profesionalno

ostvarenje ostaju izvan domašaja 'jednakih šansi' na tržištu rada. Obezbeđenje potomstva i obnavljanje nacije se ovim dokumentom realizuje kroz materinstvo kao biološku predodređenost žene za tu funkciju, čime ona ostaje van društvenog polja, to jest javne sfere.

Strategija direktinim finansijskim merama pokazuje izvestan diskriminatorski stav po pitanju godina:

> Oslobađanje od plaćanja PDV-a pri kupovini prvog stana porodica sa decom gde je jedan roditelj mlađi od 35 godina.
> Obezbeđivanje povoljnih stambenih kredita za parove do 35 godina uz mogućnost smanjivanja visine iznosa kreditnih rata sa povećanjem broja dece u porodici.
> Obezbeđivanje povoljnih kredita za započinjanje biznisa za mlade parove do 35 godina.

Ova populaciona mera, koja manifestno pokazuje afirmaciju mladih parova, istovremeno i definiše ko može da se smatra mladim. To je populacija do 35 godina starosti čiji se reproduktivni potencijal i radna sposobnost biološki smatraju najpoželjnijim. Merom se isključuju majke starije od 35 godina, žene koje žele da gaje decu same i parovi koji imaju iznad 35 godina, a žele da imaju više dece. U tranzicionim uslovima u kakvim je Srbija, zbog profesionalne i lične neostvarenosti, emocionalne i socijalne nezrelosti za ulazak u brak ili vanbračnu zajednicu, sve se više pomera granica rađanja. Kao posledica toga, sve je više onih žena koje se odlučuju za materinstvo u drugoj polovini treće decenije života.

> Obrazovanje, zaposlenje, samoostvarivanje, aktivno učešće u društvenom životu su neke od životnih opcija kojima teže i žene. Jedan od ciljeva je stvaranje porodice i rađanje dece. U novom sistemu vrednosti život u zajednici i roditeljstvo su zadržali visoko mesto s tim što su se njima pridružili novi sadržaji, takođe visoko vrednovani. Otuda je neophodno da država različitim merama pomogne ženi da u što je moguće većoj meri ostvari svoje potrebe i uskladi roditeljstvo i zadovoljenje različitih interesovanja, a pogotovo uskladi roditeljstvo i radno, odnosno profesionalno angažovanje.

Autori ovog državnog dokumenta kao da stalno pregovaraju oko ženine uloge u društvu. Ovaj deo teksta Strategije upravo to ilustruje. Ženino pravo na profesionalni život odobrava država i podseća kako je to polje koje ona treba da uredi. Izostavljanje termina materinstvo kada se govori o usklađivanju uz profesionalno angažovanje, i umesto njega upotreba roditeljstva, ne individualizuje ženine potrebe kao što su reproduktivno zdravlje, seksualno zadovoljenje, društveno-političko angažovanje, kao i finansijska sigurnost, dok se vrednost porodice promoviše kao prvo i najvrednije. Sa druge strane, predlagači mera pokazuju osetljivost za diskriminaciju žena po osnovi materinstva[63] kada je zaposlenje u pitanju, koje je i dalje u svakodnevnom životu glavni pratilac ženskog iskustva. Zaštitu materinstva Strategija podržava kroz sledeću meru:

> Pojačana kontrola od strane inspekcijskih službi da bi se onemogućilo poslodavcima da sprovode prikrivenu diskriminaciju žena koje žele da rađaju decu u neposrednoj budućnosti i majki sa malom decom.

Međutim, ova mera je nedovoljna, s obzirom na to da zakon još uvek nije restrikitvan u pogledu određivanja poslodavcima koga će da zaposle, a koga ne. Tako je, na primer, teško očekivati da će žena da prijavi svog poslodavca koji joj preti otkazom, jer ne postoji mehanizam koji joj garantuje egzistenciju nakon što to učini. Neodređenost zakona i nedoslednost u primeni postojećeg predstavlja široko polje za manipulacije

63 Zabrana diskriminacije trudnica propisana je Zakonom o radu iz 2005, *Službeni glasnik RS*, broj 24/05.

gde, između ostalih, gube mlade ekspertkinje, visoko profesionalizovane u svojim strukama, pred koje se neretko stavlja kao uslov za zasnivanje radnog odnosa obavezivanje poslodavcu da se u jednom izvesnom periodu neće udavati, niti rađati decu, kao i o brojnim slučajevima otpuštanja zaposlenih žena čim ostanu u drugom stanju, jer neće biti 'radno iskoristiva snaga' izvesno vreme. Isti slučaj je i sa pružanjem mogućnosti ženama i muškarcima da rade u okviru fleksibilnih oblika zapošljavanja. Za sada, ovi raznovrsni oblici poslovanja nisu sasvim regulisani i usklađeni sa evropskim, to jest zapadnim zakonima (pre svega zbog još uvek prisutnog 'rada na crno' i neformalne ekonomije). Oblici rada koji ženama mogu da pomognu u balansiranju između materinstva i rada, kao što je rad u kući u uslovima elektronskog i internet poslovanja, podstakao bi mnoge žene da se ostvaruju profesionalno i to u mnogim profesijama (*web* dizajn, prevođenje, računovodstvo, samostalni naučno-istraživački rad i tako dalje).

> Zakon o radu omogućava da se radni odnos zasnuje na nepuno radno veme, koristi 'klizno' radno vreme, kao i obavlja rad kod kuće, što takođe može pomoći roditeljima u usklađivanju rada i roditeljstva, naročito u pojedinim osetljivim fazama tokom odrastanja deteta. Za ovo postoji zakonski prostor, a poslodavcima je ostavljeno da procene da li je to moguće uskladiti sa zahtevima konkretnog procesa rada.

Finansijska podrška porodici dobija vrlo malo na značaju ako se ne obezbede sigurniji uslovi ženama koje se odlučuju za materinstvo, to jest dok se ne prekine praksa diskriminacije u zapošljavanju i radu, kao i razlika u plaćenosti ženskog i muškog rada.

Način na koji se Strategija odnosi prema kulturnoj i društvenoj redefiniciji materinstva ilustruje ovaj načelni stav:

> U oblasti rodne ravnopravnosti razvoj je išao pretežno u jednom pravcu – ka ostvarenju prava žene na rad izvan kuće, ali ne istovremeno i u pravcu menjanja i modela uloge muškarca u porodici. Menjenje uloge žene shvaćeno je samo polovično, u smislu njenih dodatnih uloga na onu koja joj je vekovima dodeljivana kao glavna – da bude domaćica i majka. Zašto se ovakav model održava i tako teško iskorenjuje? Zbog zadržavanja tradicionalne definicije uloge polova u generaciji roditelja, te se deca putem procesa socijalizacije i identifikacije zadržavaju na istim modelima podele poslova i uloga muškarca i žene u porodici. Takva socijalizacija nije danas adekvatna, jer prouzrokuje zastoje u razvoju na dva plana: za ženu – da se lakše prilagodi ekonomskim i društvenim ulogama i da razvije svoje aspiracije, ali i za muškarca – da se bolje pripremi za svoju ulogu roditelja. Otuda, neophodno je snažnije uključivanje muškaraca u roditeljstvo, uključujući i vrednosnu i praktičnu ravan, promocijom novih odnosa između žene i muškarca u savremenoj kulturi.

Isticanje uloge muškarca u porodičnom domenu i oslobađanje od modela esencijalizovanog materinstva, čini tekst strategije bliskim političkim programima i zakonskim projektima širom Evropske Unije. Ideologija smanjivanja rodnih nejednakosti, rekoncilijacija između posla i porodice je jedan od širih konteksta evropske društvene dimenzije. Iako je ovaj dokument u realnom kontekstu srbijanskog društva praktično neostvariv, on može dobro da ilustruje kako se konstruiše ženska subjektivnost i na koji način dokument otvara nova polja rodnih hijerarhija koje počivaju na materinstvu.

Demografska objašnjenja tranzicije fertiliteta aktuelna i u ovoj strategiji zasnivaju se na tvrdnji da je neraćanje rezultat individualnih akcija, dakle, pojedinci su odgovorni za fenomen nedovoljnog rađanja, a ne sama država. Međutim, u Strategiji i demografskim projekcijama pad fertiliteta se odnosi na pad bračnog fertiliteta, čime se materinstvo percipira kao prirodna ekstenzija braka. To isključuje druge oblike porodica koje su nastale i nastaju pod različitim kulturnim i društvenim okolnostima.

U Strategiji se posebna pažnja posvećuje snižavanju psihološke cene materinstva.

> Psihološka cena deteta je subjektivni doživljaj koštanja, ulaganja, izgubljeni dobici, percepcija propuštenih šansi uzrokovana obavezama u procesu podizanja deteta. Psihološka cena deteta i prateći stres koji roditeljstvo izaziva su one ekonomski nemerljive kategorije koje često stoje iza odluka da se nema još jedno dete, odnosno iza neraćanja više dece.

U skladu sa ovim, strategija predlaže sledeće mere:

> Razviti i ekonomski podstaći mrežu lako dostupnih (ekonomski i lokacijski) pružalaca usluga majkama u vođenju domaćinstva i brige oko dece (servisi za peglanje, pranje, servisi za pripremu polugotovih obroka dečije ishrane, servisi za odvođenje i dovođenje dece iz škole, itd.)
> Razvijanje mreže usluga na lokalnom nivou za pomoć roditeljima dece i mladih sa smetnjama i teškoćama u razvoju (personalni asistenti, dnevni boravci sa mogućnošću kratkotrajnog smeštaja, prevoz do predškolskih ustanova, odnosno škole, itd.)
> Obezbeđivanje uslova u školi za realizaciju celodnevnog boravka za učenike od prvog do osmog razreda, čiji roditelji imaju potrebu za takvim vidom zbrinjavanja deteta tokom 12 meseci.

Ideja da poboljšanje socijalnih programa i uvođenje mera kao što su navedene oslobađaju žene zavisnosti u porodičnoj sferi, ali da ih čini zavisnim od države kao manje vidljivog patrijarha, nije novijeg datuma.[64] Za razliku od skandinavskog modela[65] (kao socijaldemokratskog modela koji se zasniva na univerzalnim socijalnim pravima), model koji Strategija delimično sledi jeste konzervativni model gde su porodica (prokreativni par i deca) i materinstvo u osnovi prava za socijalno osiguranje. Pomoću ovog dokumenta država konstruiše predstave o važnosti porodice, favorizuje starosne preference pri finansijskoj pomoći parovima, afirmiše materinstvo u skladu sa učešćem žena u javnoj sferi. Naglasak dokumenta na rodnoj ravnopravnosti kroz podsticanje žena na učešće u društvenom polju otkriva novu ideologiju rodnih uloga, čime se definišu razlike između muškaraca i žena na nov način. Odsustvo konkretnih mera, zakonskih jakih mehanizama za suzbijanje diskiriminacije i podsticanje žena da uče i rade, dovodi do kontradiktornog ishoda socijalne politike predložene Strategijom, a to je da onemogućava ženi da zarađuje i učestvuje u društvenom polju, a muškarcima da postanu negovatelji ili primarni roditelji. Retorički mehanizam koji reprodukuje ideju o ravnopravnosti polova i rodnih ravnopravnosti kao politički stav tako nije jednak pruženim materijalnim mogućnostima. Specifično fokusiranje u dokumentu na

64 Ovde želim da napomenem i podsetim na primere komparativnih istraživanja nastanka i razvoja evropskih socijalnih država i sistema socijalne zaštite u 19. i 20. veku, uključujući i feminističku kritiku (koju čine, između ostalih, autorke Elizabet Vilson [Elisabeth Wilson], Kari Vernes [Kari Waerness], Gizela Bok, Džejn Luis [Jane Lewis], Brigit Fau Efinger [Birgit Pfau Effinger]) socijalne države, koja su pokazala da se rodne politike u različitim državama uglavnom razlikuju u stepenu u kome promovišu uključenje žena u sistem zapošljavanja, a da rodne odnose u Evropi karakteriše upornost rodnih hijerarhija kao definišućeg svojstva države i državnih struktura koje regulišu tržište rada. Iz ovog proizilazi da žene nikada nisu bile uzimane u obzir kao autonomne individue, osim kada je postojala potreba za državnom regulacijom sa ciljem transformacije porodice, građanskog društva i tržišta ili pak za izgradnju nacionalne države.

65 Tripartitnu podelu modela države blagostanja ustanovila je Geta Espring-Anderson razlikujući skandinavski, to jest socijaldemokratski, konzervativni i liberalni sistem koji je usmeren na siromašne i primenjuje se najviše u SAD, Kanadi i Australiji (navedeno u: Harriet Silius, „Feminist Perspectives on the European Welfare State“, u: Rosi Braidotti, Gabriele Griffin (ur), *Thinking Differently: A Reader in European Women's Sudies*, Zed Books, London 2003, strana 39.).

elemente legislative kao što je zaštita materinstva, zdravlje i sigurnosti i pravo na rad, čime se štiti pozicija žena na tržištu rada, implicitno otkriva razumevanje materinstva zasnovano na pretpostavci o prirodi veze između majke i deteta.

Način na koji se u dokumentu interpretira podela na privatnu i javnu sferu, ukazuje na dihotomni sistem koji kao područje 'ispravljanja' rodnih nejednakosti ne može biti objektivan niti racionalan jer se rodne nejednakosti nalaze upravo u porodičnom polju, što konkretno znači da može da postoji veoma visok stepen ravnopravnosti žena u javnoj sferi, to jest obrazovanju, nauci, politici i privredi, i istovremeno nizak stepen ravnopravnosti u porodici (nesamostalnost u donošenju odluka, neuvažavanje ličnih potreba žena, emotivno nerazumevanje i neretko nasilje). Porodica kao društveno prihvatljiva institucija se najteže menja jer je ona idealni model morala čijem učvršćivanju doprinose religijski diskursi i diskursi konzervativnih politika.

Uprkos političkoj retorici o potrebi balansiranja materinstva i karijere i jednakih prava, socijalne politike vezane za materinstvo ostaju uglavnom da leže na formalnoj ravnopravnosti. Ravnopravnost je tako i dalje odvojena od pravosudnih institucija, sudstva i socijalne pravde uopšte. Dekonstrukcija materinstva kao konvencionalnog ženskog identiteta, bilo da je u pitanju biološka neophodnost ili kulturna poželjnost, uvođenjem žene u društvenu sferu i omogućavanjem ravnopravnih odnosa sa muškarcima u zapošljavanju, ne afirmiše žensku seksualnu različitost kao nesvodljivu na dominatnu definiciju ženstvenosti unutar rodne hijerarhije, već, naprotiv, kao Drugost u odnosu na muškarca, čime se njena pozicija i dalje devalvira.

III *Free to choose?*

Pretpostavke o 'odgovarajućoj' ulozi žena u društvu su bile sastavni deo nacionalističke ideologije od 1989. godine, pa nadalje. Period miloševićevske tranzicije, obojen nacionalnim politikama populacionog rasta i nacionalističkim demografskim diskursima, bili su esencijalni činioci u naturalizaciji materinstva koje je predstavljalo instrument etno-nacionalističkih sukoba. U takvim uslovima, rađanje i materinstvo kao elementi konstruisanja Drugosti ukazuju na to da su tumačenja biološke funkcije kao kulturne varijable bili dominantni analitički model u demografskoj teoriji. Ekspertske i političke ideje o tome da žene treba da rađaju, odgajaju i obrazuju radnu snagu i obavljaju poslove nege i brige za članove domaćinstva, bez obzira na to da li za to dobijaju podršku od strane države u obliku dečijih dodataka, poreskih olakšica, stipendija i slično, bile su podrazumevajuće.

Kako je materinstvo kao domen ženske sfere preoblikovano u drugoj srbijanskoj tranziciji nakon pada miloševićevskog režima, opšte demokratizacije društva i liberalizacije tržišta? Da li su žene i dalje percipirane kao primarne odgajiteljke zato što im je to prirodno dato, ili je razlog njihova subordinacija u društvu gde su muškarci dominantni? Da li su nega i odgoj dece nešto što je izabrano kao željena, cenjena i vrednovana aktivnost, ili je to posao koji rade isključivo žene zato što ne mogu ništa drugo? Na osnovu Strategije za podsticaj rađanja koju je donela demokratska vlada, ova pitanja su kontekstualizovana unutar problemskog okvira koji se tiče materinstva, jednakosti i različitosti. Demografske projekcije o gubitku radno sposobnog stanovništva i pretnja druge demografske tranzicije niskog fertiliteta, glavni su uzroci u promeni mera populacione politike. Fokus na porodicu, rodnu dinamiku u smislu ostvarivanja balansa između posla i porodičnog života, su glavni principi na kojima je počivala socijalna politika. Uticaj evropskih načela rodne ravnopravnosti i težnja ka socijalnoj participaciji žena-majki u javnoj sferi, to jest društvu, osvetljava proces kulturalne medijacije kojim slobodno tržište reformira subjekat, u ovom slučaju subjektivnost žene. Država je kroz Strategiju formulisala problem niskog feritiliteta kroz nedostatak uloge oca u gajenju dece, to jest njegovog učešća u porodičnoj sferi, čime se binarizacija privatno/javno percipira i dalje kao dihotomni model društva. Takvo shvatanje je u suprotnosti sa usvojenim shvatanjem u društvenim naukama da se domen privatnog kao što su domaćinstvo, materinstvo,

reprodukcija, porodica, razumeva kao društveni i politički proces. Ovaj dihotomni model društva je u teoriji odbačen jer je postalo jasno da i privatni domen ili lični život, to jest intimna sfera, može biti predmet političkog pregovaranja. Iako Strategija propagira državni intervencionizam koji podseća na socijaldemokratsku populacionu politiku skandinavskog tipa uz sve finansijske olakšice, ona i dalje insistira na socijalnoj pomoći porodici koja pak obezbeđuje emotivnu i finansijsku podršku njenim članovima. Politički život ovako definisan, zasnovan na ugovoru slobodnih pojedinaca, zapostavljao je privatnu sferu porodičnog života gde je 'prirodna hijerarhija' nastavila da živi kao legitimni organizujući princip u vezama između muškaraca i žena, i odraslih i dece. Privatno i javno nisu posebna i fiksna mesta aktivnosti, sfera, institucija, grupa, već konstantno sadržinski menjaju svoja referentna značenja u zavisnosti od toga u kojim se kontekstima koriste.

Pogled na dokument Strategija za podsticaj rađanja srbijanske vlade govori o uticaju nove populacione ideologije i liberalne ekonomije u okviru koga socijalni programi sa finansijskim olakšicama i socijalizacijom nekih aspekata potrošnje, kao i primenom specijalne zaštite materinstva, i dalje materinstvo smeštaju u porodičnu sferu. Pozicija materinstva u okviru takvog socijalnog programa još uvek je inferiorna, tako da bez obzira na prava zaposlenih majki, pozicija žene na tržištu rada i dalje ostaje komparativna slabost.

IZVOR: Rad je skraćena i prilagođena verzija diplomskog rada odbranjenog 2010. godine na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

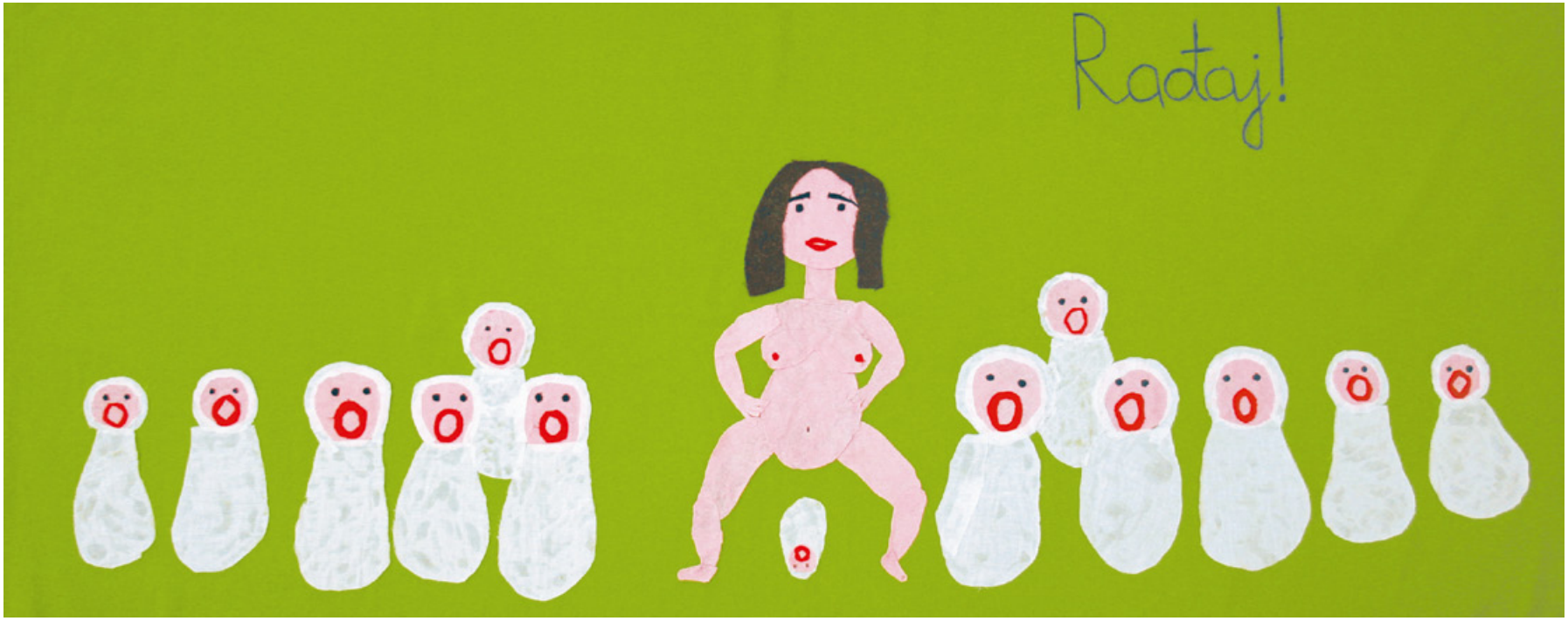

Sandra Dukić

Rađaj!

iz serije "Savjeti", kolaži na platnu, 2006.

Bosanskohercegovačko majčinstvo na razmeđu nacionalnog i tržišnog reguliranja

Anela Hakalović, Jasna Kovo

U ovom radu željele bismo postaviti pitanje na koji način se konstruira *diskurs* majčinstva u bosanskohercegovačkim tranzicijskim uslovima; na razmeđu ratnih dejstava i tranzicijskih kretanja ka 'novoj i demokratičnijoj budućnosti', u turbulentnom međuprostoru u kojem su rodne uloge u procesu aktivnog (re)konstruiranja. Polazeći od pretpostavke da je koncept majčinstva *glorificiran* i istovremeno *marginaliziran* u okviru dva čak suprotstavljena narativa – ratnog i postratnog (onog mirnodopskog i mirotvornog), namjera nam je postaviti pitanje: da li je moguće demistificirati postojeći koncept majčinstva koji se konstruirao kroz transformacioni proces – od majke radnika preko majke ratnika do postojećeg tranzicijskog koncepta (koji kombinira dosadašnje narative i uvodi novi – nemilosrdno tržišni) – i promišljati majčinstvo u datosti postojeće društvene stvarnosti.

Imajući na umu da su ženska, pa i majčinska prava (gdje spada i pravo ne-biti majka) izborena, a ne prirodno dobivena, onda je svakako svrsishodno postaviti pitanje uloge i odgovornosti feminizma u borbi između dva fundamentalizma, onog „vjerskog i tržišnog"[1], koji dominiraju na savremenoj bosanskohercegovačkoj sceni. Da li je moguće izbjeći glorifikaciju majčinstva, koja se s jedne strane ustoličila kroz ratne narative o majci kao roditeljici ratnika, a koja, s druge strane, prijeti da postane dominantan model preuzet kroz sistem politika identiteta i realiziran kroz djelovanja nevladinih organizacija, u eri tranzicije ka 'boljoj budućnosti'?

1 Nada Ler-Sofronić, „Tamna strana tranzicije: žene između vjerskog i tržišnog fundamentalizma", u: Jasminka Babić-Avdispahić, Jasna-Bakšić-Nuftič, Ugo Vlaisavljević (ur), *Rod i nauka: zbornik radova sa konferencije*, Centar za interdisciplinarne postiplomske studije, Sarajevo 2009, strana 115.

Od predratnog do ratnog koncepta majčinstva – i nazad!

Ostatak ratnih narativa i politika u današnjem bosanskohercegovačkom društvu, kada je u pitanju koncept majčinstva, je svakako status žene – žrtve rata, kojoj se kroz viktimološki diskurs i dodjeljivanje uloge (pra) roditeljice onemogućava njena sopstvena subjektivizacija, tako da njena dodijeljena simbolička pozicija postaje, u freudovskom smislu, njena sudbina. Koncept majčinstva u postsocijalističkoj i postratnoj naraciji bosanskohercegovačkog društva formirao se oko kategorije žrtve i dominantne viktimološke naracije proizašle iz ratnoga, ali i komunističkoga nasljeđa. Treba reći da se ženski i feministički identitet formira/o u opreci sa dvojakim iskustvom državotvornih projekata bivše jugoslavenske republike i državnih jedinica proizašlih iz nje. Emancipatorske politike socijalističke ere označene su kao nepoželjni modeli u procesu izrazite retradicionalizacije društva. Tokom kasnih sedamdesetih, s rastom nacionalizma u Jugoslaviji i državotvornog birokratizma, zaoštravaju se i repatrijarhalistički društveni modeli na koje odgovaraju feministkinje u takozvanoj 'reaktivnoj fazi'[2]. Uoči devedesetih i usljed zaoštrene etničke homogenizacije i ratnih sukoba, reafirmiraju se patrijarhalni narativni modeli koji raskidaju sa emancipatorskim učincima socijalističkog nasljeđa.

U društvenoj stvarnosti bosanskohercegovačkog društva to podrazumijeva suočavanje sa ponovnim buđenjem religijske svijesti i vjerskih osjećanja, ženski subjekt se kategorizira oko nacionalnih i religijskih odrednica. Rad na nacionalnoj i religijskoj identifikaciji žene u sprezi je sa viktimološkom naracijom tri etničke i nacionalne grupe u Bosni i Hercegovini. Domovina je žensko orođena, stoga je i ženski subjekt su-postavljen u dvostruku žrtvenu kategoriju, kao 'prirodno' submisivna kategorija u patrijarhalnoj strukturi, i kao žrtva dominantnih interpretacija rata. Feministička kritika patrijarhalnih učinaka, proizašlih iz

2 Zilka Spahić-Šiljak (ur), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta: Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2012, strana 100.

ratnih sukoba i produbljivanih u tranzicijskoj i neoliberalnoj eri, ukazuje na dvostruke opresije repatrijarhalizacije: „U BiH i na Kosovu, feminizam ometa, odnosno dovodi u pitanje, ne politički islam već etnoreligijski, kao i politiku kulturnih identiteta vezanih za povratak patrijarhalnog islama. Ono što je zakompliciralo stvari muslimankama u postsocijalističkim zemljama poput BiH i Kosova je period od tri deseteljeća utihnute religije. Povratak islama, odnosno javnog muslimanskog identiteta u BiH i na Kosovu, uvezen je sa etničkim i nacionalističkim identitetima koji su pokretali društveno, ekonomsko i politički anahronistički patrijarhat“[3]. Nepostojanje kontinuiteta u feminističkoj kritici patrijarhalnog islama, na što ukazuje Zilka Spahić-Šiljak, neminovno je dovelo do otežanog procesa depatrijarhalizacije društva u cjelini. Reproduktivne politike kao dio državne i političke strategije ponajbolje ukazuju na diskontinuitet u procesu zagovaranja i institucionaliziranja ženskih prava. Žena u socijalističkoj Jugoslaviji je definirana kao 'radnica' i 'samoupravnica', to je „politička uloga žene, prvo na radnom mjestu u sklopu ekonomske i političke demokracije, a potom aktivistice u društveno-političkom radu u zajednici“[4]. Regulacija porodičnih politika u Jugoslaviji donosi niz zakona kojima se osigurava „zdravstveno osiguranje, materinska zaštita i briga za djecu“, što uključuje „liberalnu politiku razvoda, planiranja porodice i pobačaja“[5].

3 Videti tekst Margot Badran, u: Zilka Spahić-Šiljak (ur), *Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu: Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta*, strana 16.

4 Videti tekst Jasne Bakšić Muftić, u: *Ibid*, strana 97.

5 *Ibid*, strana 98.

Međutim, ove regulacije prate samo javnu sferu. U komunističkoj Jugoslaviji postojao je jaz između privatnog i javnog, u čemu se ogleda i odraz patrijarhalnih vrijednosti „eksploatacija/om ženskih resursa putem neplaćenog rada u kući“[6], na što ukazuje Blagojević. Ovaj jaz dodatno je potcrtan ruralno – urbanim odnosom sredina. Tokom povećanog rasta nacionalizma i eksploatisanjem ženskog tijela kao 'reproduktivne mašine', rastu i zahtjevi za smanjenje institucionalnih prava koje su izborile u socijalizmu. Uskraćivanje određenih povlastica i prodržavna, religijska i nacionalistička interpretativna matrica doveli su do 'idejne konfuzije' o pitanju reproduktivnih prava, pokazuje jedno od istraživanja ove problematike: „STAR pilot-istraživanje pokazuje da većina žena u Bosni i Hercegovini nemaju svijest da su njihova tijela samo njihova i da niko nema prava da u njihovo ime odlučuje hoće li roditi dijete za koje nemaju uvjeta da ga rode. Tome u našoj duhovnoj klimi vjerovatno doprinosi idejna konfuzija, koja je nastala između s jedne strane dosta liberalnog stava prema abortusu u prethodnom sistemu, koji je na taj način rješavao neke krupne socijalne probleme i, s druge strane, globalnog *pro life* pokreta, koji se bori za 'prava nerođenog na život' i zabranu abortusa. Žene su se našle između 'antinatalnih' (kontrola populacijskog rasta) i 'pronatalnih', najčešće nacionalističkih i populističkih politika, koje, iako sasvim suprotne po svojim intencijama i filozofijama, nastoje da ostvare kontrolu nad ženskim tijelom i njenim reproduktivnim pravima. Kontrolori žele da smanje porast stanovništva, naročito u zemljama 'trećeg svijeta', dok razni fundamentalisti tjeraju žene da postanu „reproduktivne mašine za rađanje“[7].

6 *Ibid*.

7 Jasna Bakšić-Muftić, Nada Ler-Sofronić, Jasminka Gradaščević-Sijerčić, Maida Fetahagić, „Kontrola vlastitog tijela – reproduktivna prava“, u: *Socio-ekonomski status žena u BiH: analiza rezultata Star pilot-istraživanja 2002*, Jež, Sarajevo 2003, strana 69.

Dva dominantna modela ratnog majčinstva

Kada su u pitanju ratne konstrukcije modela majčinstva, mogla bi se izdvojiti dva dominantna koncepta. U prvom slučaju radi se o ženi majci – roditeljici. U ratnim okolnostima posebno mjesto se pridaje ženama zbog njihove reproduktivne uloge; a kako se u okvir naturaliziranog nacionalnog jedinstva nastoji upisati i rodna različitost, postaje jasnija „važnost ženskih reproduktivnih uloga u etničkim i nacionalnim diskursima“[8]. Žena zauzima poziciju one koja reproducira kulturne, nacionalne vrijednosti i, u tom smislu, njoj se pridaje važnost samo kao tijelu koje rađa i koje omogućuje rast i razvoj nacije. Patrijarhalni sistem koji povezuje konstrukciju domovine sa figurom majke, računa na 'prirodnu' vezu i nastoji maskirati konstruiranost pojma nacije ili domovine.

U postratnim okolnostima žena-majka dobiva vrijednost ukoliko je dala svog sina za domovinu, a osvajanje javnog prostora za nju je moguće samo ako se realizira kao neprestalno potvrđivanje tog statusa. 'Majke Srebrenice' tako postaju vidljive u javnom prostoru samo kada trebaju potvrditi status o ispunjenju svoje uloge – roditeljice, gdje sada mrtvi sin – ratnik postaje osiguravatelj njihovog političkog postojanja. Na protestima podrške uhapšenom generalu vojske Republike Srpske, uzima se izjava majke koja kaže kako joj je drago što je njen sin poginuo u ratu, pod vođsvom uhapšenog generala i za RS.

Drugi dominantan model majčinstva proizveden (ili pak aktiviran) u ratu je model silovane žene – majke. Slučajevi u kojima su žene silovane u ratnim logorima u Bosni i Hercegovini i onda primoravane (zadržavanjem do stepena trudnoće u kojem je nemoguć abortus) da postanu majke, potvrđuju pretpostavku o biološkom redukcionizmu nacionalnih narativa. Žene se posmatraju tek kao prenosnice patrijarhalnih vrijednosti: majka djeteta (silovana žena) u tom se kontekstu tretira kao 'zamjenjivi instrument', kao 'seksualni kontejner i biološka posuda' koja će samo preproducirati muške nacionalne vrijednosti.[9]

Razlikovanje između muške i ženske seksualnosti, herojstva i žrtve generirano je iz nacionalnog principa. Rodna obilježja propisana su zarad nacionalnog/etničkog prosperiteta, a etniciteti se, također, preko odmjeravanja snaga orođavaju. Vlasta Jalušič ističe kako je u kontekstu ratnih silovanja na ovim prostorima ženstvenost podređena nacionalnosti, dok je muškost skoro izjednačena sa nacionalnim: „Njega (muškarca, op.a.) vide kao silovatelja iz drugih, a ne iz seksualnih motiva. Nju vide kao nevinu, ali ne i kao herojsku žrtvu. Ovakvim inverzijama silovanje postaje glavni označitelj međuetničkog (ako ne i međunarodnog) nasilja, te se preko toga etnicitetima propisuje rod“[10].

Oba modela majčinstva, dominantna u ratnom kontekstu, svjedoče o majčinstvu kao konceptu koji je istovremeno tabuiziran i glorificiran. S jedne strane, veliča se ispunjeno majčinstvo – majke koje su rodile ratnike imaju pravo da svoju političku subjektivizaciju realiziraju preko doprinosa kolektivnim interesima, dok su, s druge strane, one žene koje su silovane i rodile djecu drugim nacijama, apsolutno onemogućene za bilo kakvu vrstu oblika artikulacije svojih interesa. One su svakako zbrinute, ali skrivene i skoro kao odmetnute kćerke vraćene u zagrljaj majke domovine. U okviru javnog prostora o silovanim ženama se govori kao o našim majkama, sestrama, kćerkama, pri čemu se pristaje na sistem propisivanja roda etničke grupe putem seksualnog nasilja, pa je to nasilje ne nad ženama, nego nasilje nad *nama*: „Silovanje Muslimanki u BiH je zapravo silovanje Bosne i cijelog zapadnog Balkana“[11]. O djeci rođenoj kao

8 Nira Yuval-Davis, „Nationalist Projects and Gender Relations“, u: *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, br. 40/41, Zagreb 2003, strana 12.

9 Arne Johan Vetlesen, *Evil and Human Agency: Understanding Collective Evildoing*, Cambrige University Press, New York 2005, strana 201.

10 Vlasta Jalušič, „Rod i viktimizacija nacije – predratni i posleratni diskurs identitet“, u: Miroslav Hadžić (ur), *Nasilno rasturanje Jugoslavije*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd 2004.

11 Sead Begović, „Samo da me lupanje srca ne otkrije“, *Behar – časopis za kulturu i društvena pitanja* 90/91, 2009, strana 3.

posljedica ratnih silovanja se i ne govori, a majke ove djece su isključene iz sistema institucionalnog govora o majčinstvu.

Dobar primjer prikaza marginaliziranog položaja žena koje su postale majke ratnim silovanjima je film *Grbavica* bosanskohercegovačke rediteljice Jasmile Žbanić, koji govori o majci i kćerci (rođenoj iz ratnih silovanja) kojima društveni mehanizmi i propisi o tome šta je prihvatljivo, a šta nije, diktiraju ne samo mogućnosti socijalnog uključivanja i komuniciranja, nego i njihovu privatnu interakciju.

Ka tranzicijskom majčinstvu

Ipak, osim što prikazuje moć ratnog narativa o poželjnom majčinstvu, ovaj film ukazuje i na nemilosrdnost postratnog tržišta prema majci koja je prinuđena da sama izdržava svoje dijete. Priča o djetetu začetom silovanjem se i otkriva kada je djevojčici potreban novac kako bi mogla otići na ekskurziju sa razredom iz škole. Kako majka ne može da joj da potrebni novac, djevojčica se pita zašto ne može dobiti novac ili olakšice koje inače dobivaju djeca čiji su očevi poginuli u ratu (što je mislila da se desilo i njenom ocu). Film je dobar pokazatelj sprege i načina međusobnog uvezivanja ratnih (pa zašto ne reći i ratničkih) i tranzicijskih sistema kodificiranja modela majčinstva.

Nemogućnost finansijske samoodrživosti netradicionalne porodice (samohrana majka i kćerka) u ovom slučaju otkriva priču iz pozadine koja je uzrok finansijske nestabilnosti i koja je ostatak ratnih narativa. No, s druge strane, ako u ovom slučaju izostavimo sam uzrok (iako je to okosnica filmske priče i nije svakako korisno za sam film), posljedica ili ono što je realnost filmske, ali i bosanskohercegovačke stvarnosti jeste slika porodice u kojoj je majka ona koja zarađuje novac, a koja ne može funkcionisati u postojećim društvenim okolnostima. Na ovom mjestu stupa na scenu sprega tržišnog i nacionalnog regulativa koji, kako se to čini, oba imaju patrijarhalni predznak. Tamo gdje nacionalni narativ

isključuje ženu-majku na simboličkom planu, dodjeljujući joj funkciju tijela koje reproducira nacionalne vrijednosti, tranzicijski ili tržišni regulativ isključuje ženu na planu konkretne društvene realnosti. Rastrgnuta između zahtjeva kolektiva da bude 'uzorna', dobra roditeljica, ili zahtjeva tržišta da bude korisna i 'iskoristiva' radnica, tranzicijska bosanskohercegovačka majka je prinuđena da egzistira na razmeđu glorificiranja i prešućivanja.

Na ovom mjestu može se postaviti pitanje i o tome kako se institucionalno i vaninstitucionalno, u okviru formalnih i neformalnih politika, promišljao koncept i praksa majčinstva i kolika je odgovornost dominantnih, čak mirotvornih diskursa u očuvanju postojećeg stanja. Izlaskom iz konfliktnog konteksta Bosna i Hercegovina je, između ostalog, ušla i u proces preuzimanja evropskih regulativa u vezi sa rodnom ravnopravnošću. Postajući dio institucionalnih pitanja, koncept majčinstva se, kao i sam feminizam, depolitizirao kroz modele 'korektivnog' djelovanja. Ipak, postojeće prakse ukazuju na to da bosanskohercegovačke institucije još uvijek računaju na ratne narative o majčinstvu. Primjer za to je i nedavni konkurs Univerziteta u Sarajevu, objavljen povodom dvadeset godina obilježavanja početka rata, koji pokazuje da bosanskohercegovačko društvo, duboko uronjeno u viktimološki diskurs, produbljuje interpretaciju rata kao nezavršenog sukoba. Institucionalno pamćenje ratnog sukoba prenebegava mogućnost 'završetka' ratnoga sukoba i ulazi u proces kontinuiranog pamćenja 'početka rata' kao mjesta identitarnih politika. Simptomatičan je primjer obilježavanja dvadeset godina od početka ratnog sukoba u Bosni i Hercegovini i institucionalno cementiranje politike etno-religijskog i viktimološkog ženskog subjekta kroz poželjnu kategoriju majčinstva. Konkurs Univerziteta u Sarajevu objavljen povodom obilježavanja dvadeset godina od početka rata institucionalno je učitao poželjnu interpretaciju ratnog sukoba. Odmak od takozvanog frontovskog, muškog diskursa samo prividno operira senzibilnijom kategorijom – interpretacijom uloge žene u ratu. Žena se su-postavlja kao ranjiva kategorija, identificirajući patrijarhalno pridodate atribute ženi domovini – naciji.

Konkursom *Žena/majka u vremenu rata: Bogatstvo vrela vrijednosti, dostojanstva, osjećajnosti, hrabrosti, mudrosti i plemenitosti žene/majke u Bosni i Hercegovini*[12], Univerzitet je, doslovno shvativši svoju nominalnu slojevitost, postao i doslovno 'univerzalan', te je konkurs širokogrudo raspisan i za učenike osnovnih i srednjih škola, studente – učenike Univerziteta, ali i građane Bosne i Hercegovine. Ne omeđujući se granicama teritorije Bosne i Hercegovine, konkurs je otvoren i za sve građane BiH u dijaspori. Pridodati atributi žene, to jest majke, svojevrsna su uputa kakav rad je poželjan na konkursu: *žena je majka, majka je Bosna, Bosna je bila u ratu*, žena je nužno vrelo vrijednosti, ona je dostojanstvena kao i naša Bosna, žena je osjećajna, hrabra kao i naši heroji, i nadasve ona je plemenita. Očevidno je da Univerzitet svjesno reproducira i potiče na usvajanje i proizvodnju znanja u patrijarhalnim i šovinističkim kategorijama kod učenika, ali i običnoga građanina Bosne i Hercegovine i dijaspore. Žena je glavna okosnica svih radova koji se očekuju raspisanim konkursom i, shodno tome, ciljane grupe su dobile i teme čiji smisao varira u odnosu na osnovni. Nadasve je 'značajan' učinak Univerziteta, kao mjesta proizvodnje objektivnog znanja, u produbljivanju patrijarhalnih vrednota žena: poistovjetivši ženu sa majkom – roditeljicom heroja, Bosnu sa simboličkim tijelom žene – majke, jasan je i pokazatelj *univerzalnih* (čitaj partikularnih: nacionalnih, patriotskih, patrijarhalnih) vrijednosti i znanja na kojima Univerzitet predano radi. Zašto Univerzitet manipulira ženom i ženskom tematikom u konstruiranju pamćenja na rat? I nadasve, zašto je dvadeset godina od početka rata prigodno za raspisivanje konkursa na ovu temu? Jesu li se ova dva škakljiva pitanja konačno srodila: Vi što ste tražili rodnu jednakost dobili ste je u 'prividno željenom' paketu sa kontinuiranim radom na nezaboravljanju ratnog užasa. Naša poželjna figura žene je samo ona koja pronosi ideju kolektivne patnje i užasa! – odrješito poručuje i uči nas Univerzitet!

12 Jasna Kovo, „Praznikujmo rat", http://www.radiosarajevo.ba/novost/73279/jasna-kovo-praznikujmo-rat/ (pristupljeno: 15.05.2012.).

***

Možemo li u kontekstu bosanskohercegovačkog društva progovoriti o novim konceptima majčinstva izvan institucionalnog domašaja? Kolika je nadasve odgovornost feminističkog pokreta (ili izostanak njegovog političkog angažmana) na produbljivanju tržišnog oblika znanja? Neminovno je ukazati na rastakanje (ili partikularizacije feminističkog pokreta?) same ideje feminističkog zajedništva na niz partikularnih zahtjeva politikom identitetarnih reprezentacija. *Gender mainstreaming* prakse u tranzicijskoj eri bosanskohercegovačkog društva aktivističkim, pa i teorijskim djelovanjem, imale su kontraproduktivna dejstva u zastupanju ženskih interesa, a majčinstvo, kao reprezentacijska kategorija patrijarhalnih konstrukcija ženskog, se propituje kao *funkcija* u političkom, društvenom i javnom smislu/nivou. Rodne politike se usmjeravaju na regulaciju zakonskih odredbi i izvedbu zakonskih rješenja koja „s konkretnim položajem žena i njihovim životima gotovo da nema nikakve veze"[13]. Stoga bi se i konkretni zahtjevi feminističkih politika morali usredsrediti ka promjeni političke paradigme neoliberalnog tržišnog sistema i surovog kapitalističkog i tranzicijskog sistema, koji u postsocijalističkom bosanskohercegovačkom društvu prirodno sklapa ugovor sa patrijarhalnim modelom bračne zajednice i konceptualizira majčinstvo kroz kategorije žrtve, praroditeljice i roditeljice u funkciji državnih i političkih interesa. Stoga je nužno pozvati i feminizam na odgovornost i ponovno mu priskrbiti moć političkog zajedništva koje će raskrstiti sa trenutnom političkom paradigmom, napraviti kontakt sa stvarnošću i životom.

13 Biljana Kašić, „Rastakanje ideje feminističkog zajedništva", http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/rastakanje-ideje-feministickog-zajednistva/ (pristupljeno 12.05.2012).

Dejan Habiht

Uspavanka

video, 00:02:31, 2007

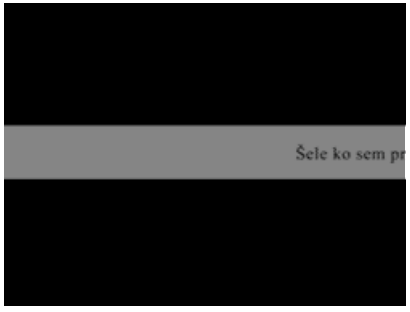

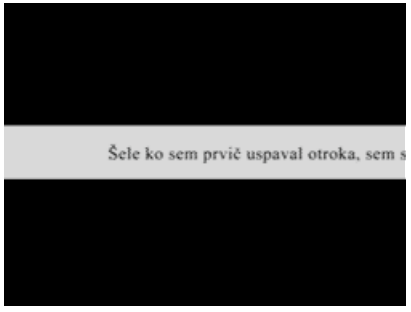

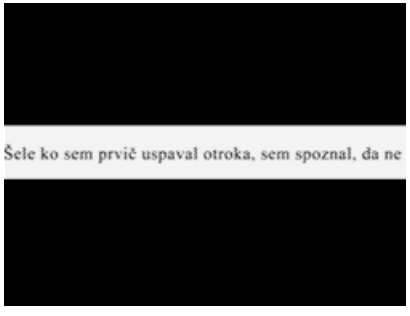

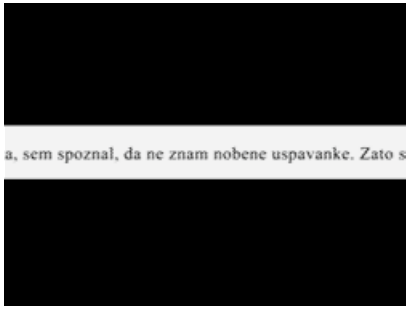

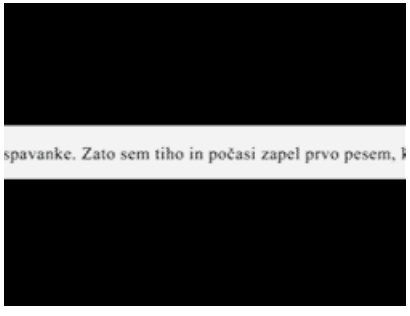

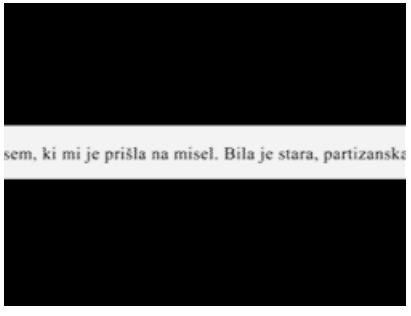

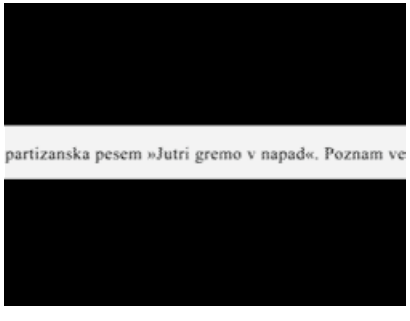

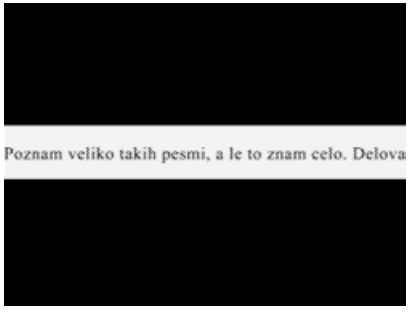

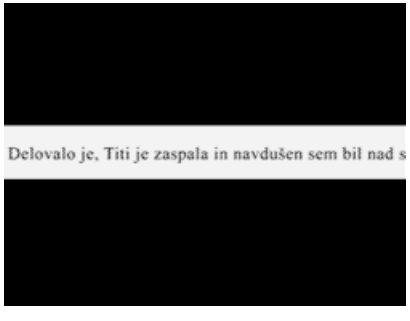

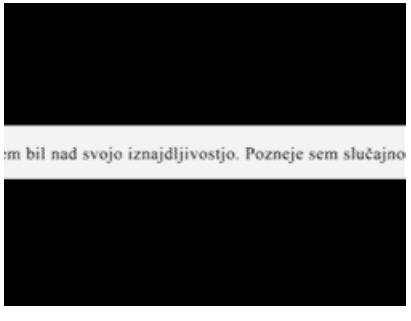

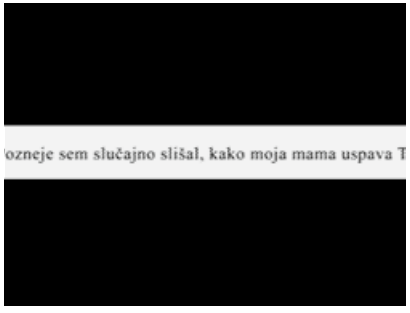
ozneje sem slučajno slišal, kako moja mama uspava T

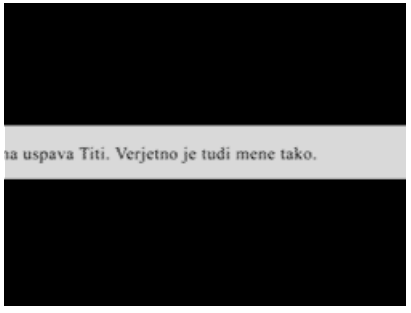
a uspava Titi. Verjetno je tudi mene tako.

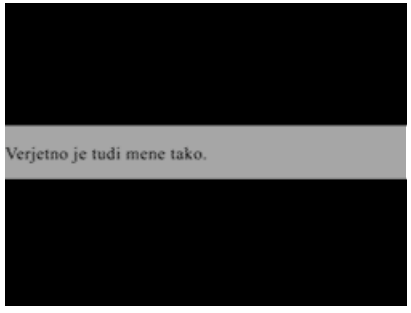
Verjetno je tudi mene tako.

e tako.

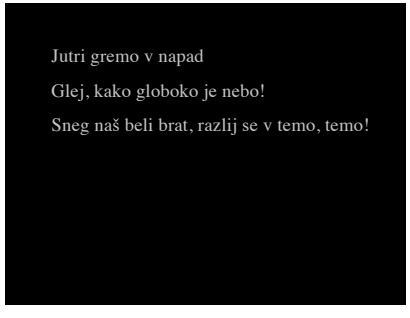
Jutri gremo v napad
Glej, kako globoko je nebo!
Sneg naš beli brat, razlij se v temo, temo!

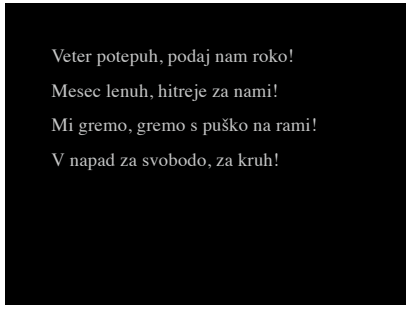
Veter potepuh, podaj nam roko!
Mesec lenuh, hitreje za nami!
Mi gremo, gremo s puško na rami!
V napad za svobodo, za kruh!

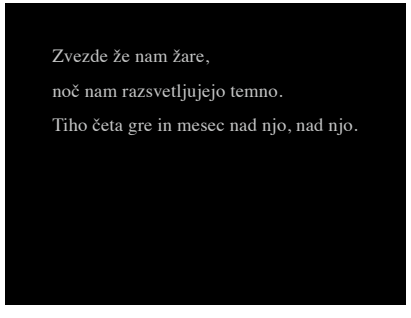
Zvezde že nam žare,
noč nam razsvetljujejo temno.
Tiho četa gre in mesec nad njo, nad njo.

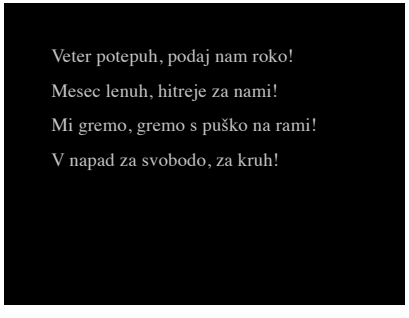
Veter potepuh, podaj nam roko!
Mesec lenuh, hitreje za nami!
Mi gremo, gremo s puško na rami!
V napad za svobodo, za kruh!

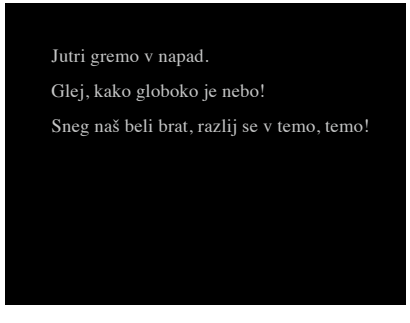
Jutri gremo v napad.
Glej, kako globoko je nebo!
Sneg naš beli brat, razlij se v temo, temo!

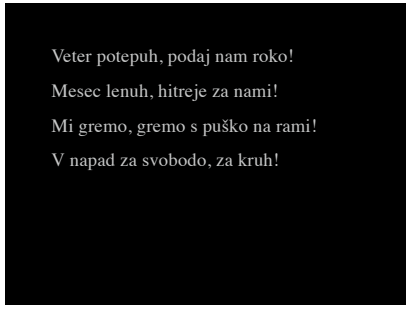
Veter potepuh, podaj nam roko!
Mesec lenuh, hitreje za nami!
Mi gremo, gremo s puško na rami!
V napad za svobodo, za kruh!

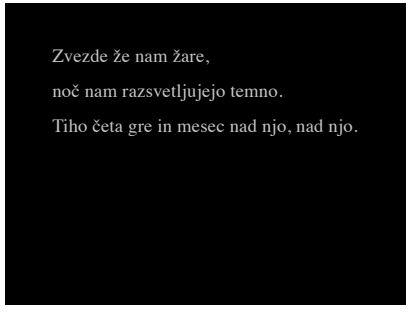
Zvezde že nam žare,
noč nam razsvetljujejo temno.
Tiho četa gre in mesec nad njo, nad njo.

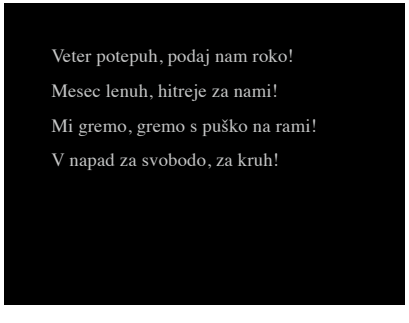
Veter potepuh, podaj nam roko!
Mesec lenuh, hitreje za nami!
Mi gremo, gremo s puško na rami!
V napad za svobodo, za kruh!

Tri majke i hor

Fabrika pronađene odeće

Olga Egorova (Čaplja) i Natalja Peršina-Jakimanskaja (Gljuklja)

HOR:

KONZERVATIVAC

IDEALNA MAJKA

ŽENA OD KARIJERE

BAKA

ANARHISTA

DETE

MAJKA BROJ 1

MAJKA BROJ 2

MAJKA BROJ 3

Pojavljuje se hor. Dok se čuje melodija marša, hor objašnjava svoje prisustvo.

> Došli smo da vam predstavimo tri majke, tri mučenice. Sa čime možemo da uporedimo patnju majčinog srca, razapetog između deteta i posla? Možda samo sa patnjom zaleđenog potoka, jagnjeta koje se izgubilo, ptice pevačice u kavezu. Kako će se ona obuzdati kada toliko želi da uguši svoje dete ljubavlju?
> I kako majka koja pati može, a da ne peva svoj lament, kada je srce iznajmila strahu za svoje dete? Ili, što je još gore, strahu svog deteta? Treba li da ih sažaljevamo? Ne, mi kažemo, ne, ne, ne! Dobile su ono što su želele: dete. Društvu i svojoj savesti odgovaraju za dete i njegovo vaspitanje.

MAJKA BROJ 1

Imam strašan problem! Moj sin ne želi da ide na nošu! On je sada već veliki dečak – dve godine i dva meseca – i on to već može, ali namerno odbija! Ne mogu više da se nosim sa tim. On piški dvadeset puta na dan – na tepih ili na svoj jastuk. I smeje se kad to radi. On to radi u inat meni! On zna da me to izluđuje, a i dalje se smeje. Vičem na njega. Trudim se da se uzdržim od toga da ga udarim, ali to ne pomaže. Ne mogu više to da podnesem.

> IDEALNA MAJKA: Vaše dete je još uvek malo. Ako ne želi da koristi nošu, to je u redu. Stavite mu Pampers i zaboravite na to.
> ANARHISTA: Zašto ga mučite? Ostavite ga na miru – vidite da se ruga nasilju koje sprovodite nad njegovom ličnošću! Zašto mučite svoje dete?
> KONZERVATIVAC: Jasno je da je dete razmaženo. U tim godinama ono to radi u inat Vama. Morate brzo da preduzmete mere ili će vam sa petnaest postati teret.

DETE: Majčice moja, ti si najbolja na svetu!

Ja sam stvarno rastrzana, ali moram da ga upišem u vrtić uskoro. Međutim, ako ne ume da ide na nošu, neće ga primiti! A ja treba da idem na posao. Moram da hranim svoju porodicu.

IDEALNA MAJKA: Posao može da čeka. Vašem detetu je potrebna Vaša pažnja.
ŽENA OD KARIJERE: Mislim da je rad najvažnija stvar u životu. Vratite se na posao: bez socijalnog statusa niste ništa.
KONZERVATIVAC: Ovo je ludilo! Muž treba da hrani porodicu!

Nemam izbora: nemam muža, a ne mogu da obezbedim ni novac za svoju porodicu. Ako se ne vratim na posao, umrećemo od gladi. Moja majka je penzionerka, ali od njene penzije se ne može živeti. To je dovoljno samo da se kupe dve flaše piva i dva kilograma jabuka – to je to.

ŽENA OD KARIJERE: Vratite se na posao. Možete ostaviti dete sa bakom.

Mama ne želi da čuva dete. Od samog početka je čak bila protiv toga da budem sa muškarcem bilo koje vrste. Rekla mi je: „Baciću se pod voz!“.

HOR: Da li je to uradila?

Ne, nije to uradila.

BAKA: Šta sve majka nije učinila za sreću svoje ćerke! Pokušavala je da je spreči da napravi veliku grešku!

KONZERVATIVAC: Napravili ste vanbračno dete, prema tome živite sa posledicama. Niko vam neće pomoći!
IDEALNA MAJKA: Uradili ste pravu stvar što ste rešili da rodite bebu. Sada imate nekoga ko će Vas voleti zauvek.
DETE: Majčice moja, ti si najbolja na svetu!

Kad mama pristane da čuva mog sina, onda više na njega, čak i više nego ja. Kaže da sam loša majka, da sam ga razmazila, da je ona u svoje vreme podizala mene i da ne želi da se bavi njim. Kada više na njega, osećam da mi ga je zaista žao, jer ga volim.

IDEALNA MAJKA: Ne ostavljajte Vaše dete sa tom užasnom ženom! Bolje je da ga date u obdanište. Naučite ga da ide na nošu i dajte ga u obdanište!
ANARHISTA: Dobro je da ga volite. Ljubav pokreće svet!
BAKA: Vi okrivljujete njenu majku? Ona ga zlostavlja, a vi okrivljujete njenu majku!
KONZERVATIVAC: Majčino beskičmenjaštvo i zanemarivanje neće dete učiniti srećnim. Potrebno je da se molite: „Gospode, pomozi mi da svoje dete strogo vaspitam.“

Zaista ga volim. Ponekad mislim da bih mogla da ga celog pojedem. Ali tako se kaže, to je samo izraz, razumete. Da imam novac, ne bih ga ostavljala ni u obdaništu, ni svojoj majci. Jednostavno ne mogu da razumem kako majke mogu da napuste svoju decu. Učinila bih sve na svetu za moje dete. Mnogo ga volim i želim da ga razmazim. Želim da mu kupim sve što želi, ali nemam novca. Vratiću se na posao, zaraditi nešto novca i kupiću mu sve.

ŽENA OD KARIJERE: Tako je. Kada ljudi rade dobar posao, zarađuju mnogo novca i mogu da kupe sve što požele.

ANARHISTA: Vašem detetu ne treba Vaš novac – potrebna mu je Vaša ljubav, to je sve.
KONZERVATIVAC: Ako mu sve kupite, pokvarićete ga zauvek!

Kad sam bila mala, mama bi uvek govorila 'ne', šta god da sam je pitala. 'Ne' je značilo 'ne', i to je bilo to. Od tada, nikada nisam bila sigurna u svoje sposobnosti. Ako se nešto dešava u moju korist, ja sam uvek iznenađena. Ne želim da se to desi i mom detetu.

IDEALNA MAJKA: Tako je! Najvažnije je da Vašem detetu date priliku da poveruje u sebe. Budite veoma pažljivi prema njegovoj slici sebe.
KONZERVATIVAC: Čvrstina je glavna stvar u vaspitavanju deteta. 'Ne' znači 'ne'. Ali, šta mu Vi dajete, pitam Vas? Totalno odsustvo definisanja. To je potpuno pogrešno!
ANARHISTA: Koje sve vrste ograničenja mogu da postoje? Ko Vas je ovlastio? Kako znate šta je nekom drugom potrebno? Kako možete da pogazite nečiju slobodu? Ličnosti kao Vi su uzrok totalitarizma i autoritarnosti!
ŽENA OD KARIJERE: Neka ograničenja su ipak neophodna. Kako biste se drugačije naučili radnoj disciplini?
DETE: Majčice moja, ti si najbolja na svetu!

Stvarno ne želim da postanem kao moja majka. Ona me je volela, ali me je i gušila svojim ljubavlju. Ona je uvek bila zabrinuta da mi se nešto može desiti i sve mi je zabranjivala: da se vraćam kasno kući, da izlazim sa prijateljima. Kada sam rodila dete, mislila sam da će početi da me shvata ozbiljno, ali to se nije desilo.

BAKA: Majka će te uvek gledati kao svoje dete.
ANARHISTA: Srce svakog čoveka je ispunjeno slobodom! Potrebno je samo da se borite za nju.
IDEALNA MAJKA: Borba za slobodu!

ANARHISTA: Borba za slobodu! Jer ako se ne budemo borili za slobodu svih, opet ćemo završiti sa Hitlerom i Staljinom! Niste imali dovoljno tog sranja? Da, sve počinje sa pojedincem. Ubijte Hitlera i Staljina u svom srcu i društvo će tako postati bolje.

Možda će me mama poštovati kad se vratim na posao. I možda ću na poslu upoznati ljubav svog života – zgodnog i inteligentnog mladića koji će voleti moje dete i mene. On će imati svoj stan, i konačno ćemo moći da se iselimo iz maminog stana. I imaćemo automobil za putovanja na selo i za kupovinu. Imaćemo udoban dom i svi ćemo se veoma, veoma mnogo voleti.

Lirski interludijum

Konačno je naučila sina da ide na nošu, upisala ga u obdanište i vratila se na posao. Počela je da radi osam sati dnevno za malu platu. Slučajno je srela dobrog čoveka, koji nije ni veoma lep, ni vrlo inteligentan, ali se zaljubio u nju i njeno dete. On nema auto, tako da pešače do prodavnice i koriste metro. Ni on nema svoj stan, pa žive sa njenom majkom. Konstantne svađe učinile su da je počeo da pije. Ali on i dalje voli svoju ženu i njeno dete.

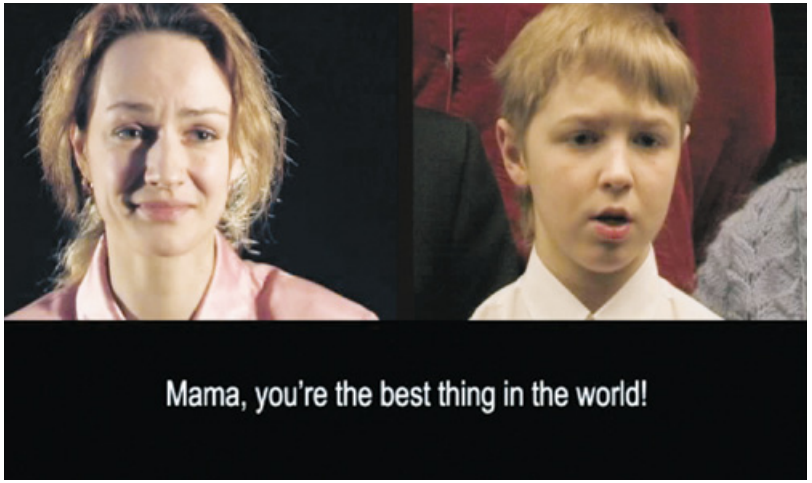

MAJKA BROJ 2

Činjenica da moja ćerka želi da se igra sa lutkama me zaista užasava. Mrzim to. Mrzim sve te sladunjave majka – ćerka stvari. Više volim da to ne radim, ako mogu.

HOR: Kako možete to da kažete! Igrajte se sa njom, igrajte se! Igranje je dobro za njen razvoj!
IDEALNA MAJKA: Verovatno se oseća zanemareno! Glavna stvar koju majka mora da nauči u podizanju deteta je da bude u stanju da se igra.
ŽENA OD KARIJERE: Tačno isplanirajte svoj dan i nađite vremena da se poigrate sa njom.
DETE: Majčice moja, ti si najbolja na svetu!

Veoma sam zauzeta. Moram da radim sve vreme. Ako moram da gubim vreme na igre, onda treba da budu edukativne. To je ulaganje u budućnost deteta. Osim toga, one pokazuju ispravan odnos

između majke i deteta. Majka je starija: ona obrazuje i uči. Dete je učenik i pažljivo prati svoju majku.

KONZERVATIVAC: Tako je. Hijerarhiju treba održavati u svemu. Odrasli je superioran, a dete inferiorno.
ANARHISTA: To nije istina! Svi ljudi su jednaki! Veliki i mali! Bogati i siromašni! Moramo da proteramo ropstvo i potčinjenost iz naših života!
IDEALNA MAJKA: Naravno da treba da brinete o budućnosti svoje ćerke, ali igre igranja uloga su stvarno dobre za nju. Možete da koristite igre da biste objasnili osnovne društvene norme svojoj ćerki. Ona je buduća majka, na kraju krajeva!
BAKA: Ti si pripremljena da odgajaš dete u potpunosti! Ko će da pokaže mališanima malo nežnosti?

Za to ima svog oca, baku i dadilju. Ne mislim da je dete lišeno nežnosti i slična sranja. Ja sam autoritet za nju. Traži moje savete o raznim stvarima i govori mi o svojim postignućima. Ona zna da ću joj uvek reći istinu, ma kako ona bila gorka.

HOR: Misliš da ona mora da zaradi tvoju ljubav?
BAKA: Jadno dete, jadno dete.

Zašto da ne? Ja sam stroga sa njom! Ona mora da bude organizovana, ambiciozna i vredna. Nikako gora od druge deca, a možda i bolja. Želim joj da bude lider i da zauzme dostojno mesto u društvu.

DETE: Majčice moja, ti si najbolja na svetu!
HOR: Budi lider! Vođa! Bolja od druge dece!
ŽENA OD KARIJERE: Pa? To su divne osobine koje će bez sumnje pomoći detetu kasnije u životu.

KONZERVATIVAC: Disciplina je lozinka, i da držite nagradu na oku. To znači da majka treba da čuva dete, a ne otac. Njihova porodica je u haosu.
ANARHISTA: Imajte na umu, mama, da Vaša ćerka treba da postane svoja! Zaboravite na drugu decu!
BAKA: Ti si svoje dete u potpunosti ubila u pojam! Nemaš ni mačku, ni psa u kući, a dete treba da nauči da se brine o drugim stvorenjima.

Ja joj stvarno želim da postigne velike stvari u životu, i toliko se trudim da razvijem njene sposobnosti, da otkrijem njene talente. Iako je, naravno, talenat varljiva stvar. Talentovanoj osobi treba sloboda, ali sloboda može biti veoma opasna. Može da vas odvede daleko. Ne mislim na alkoholizam i narkomaniju. Ali postoje strašna iskušenja koja vode ka samouništenju. Tako da ne znam da li da se nadam da je moja ćerka talentovana ili ne.

ANARHISTA: Vi ste despot, neprijatelj slobode i talenta!
IDEALNA MAJKA: Dužnost majke je da pokaže detetu granice njegove slobode i da hrabro razvija njegove talente u okviru ovih granica. Iako, naravno, dete može da prelazi te granice. To je opasno, naravno.
BAKA: Blagi bože! Svi ovi umetnici su ludaci. Ko to želi u svojoj kući?
ŽENA OD KARIJERE: Razvijanje talenta je divno ulaganje vremena i kapitala. To je rizično, naravno, ali ako zaiskri varnica, onda su uspeh, novac i slava zagarantovani.
ŽENSKI DEO HORA: Kako zastrašujuće! I tako mnogo nepoznatih. To je rizično, naravno.
ANARHISTA (vičući): Stidite se kukavice! Stidite se kukavice!
DETE: Majčice moja, ti si najbolja na svetu!

Ima još jedna stvar koja me brine. Osećam da me moja ćerka odmerava sve vreme. Ponekad se zbog toga osećam nelagodno. Gleda u mene kao da kaže da radim loš posao ispunjavajući svoju ulogu. Kada se igramo majke i ćerke, na primer. Ali, jedna osoba ne može biti podjednako dobra u svim ulogama, zar ne? S druge strane, ja sam veliki radnik i ja sam cenjena na poslu.

ŽENA OD KARIJERE: Najvažnija stvar je, naravno, da te cene na poslu, da te je šef primetio. Zbog toga je potrebno da zadržiš svoju ulogu. Za sve postoje pravila i treba ih slediti.
ANARHISTA: Ti si luzer, luzer! To je ono što zaslužuješ! Dete ti daje dvojku iz majčinstva. I to je sve tvoja greška!

Ja verovatno ne igram ulogu majke veoma dobro. Na poslu, sve je tako jasno. Postoji zdrav takmičarski duh, naravno, ali to pokreće: on vas tera da se razvijate, da nastavite da se usavršavate. Ali, dete? Prvo, rođenje: postajete bio-mašina, a to je uvreda za svakoga ko ima intelekt. Zatim, tu je sva ta frka oko dojenja. Da li shvatate koliko je to loše za vaš mozak? To ga postepeno pretvara u švapski sir. Lično, ja sam od toga odustala nakon mesec dana. To je bilo oslobađajuće. Da, oslobađajuće. Onda sam provela narednih nekoliko meseci pokušavajući da shvatim šta treba da radim sa tim čudnim stvorenjem. Onda sam zaposlila dadilju i uronila u svoj rad.

KONZERVATIVAC: Ti si loša majka! Najuzvišeniji poziv za jednu ženu je materinstvo, ognjište i kuća! Napustila si svoju dužnost zbog sujete. Muškarac je taj koji treba da radi, a žena treba da brine o deci!
IDEALNA MAJKA: Jadna devojko. Povukla si se od sopstvenog deteta. Uplašila si se i pobegla.

KONZERVATIVAC: Ona je loša majka, i to je to! Ne pokušavajte da se krijete iza svih tih prozapadnih gluposti!
BAKA: Žao mi je deteta! Ništa joj ne razjašnjavate, samo stvarate konfuziju.
DETE: Majčice moja, ti si najbolja na svetu!
KONZERVATIVAC: Majčina je dužnost da ostane kod kuće i brine o detetu. Očeva je dužnost da zaradi novac. Pljujem na tvoj feminizam!
ŽENA OD KARIJERE: Mislim da je to baš onako kako i treba da bude. Ako ne želite da ostanete kod kuće, onda ni nemojte. A možda joj treba novca. Da li Vam je potreban novac?
HOR: Androcentrično, falocentrično, feudalno! (Ponavlja tri puta)

Ja ne radim za novac – moj muž i onako zarađuje velike pare. Imam druge, više motive. Ja sam kreativni tip, intelektualka. Radim zato što volim rad. Iako, naravno, svaki posao treba da bude pravedno vrednovan i plaćen. Savetujem Vam da ne napadate feminizam ako niste obrazovani i ne znate šta je to. To je samo naše androcentrično društvo koje osuđuje majku koja nije razmazila svoje dete.

Lirski interludijum

Uprkos svim njenim naporima da detetu pruži dobro obrazovanje, ćerka se rano udala za vojno lice, i otišla sa njim da živi na granici. Imaju dvoje dece. Često zove kući – ne manje od jednom mesečno – da mami priča o svojim uspesima.
Majka je zaista napredovala u karijeri: postala je glavni urednik novina.

MAJKA BROJ 3

Da budem iskrena, ja sam potpuno zadovoljna svojim životom. Imam sve: muža, porodicu, dete, stan, kola, šta god poželim. Muž mi pruža sve: nemam materijalnih problema. Mogu sebi da dozvolim da ne radim i da posvetim sve svoje vreme svom detetu i sebi.

HOR: Koliko je srećna u životu! Koliko je srećna u životu!
ANARHISTA: Osoba koja nema problema je budala!

Istina, malo sam zabrinuta da je moje dete grublja ličnost od mene. I ja mogu biti teška, naravno, ali od određene tačke sam spremna na kompromis. Moje dete to koristi. Nekada je tvrdo kao zid od cigli!

HOR: Ah, zid od cigli!
ŽENA OD KARIJERE: Nije tako loše da dete ima karakter.

KONZERVATIVAC: Morate da kaznite derište, kažem Vam. Stvarno ste ga raspustili!

Kada je bio mali, dobijao je packe. Ali to nije dugo trajalo. Sada pruži ruku i kaže: „Slobodno me udari. Ionako me neće boleti!"

BAKA: Batine decu ne uče ničemu! Ti si nazadna žena.
IDEALNA MAJKA: Vaše dete pokušava da odbrani svoju nezavisnost. Čini se da uspeva u tome.
KONZERVATIVAC: Pametan momak!
DETE: Majčice moja, ti si najbolja na svetu!

Moje dete dobro poznaje moje slabe tačke. On zna da sam spremna da mu platim da bih izgladila neke neprijatnosti.

HOR (svi zajedno, ali sa različitim naglašavanjem): Da mu platite?!

Da, da mu platim. Pa, šta onda? Današnjoj deci je potreban novac za igračke, za DVD-jeve i druge stvari. Vrlo dobro zna koliko šta košta. Dobar je u računanju.

ANARHISTA: Skrivena ruka tržišta se infiltrirala u Vašu porodicu!
ŽENA OD KARIJERE: S druge strane, dete je dobro pripremljeno za život u savremenom društvu: on ima sve uslove da postane general, profesor ili ministar u vladi.
BAKA: Mislim da si ga razmazila!

Dajem mu novac u svakom slučaju, ali ovo je nešto drugo. To je kao naknada za neprijatnosti. Na primer, ako nisam mogla da održim svoje obećanje. Šta je toliko čudno u tome? Uvek se ponašam na taj način. Međutim, moj dečak u principu voli plaćanje. Kada negde idemo, dozvoljavam mu da rukuje novcem. Ali to je

prirodno, na kraju krajeva – on je dečak. Ako ga čini srećnim da plaća za stvari, zašto ja treba da ga lišim tog zadovoljstva? Ponekad se prema novcu ponaša kao ljubavnik! Možete li zamisliti? Pa, šta onda? Čak je i uzbudljivo!

HOR: On je samo dečak, on je samo dečak!
ANARHISTA: Ona želi da pretvori svog sina u ljubavnika. Ona je perverznjak!
ŽENA OD KARIJERE: Novac je odličan ekvivalent za izražavanje ljudskih osećanja.
KONZERVATIVAC: Pokvarićete dete ako mu dajete novac ni zbog čega. Ako želi novac, neka ga zaradi na teži način!
DETE: Majčice moja, ti si najbolja na svetu!
ANARHISTA: Zato postoji društvo razmene i konzumerizma. Jedine stvari koje će sin sada znati da radi su konzumiranje i traženje zadovoljstva. Čestitamo! Totalno ste ga lišili bilo kakvog pojma o davanju.

Lako je vama da kažete. Kako drugačije da podignemo našu decu u ovom svetu? Samo preteći da ćemo im oduzeti nešto što žele. Ali pogrešno je tući ih, i pretnje ne pomažu. Tu dolazi novac. Sve ima svoju cenu, na kraju krajeva.

HOR: Sve ima svoju cenu! Sve ima svoju cenu!
ŽENA OD KARIJERE: Sve ima svoju cenu – čak i dobro ponašanje.
ANARHISTA: Ne, novac samo devalvira sve.
IDEALNA MAJKA: Ovo nije način da se podigne dete. Vi odmah otvarate Vaš novčanik!
ANARHISTA: Vi odmah otvarate Vaš novčanik! Da li zaista mislite da je sve na prodaju?
KONZERVATIVAC, BAKA, ŽENA OD KARIJERE: Otvaramo naše novčanike, odmah! Sve je na prodaju! (ponavljaju tri puta)

IDEALNA MAJKA: Da li ste pokušali da ga naučite ličnim primerom?

Učenje na ličnom primeru ne pali uvek. Dobro je, naravno, kada je sve što dete vidi srećna mama koja uvek ima bleštave, glamurozne momente. Ali, postoje i drugi trenuci. Ne tako davno sam sedela u prljavoj neurednoj haljini, sa nesređenom kosom. Moj klinac mi je prišao sa kamerom. Kažem mu: „Zašto me slikaš? Fotografiši me neki drugi put." I rekao mi je: „Želim da izdam časopis, 'Loše je biti luzer' i da te stavim na naslovnu stranu!".

BAKA: Šta se dešava? Ko koga vaspitava u toj porodici – majka sina ili obrnuto? To je neprirodno.
ŽENA OD KARIJERE: Šta je toliko loše u vezi sa tim? Klinac samo ima uvrnut smisao za humor.
KONZERVATIVAC: Pazi, majko! Beskičmenjaštvo i ponos su dva uzroka razmaženosti deteta!
DETE: Majčice moja, ti si najbolja na svetu!
KONZERVATIVAC: Ovom detetu treba čvrsta muška ruka, momentalno. Da li njegov otac spava?
ANARHISTA: Budalo! Ako želiš da podigneš pravog nekonformistu, moraš da budeš prava majka, ali umesto toga ti si govno! Ti si kapitalistička prostitutka! (Baca kapu na pod i napušta prostoriju.)

Moj muž mnogo radi, tako da ne provodi mnogo vremena sa našim detetom. Kada su zajedno, mislim da pomalo kvari mog sina. Popušta mu u svemu. Ali to je normalno – tako se malo viđaju. Važno je, mislim, da je svima prijatno. Sve ide onako kako bi trebalo da ide. Ako bi moj sin shvatio da treba bolje da se ponaša prema svojoj majci, onda bi sve bilo potpuno divno. Ipak, i sada je sve u redu i ovako kako je.

Lirski interludijum

Kada je sin odrastao, nije izbacio mamu iz kuće. Postao je menadžer srednjeg ranga. On uvek daje svojoj majci 'novac za zabavu', kupuje joj časopise i slatkiše. Ona se razvela od supruga i sada svakoga dana nestrpljivo čeka svog sina da dođe kući sa posla. Naravno, sin bi mogao da ima uspešniju karijeru, ali njegov bezobrazluk i samouverenost mu stoje na putu. Ipak, možda je još uvek sve to pred njim.

Hor lagano sklizne u zaključne reči.

Kod ovih majki ne funkcioniše baš sve. One su pravi ljudi. Važno je da pokušavaju. One su iskrene, dobre mame. Nisu dale decu na usvajanje. Ne piju i ne prebijaju svoju decu na mrtvo ime. Njihova deca nisu postali ulični mangupi. One su dobre mame i sve će se dobro završiti po njih. Sve će se dobro završiti! Sve će se dobro završiti!

IZVOR: Scenario za film
Три матери и хор, Фабрика найденных одежд, 2007.
PREVELA SA ENGLESKOG JEZIKA: Tanja Marković

Kako proizvodimo naša tela?

Elena Marcevska

Mol i Lou (Law) u svojoj posebnoj studiji o tome kako hipoglikemiju podnose ljudi sa dijabetesom, prate način na koji proizvodimo naša tela. Pokušavajući da napuste uobičajen način razmišljanja – da imamo tela i da jesmo naša tela, oni govore o telu koje nije strogo ograničena celina, već ima propusne granice. Kako tvrde, „delovi spoljne sredine postaju inkorporirani u aktivno telo, dok je centar nekih telesnih aktivnosti izvan kože“[1]. Ovo telo nije dobro definisana celina, nije zatvoreno, već ima polupropusne granice.

Na sličan način Majki Bleker (Maaike Blekeer) piše o istorijskom anatomskom pozorištu, gde se telo pokazuje i izvodi u isto vreme. Anatomija uključuje sečenje i proučavanje tela, dakle kroz demonstraciju „izvodi konstativne činove koji proizvode znanje sredstvima javnog demonstriranja 'kako je to' sa telom“[2]. To je ono što Mike Bal[3] naziva 'gestom izlaganja' koji uključuje autoritet osobe koja zna, ukazuje na tela i može da 'konstruiše' telo 'onakvim kakvo je'. Mol i Lou diskutuju o postupku merenja, gde je telo u interakciji sa mašinom:

> Ruke su aktivne u merenju hipoglikemije, ali one ne rade same. One su u interakciji sa mašinerijom. Uspeh ove interakcije zavisi od toga u kojoj meri su ruke i mašine prilagođene i prilagodljive jedne drugima. Neke stvari mogu da se izvedu jedino ako je telo spremno i obučeno da ih uradi – druge se kolebaju kada mašina nije pravilno podešena za telo kojem mora da služi. […] Aktivno mereno telo stapa se sa mašinom koja meri. Šta je sa telom koje oseća?[4]

Poslednje pitanje smatram veoma važnim. Šta je sa telom koje oseća i kako je to prevedeno u digitalne podatke? Moje telo je aktivno u proizvodnji i obezbeđivanju podataka, ali moje aktivno telo nije izolovano. Umesto toga, granice su propustljive. Aktivno telo inkorporira delove sveta oko sebe, a njegovo dejstvo može biti pomereno izvan tela, ekskorporirano u podatke. Telo postaje skup tenzija.

Slično medicinskim mestima (bolnicama, operacionim salama i tako dalje), granična mesta (kontrole granica, zarobljenički logori, i slično) radikalno izlažu tela i stvaraju ekstremne uslove razdvajanja osećanja i delovanja. Ili, kako Mol i Lou zaključuju, „Vi nemate, vi niste telo-koje-se-drži-zajedno, prirodno, samo od sebe. Čuvati sebe kao celinu je jedan od zadataka života. On nije dat, već se mora postići, i ispod kože, a i izvan, u praksi.“[5]

1 Annemarie Mol, John Law, „Embodied Action, Enacted Bodies. The Example of Hypoglycaemia“, *The Body and Society* Vol. 10 (2–3), 2004, strana 1.

2 Maaike Blekeer (ur), *Anatomy Live: Performance and the Operating Theatre*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2008.

3 Mieke Bal, *Double Exposures: The Practice of Cultural Analysis*, Routledge, London 1996.

4 Annemarie Mol, John Law, „Embodied Action, Enacted Bodies. The Example of Hypoglycaemia“, strana 43–62.

5 *Ibid*, strana 43–62.

Dnevnik ulaska, Dan 91

U petom mesecu trudnoće. Ulazim u Ujedinjeno Kraljevstvo da počnem svoje studije, da se upišem. Dobila važeću vizu. Moram da prođem Odobrenje za ulazak (*Entry Clearance*)[6]. Osećam se zaista umorno, let je bio dug i moje telo je usporeno. Čekam u redu, izgleda kao večnost, osećam vrtoglavicu, avion je kasnio, moram da uhvatim autobus, skoro je ponoć, idem u ovaj grad prvi put u životu i... Nisam sama.

Dobro veče.

Dobro veče.

Još nekoliko minuta i ona nestaje bez objašnjenja iza vrata šaltera. Mučnina.

Da li imate sva
potrebna dokumenta?

Naravno.

Predajem fasciklu prepunu dokumenata, neki od njih su sasvim lični, kao kompletan izvod iz banke. Ona ih čita sporo i govori sebi u bradu.

Ko je trudan?

Ja sam trudna.

Izgleda prilično iznenađena, zbunjena i u panici.

Vi znate da nije dozvoljeno
da se porodite u ovoj zemlji?

Nisam potpuno sigurna oko pravnog legitimiteta njene izjave, ali nastavljam dalje.

6 Dozvola za putovanje u Ujedinjeno Kraljevstvo koja se izdaje građanima određenih nacija (*Visa Nationals*) bez obzira na svrhu njihovog putovanja, i građanima svim drugih nacija koje putuju iz određenih posebnih razloga. Videti više: http://www.visalondon.com/Gen/EC.htm, (*Prim. ur*).

Svesna sam. Imam povratnu kartu
za narednu nedelju.

Ona je i dalje neprijatna, napušta šalter još jednom i vraća se za 15 minuta. Smrzavam se, gladna sam i već stvarno iscrpljena.

U redu, svi vaši dokumenti
su važeći. Ali, morate da
prođete lekarski pregled.

Moje telo je uznemireno.

Možete li mi reći šta to znači?

Pa, obično je to temeljno
ispivanje, može da
uključuje ginekološki
pregled, rendgen...

Ali, ja sam trudna.

Pa, doktor će znati.

Vodi me ka nekoj sobi, razmišljam šta da uradim, mozak mi sporo radi.

Oh, zatvorili su. Rade
samo do deset sati.
Pa, sledeći put onda.

Ona odlazi, ja stojim ispred zatvorene kancelarije, bez reči. Da li je sve ovo bilo potrebno?

POGLEDAJTE LINK: http://www.youtube.com/watch?v=gzrPJQIfp9Q/
PREVELA SA ENGLESKOG JEZIKA: Tanja Marković

Nabudu grupa (Borjana Ventzislavova, Miroslav Ničić, Mladen Penev)
Tabula Rasa
digitalni print, bilbord instalacija, 2004.

Između krvi i brige

Socijalno roditeljstvo kao širenje koncepta roditeljstva u današnjem svetu

Darja Zaviršek

> Devojčica 1: „Imam dve mame, tri tate i tri psa."
> Devojčica 2: „Tri psa?!"
> Margerita Botino[1]

Uvod

Srodnički odnosi su oduvek zavisili od političkih, religijskih ili ekonomskih društvenih struktura, kao i obrnuto – uvođenje određenih pravila srodstva uticalo je na društveni život, politiku i ekonomiju. Roditeljstvo je kao oblik srodničkog odnosa bilo utemeljeno kako na biološkim, tako i na socijalnim vezama i bilo je, dakle, jednako krvno kao i društveno, određeno biološkim vezama i socijalnim, ritualnim odnosima. Kod srodstva, koje je bilo temeljna socijalna struktura ključna za konstituisanje i funkcionisanje društva, danas susrećemo paradigmatske pomake u razumevanju koncepta jer su srodnički sistemi postali manje važni za ljudsko preživljavanje i istovremeno postali više isprepletani socijalnim vezama. Njihovo značenje postaje individualnije, određeno je osećanjima između pojedinaca, a manje političkim i ekonomskim odnosima.[2] Tako je 'srodstvo'[3], kao i 'porodica', postalo fluidan, procesualan i individualan koncept. Takođe, prisutno je i mišljenje da u SAD tradicionalno srodstvo, na kojem je utemeljena nuklearna konjugalna porodica (otac, majka, deca), danas više nije preovlađujuće.[4]

Postaje takođe očigledno da porodični život u Sloveniji određuju brojne protivurečnosti, možda brojnije nego u evropskim državama koje se nalaze zapadnije i severnije od Slovenije.[5] Ukoliko bi jedino merilo intimnog života bilo postojeće formalno pravno zakonodavstvo, bilo bi jednostavno reći da je srodstvo i roditeljstvo u Sloveniji još uvek utemeljeno na krvnim vezama i bračnim alijansama. U pravnom smislu je, naime, priznavanje roditeljstva bazirano skoro isključivo na krvnoj vezi između roditelja i dece, te bračnim vezama, a srodstvo ni ne može biti drugačije do krvno.

Statistički izvori govore nešto sasvim drugo. Ljudi se venčavaju manje, a razvode više, i češće se odlučuju za porodicu s jednim roditeljem i za istopolna partnerstva sa decom. Ovi podaci ukazuju na napetost između svakodnevne prakse i važećih zakona, te svedoče o tome da je područje uređivanja porodičnih odnosa prepuno protivurečnosti. Ta brojna protivurečja je takođe moguće primetiti ukoliko se osvrnemo na ravan socijalnih i simboličkih značenja koja se pridaju srodstvu i porodičnom životu. Premda se broj brakova uporno smanjuje, a povećava se broj onih koji nemaju biološku decu, u razgovorima često čujemo insistiranje na biološkom determinizmu krvnih veza i izjave poput 'krv nije voda', 'imati iste gene'. U toj glorifikaciji krvih veza, srodstvo i roditeljstvo ostaje bilo nevidljivo, bilo manje vredno, u odnosu na genetske (srodničke) i bračne

1 Margherita Bottino, Javno predavanje *ILGA-LGBT*, Ljubljana, mart 2008.

2 Linda S. Stone, *Kinship and Gender: An Introduction*, Westview Press, Boulder, Colorado 2006.

3 Pojam srodstva u članku koristimo u antropološkom, a ne u pravnom značenju (osim ukoliko to nije posebno naglašeno), jer je prema slovenačkom zakonodavstvu srodstvo uvek krvno i ne može biti socijalno. Kada govorimo o srodstvu u antropološkom značenju, mislimo na krvne veze i one određene bračnim vezama (što je kod nas formulisano kao šogorstvo), kao i na one koje su isključivo socijalno određene. U Sloveniji šogorstvo govori o odnosu jednog bračnog partnera prema srodnicima ovog drugog i ono postoji samo u bračnoj vezi, te traje samo onoliko vremena koliko i dok traje ta bračna veza. Nije reč o odnosu dece prema roditeljima i njihovim srodnicima. Ovde se iskreno zahvaljujemo Barbari Novak za važna uputstva s ovog poručja.

4 Vivian B. Shapiro, Janet R. Shapiro, Isabel H. Paret, *Complex Adoption and Assisted Reproductive Technology*, The Guilford Press, New York 2001.

5 Tanja Rener, Mateja Sedmak, Alenka Švab, Mojca Urek, *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*, Založba Annales, Koper 2006.

srodničke veze. Zbog svega navedenog namera mi je da uvedem koncept socijalnog srodstva i roditeljstva, jer tradicionalno kulturno konstituisanje stigmatizuje socijalno srodstvo i roditeljstvo, te pravno gledano ne proizvodi jednake pravne posledice kao u slučaju klasičnog srodstva. Ko od nas nije čuo za 'zlu maćehu' koja odbacuje decu, 'očuhe' koji ih tuku, 'pastorku' koja je žrtva ugnjetavanja, one 'usvojene' koje obavija muk 'porodične tragedije', one 'hranjenike' o kojima se brinu za novčanu naknadu, 'polubraću' i 'polusestre' koji neće nikada postati jednaki pravim srodnicima. Čini se da pravnici i političari koji pišu zakone, kao i pojedinci uopšte, imaju generalno veoma velike teškoće oko imenovanja sve brojnijih socijalnih veza, kao i roditeljstva koje nije zasnovano na krvi i genima. Kognitivna disonantnost, dakle raskorak između onoga što se govori i onoga što se radi, je sve veća. Tekst koji sledi pokazuje kompleksno preplitanje biološkog i socijalnog roditeljstva s akcentom na socijalnom roditeljstvu, i ističe posledice takvih veza na emotivne odnose među pojedincima, što ukazuje na neophodnost stvaranja modernijeg zakona na području porodice.

Definicija socijalnog roditeljstva i socijalnog srodstva

Socijalno roditeljstvo je društveni odnos, socijalna kategorija i koncept koji zbog promena u savremenom životu pojedinaca pridobija sve veću naučnu pažnju.[6] Pojam socijalnog roditeljstva uvodim jer pojam 'roditelja' po pravilu pretpostavlja da su odrasli i dete u međusobnoj krvnoj vezi ili da su povezani bar preko bračne veze dvoje odraslih ljudi. Pojam socijalni roditelj je dakle suprotnost pojmu biološki roditelj. Njime naglašavam da nisu sva roditeljstva utemeljena na biološkim vezama. To znači

6 Darja Zaviršek, Vesna Leskošek, Mojca Urek, Špela Urh, Ana M. Sobočan, „Socialno starševstvo kot ključni vidik sodobnih družbenih politik", u: Barbara Debeljak, Mojca Urek (ur), *Socialno delo za enake možnosti za vse: Knjiga povzetkov*, Fakulteta za socialno delo, Ljubljana 2007, strana 174; i Darja Zaviršek, „Zakonska zveza in njene omejitve", u: Igor Pribac, Zdravko Kobe (ur), *Prava poroka? 12 razmišljanj o zakonski zvezi*, Krtina, Ljubljana 2006, strana 191–210.

da je o socijalnom roditeljstvu smisleno i relevantno govoriti samo onda kada mislimo na veze između dece i odraslih koje ne karakterišu takozvane krvne veze. Najvažnija komponenta koja tvori roditeljski odnos u tradicionalnim predstavama jeste upravo krvna povezanost među odraslima i njihovom decom. Drugim rečima, odrasli i deca koji međusobno nisu genetski i biološki povezani, po pravilu ne bi smeli biti u odnosu roditelj – dete.

Ovom uverenju se suprostavlja svakodnevna praksa koja pokazuje da su u porastu porodični odnosi koji sadrže isprepletanost biološkog i socijalnog roditeljstva, a nalazimo ih najčešće pod nazivom združene porodice[7] ('sastavljene', 'reorganizovane' porodice), usvojiteljske/adoptivne porodice, istopolne porodice i porodice u kojima je za reprodukciju bila upotrebljena medicinska reproduktivna tehnologija. Socijalno roditeljstvo definišemo kao društveni odnos između odraslog i deteta koji nije zasnovan na krvnoj vezi, već na socijalno-emotivnoj, te je s obzirom na vremensku dimenziju stalan, po svom kvalitetu intiman i sadrži ekonomsku odgovornost odraslog prema detetu. Socijalno roditeljstvo znači obavljanje roditeljskih funkcija za duži vremenski period. Odrasli su za dete 'važan drugi', nezavisno od toga da li zakonodavstvo to definiše na jednak način.

Antropološki gledano, srodstvena zajednica može biti utemeljena na biološkim i socijalim vezama koje međusobno povezuje bračna alijansa, bilo da formalizuje srodstvo ili ne (vanbračna zajednica i registrovana i neregistrovana, istopolna zajednica sa decom). Može takođe biti utemeljena samo na socijalnim vezama tako da nije povezana sa institucijom bračne veze, već sa socijalnim odnosom između dvoje (ili takođe više) odraslih, između roditelja i deteta (na primer odrasla osoba koja usvoji dete), gde su svi ovi odnosi bazirani na odnosu međusobne brige, pripadnosti i blizine, te na ekonomskoj uzajamnosti ili zavisnosti (u slučaju

7 Pojam je preuzet po Alenki Švab (vidi u: Alenka Švab, *Družina: Od modernosti k postmodernosti*, Znanstveno in publicisticno središce, Ljubljana 2001, strana 60). Izabran je zbog svoje neutralnosti jer naglašava da su se dve porodice međusobno združile, a da se nisu prethodno doživljavale kao oni nedostajući delovi koje je potrebno sastaviti ('sastavljene' porodice) ili kao one koje bi možda zahtevale ponovnu organizaciju ('reorganizaciju'). Nešto sastaviti i reorganizovati asocira na elemente mehaničkog i tehničkog, stoga ih napuštamo.

deteta). Takvi porodični odnosi su postojali u svim ljudskim društvima iz različitih ekonomskih ili ideoloških razloga, kao što ćemo to kasnije videti. Bili su malobrojni ili od marginalnog značaja, manje vredni u odnosu na krvno srodstvo ili bračnu vezu.

U evropskoj prošlosti je socijalno roditeljstvo, kao privatni intimni odnos povezan sa ekonomskom i starateljskom odgovornošću, bilo najčešće posledica ritualnih praksi (koje su ostvarivale takozvana duhovna srodstva, kako se nazivao odnos koji je nastao kumstvom), praksi nasleđivanja, ekonomskih migracija, smrti i razdvajanja. Danas je takođe socijalno roditeljstvo posledica sve manjeg broja normi i sankcija u vezi sa venčanjem, i iz toga nastajućih sve češćih kombinacija biološkog i socijalnog srodstva, kao i izuzetnog razvoja tehnologije na području ljudske reprodukcije. Obe činjenice su doprinele manje čestim venčavanjima, češćim razvodima i sve većem broju združenih porodica, *gayby boom*-u kod istopolnih, formalno ili neformalno povezanih parova, porastu međunarodnih usvajanja i širenju upotrebe medicinske reproduktivne tehnologije (MRT) među parovima i pojedincima koji žele da imaju decu.

Porodične zajednice su se dakle temeljito promenile pre svega u odnosu na intimna povezivanja bioloških i socijalih srodnika, među kojima su jedne postale socijalno priznate, a druge ne. Neki to nazivaju 'porodicom izbora'[8]. Nećemo tvrditi, kao što to mnogi čine, da je pri pojavi 'porodica izbora' ili 'porodica iz ljubavi' reč o novini. Upravo suprotno, reč je o pridavanju većeg značaja onom već poznatom, jer brojni antropolozi naglašavaju da su već u paganskom Rimu ljubav i slobodan izbor bili uslov bračne veze i da je takođe hrišćanska crkva, zbog brojnih ekonomskih strategija, već u predsrednjevekovnom periodu obznanila značaj ljubavi i izbora između budućih partnera[9]. 'Porodice izbora' su se možda

8 Linda McKie, Sarah Cunningham-Burley, *Families in Society: Boundaries and Relationships*, Policy Press, Bristol 2005.

9 Gudi naglašava kako se crkva trudila da oslabi klanovske i srodničke veze, jer bi 'mogle ugroziti njen rastući nadzor nad stanovništvom i smanjiti mogućnosti ostavljanja imovine crkvi'.

u današnje vreme brojčano povećale, a izbor je postao sve širi i bogatiji. To ipak ne znači da tip 'porodice iz ljubavi' postoji samo u relaciji sa evropskim postmodernim i tehnološko razvijenim društvima. Takva linearna i evropocentična predstava o razvoju koji se kreće 'od velikih porodica ka nuklearnim', već dugo pripada smetlištu istorije. S obzirom na to da takvo objašnjenje ima važne istorijske učinke koji sežu s onu stranu 'istorije porodice', ni današnji glasnici nauke ih se nisu odrekli.

Kako u Evropi imamo puno država poput Slovenije, u kojima zakonodavstvo ne daje jednaka prava roditeljima koji sa decom nisu genetski i biološki povezani (roditelji po krvi svakako imaju sasvim samorazumljivo pravo na decu), potrebno je razmišljati o roditeljstvu takođe kao o pitanju samodefinicije. Roditelji su ljudi koji se definišu kao roditelji bez obzira na to kakva je njihova krvna veza s detetom. Roditeljstvo podrazumeva odnos dugotrajne i kontinuirane ekonomske, starateljske i emocionalne povezanosti između odraslog i deteta. To važi i za biološko i socijalno roditeljstvo. Stoga je pravljenje razlike među njima nepotrebno. Razdvajanje stvara razliku koja je istovremeno već nejednakost. Rasprostranjeno razumevanje odnosa između krvi i brige znači da se konstituisana 'razlika' treba uspostaviti kao nešto legitimno i da time sama nestane kao 'razlika'.

Izvori tabuizacije socijalnog roditeljstva i socijalnog srodstva

Kako danas razumeti sveprisutnu tabuizaciju i obezvređivanje tradicionalnog socijalnog roditeljstva kakvo poznajemo u združenim porodicama ili na području usvajanja? Iako se na prvi pogled čini da je odgovor moguće naći u njegovoj pojavnoj malobrojnosti upoređujući ga sa porodicama krvnog srodstva i bračnih alijansi, ozbiljnija studija otkriva kompleksnije razloge za njegovo odbijanje.

To je bio razlog zbog koga je proglasila zabranu venčavanja među srodnicima, te 'favorizovala izbor' i zabranila razvod, nakon koga je po pravilu sledio novi brak i s njime veći broj potomaka među kojima se delila imovina (u: Jack Goody, *Evropska družina*, Založba/cf, Ljubljana 2003, strana 51).

Evropska istorija socijalnog roditeljstva je duga koliko i istorija bračnih veza i venčavanja, jer se i pojavljuje kao odnos koji pravi razliku između krvnih i bračnih veza. Predhrišćanska ili 'paganska' Evropa je naime poznavala i razvode i ponovne brakove, upravo zato su već u Rimu poznavali udružene ili 'sastavljene' porodice. U Rimu su čak, nakon Avgustovog zakona, kažnjavali one muškarce i žene koji se nakon razvoda ili smrti jednog od partnera nisu ponovo venčali.[10] Kakav su tada formalni status imali socijalni roditelji u odnosu na biološke, autorki teksta nije poznato.

Nakon što je razvod, zbog ekonomskih interesa crkve, zabranjen (osim naravno tamo gde hrišćanstvo još nije bilo dovoljno moćno, pa je živelo zajedno s drugim verskim zajednicama poput jevrejske ili islamske koje su dozvoljavale razvod), dozvoljavano je ponovno stupanje u brak nakon smrti jednog od partnera. Oni koji su postajali sestre i braća po socijalnoj, a ne po biološkoj povezanosti su u nešto arhaičnijoj terminologiji bili nazivani 'priženjeni ili priudati srodnici' (rod po tazbini)[11]. Kako je crkva i inače pokušavala da ograniči strategije nasleđivanja na taj način što je počela priznavati samo krvno srodstvo, to je bio istovremeno i najverovatniji razlog da se razvod obavlja takođe i na ravni jezika, pa je zasigurno već tada imao socijalno-emotivne posledice. Crkva je polubraću i polusestre konstituisala kao lažne naslednike. U većini evropskih država, kao i u slovenačkim pokrajinama, socijalna deca se, u suprotnosti s biološkom, često određuju kao polusestre i polubraća. Manje vredan status ne-krvnih srodnika, u ovom slučaju dece koja su u združenim porodicama imala kako biološke, tako i socijalne roditelje, u modernijim vremenima determinišu pojmovi koji naglašavaju 'polovičnu' biološku vezu, za koju tvrdim da utiče na odnosne i intimne relacije. 'Ne-krvna' braća i sestre imaju status 'manje-prave' braće i sestara, i njihovi odnosi su konstituisani kao manje čvrsti, oni su nešto 'napola' i ne u potpunosti 'celoviti'. Ukoliko je odrastao par dobio novu decu, oni su bili 'potpuni krvni' srodnici, dok

10 Jack Goody, *Evropska družina*, strana 40.

11 *Ibid*.

su deca iz pređašnjeg braka, dakle 'priženjena' ili 'priudata' deca, bila u simboličkom ili takođe verovatno u emotivno-odnosnom smislu međusobno tek 'polovična'. Prava su postala ona deca rođena iz zajedničkog krvnog srodstva bračnog para žene i muškarca.

Opisivanje emotivnih odnosa u tim vezama srodstva u prošlosti aludira na postojanje izvesnih spekulacija. Lakše je zapitati se o čemu danas razmišljaju ljudi koji svoju decu predstave rečima 'ovo su moj sin i moja poćerka', ili 'ovo je moja unuka, a to je njena polusestra'. Da li za odraslog upotreba reči 'pola-' u simboličkom smislu ne znači da je dete tek 'napola' njegovo i da je za njega posledično tek polovično odgovoran? Da li još uvek veruje u nasleđivanje po krvnoj liniji ili u neku sličnu ideologiju krvi? Na racionalnoj ravni će svako odrastao to negirati. Ako to nije tako, čemu bi onda služilo to biološko razlikovanje na ravni jezika? Činjenica je da vanbračni partner prema detetu svog partnera nema jednake pravne dužnosti poput njegovih bioloških roditelja ili usvojitelja, premda ne verujemo da je to uzrok za ta nejednaka imenovanja. Mišljenja smo da su koreni omalovažavanja socijalnog roditeljstva i socijalnog srodništva upravo u hrišćanski ukorenjenom doživljavanju porodice kao jezgrovite (nuklearna porodica), koja je utemeljena tek i samo na krvnim vezama koje su zatim stvorile određene tipove nasleđivanja, te da je to uzrok da se tabuizacija socijalnog roditeljstva i socijalnog srodništva nastavlja.

Kako tu 'polovičnost' doživljava dete koje kaže da ima 'polubrata'? Da li je polubrat samo neko ko ima jedno oko, polovinu tela i jednu nogu? Da li je njegov brat nakaza, monstruozno telo, polučovek, kojemu po drugoj polovini tela kola 'druga krv', različita od njegove, kao što je čuo da odrasli govore da polubrat nije 'njegove krvi'? Kako drugačije, ako ne preko taloga dobro usidrenih hrišćanskih zapovesti i prakse, u današnjem racionalnom mišljenju još možemo da objasnimo skoro stalnu upotrebu prefiksa *pola-* za decu koja žive u združenim porodicama? Nakon što se 2006. godine pojavio članak o tome koliko je važno da su deca u združenim porodicama

jednakovredna međusobno kao i za odrasle,[12] jedna odgojiteljica u vrtiću je s olakšanjem rekla: „Sada znam da mogu sva četiri deteta jednako voleti i da su muževljeva deca jednako i moja“[13].

Sa jačanjem hrišćanske crkve nakon 400. godine, kojoj je odgovarala mala, ekonomski ranjivija porodica, nuklearne porodice su postajale sve brojnije, a bračnu vezu je mogla rastaviti samo smrt supružnika. Udovac sa decom se po pravilu ponovo venčavao, premda je nova, socijalna mati postajala projekcijsko platno za sve negativne osobine koje idealizovana, krvno srodna mati nije smela imati. Socijalna majka je bila vrednosno otelovljenje suprotnosti umrle krvne majke. Namera ove razlike bila je da se očuva primat krvne porodice nad socijalnom. Takođe, i samo ime je sadržavalo tu razliku – majka i maćeha, krvna majka i pomajka (hraniteljka). Sistematično glorifikovanje nuklearne porodice krvnih srodnika ili srodnika po bračnoj alijansi je dakle utemeljila hrišćanska crkva. O tim procesima je Gudi jasno napisao: „To, da se bračna veza nije mogla raskinuti je verovatno doprinelo jačanju veza između majke i dece, i povećanju značaja nuklearne porodice. Mrtvu majku je mogla nadomestiti samo maćeha koja nikako nije smela biti majčina sestra, već je morala biti strankinja“[14]. Socijalno roditeljstvo je, dakle, od doba prevlasti hrišćanstva označeno kao odstupanje od norme, od onog poželjnog, od normalnosti. Razlika se utemeljila u jeziku i u tradiciji. Socijalno srodstvo je za dete po pravilu bilo pretnja, kraj detinjstva, simbol nasilja i zloupotreba (zlobna maćeha i jadna poćerka). Crkva je uspostavila izvestan takmičarski odnos između krvne majke i maćehe, pa čak i između krvnog oca i očuha. Kada je, na primer, crkva uvela sistem duhovnog ili obrednog srodstva, kao što je to bilo kumstvo, 'dobra kuma' nije samo štitila dete od drugih veroispovesti, već takođe i od 'zlobnog očuha'.[15] Dečija literatura je dobar dokaz postojanja ove napetosti, i takođe dokaz da socijalno roditeljstvo nije bilo tako retko.[16] Setimo se samo slovenačke kultne literature o Kekecu koji je i danas važno socijalizacijsko štivo za decu različite dobi. U njemu je odnos između pravih i polu-pravih srodnika vrlo karakteristično opisan:

„U davnim, pradavnim vremenima živeo je dečak koji se zvao Gregec, ali su ga svi zvali Kekec. Tako ga je zvala i mlađa sestrica Tinka, jer još nije mogla da izgovori njegovo ime. Imao je tek osam godina, ali je bio hrabar kao veliki. Ničeg na svetu se nije bojao. Čuvao je kozu, svirao na sviraljki i brao jagode. Ili se igrao sa sestricom Tinkom. Imao je i polu-sestru Jericu koja je bila starija od njega. Kekecova majka je bila maćeha. Ona nije bila zla, ali je često bila bolesna i loše volje, te joj je zato bilo teško ugoditi. Jednom, kada oca nije bilo kod kuće, maćeha se jako naljutila na Jericu i rekla joj neka ode od kuće. Pastorka je bila tužna, ali se nije protivila. Zavezala je vreću i krenula na put.“[17]

U uvodnom tekstu jedne od Kekecovih pustolovina, koji ponavlja brojne starije narodne pripovetke, pojavljuju se mnogobrojni elementi krvnih i ne-krvnih veza. Kekec, Tinka, mama (Jeričina maćeha) i otac su međusobno krvno povezani. Socijalne ili ne-krvne veze se opisuju reči 'napola sestra' i 'maćeha'. Kada pisac naglasi da maćeha nije zlobna, upravo ukazuje na to da su maćehe generički neprijateljske prema svojoj ne-biološkoj deci. Tako i u priči Jeričina maćeha koristi trenutak kada biološki otac nije bio u blizini (čime ukaže na to da biološka veza već sama po sebi štiti decu od nasilja i zanemarivanja), da bi oterala Jericu. Krvna veza je dakle sigurnost za dete, a ne-krvna je stalna pretnja.

12 Silke Bercht, „Nove družine: Enake, drugacne, enakopravne“, *Ciciban za starše*, *Revija Ciciban* 11, novembar 2006, strana 22–25.

13 Lični razgovor, 2006.

14 Jack Goody, *Evropska družina*, strana 72.

15 *Ibid*, strana 53.

16 Lilijana Burcar, „Socijalizacija mladih skozi literarne pravljice“, u: *Socijalno delo*, Vol. 48, broj 1–3, Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani, februar–jun 2009, strana 17–34.

17 Josip Vandot, *Kekec gre na pot*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1982.

Sve jača i uticajnija, hrišćanska crkva je dakle želela osigurati primat i dominaciju krvnog srodstva. Time je onemogućila različite strategije nasleđivanja koje su srodničkim i društvenim zajednicama davale veću autonomiju i ekonomsku moć.[18] Jedna od tih strategija bilo je usvajanje dece u porodicama koje ili nisu mogle da imaju decu ili naprosto nisu imale muških potomaka. U takvim slučajevima je porodica usvajala muško dete i time uključila u porodičnu zajednicu one koji nisu bili krvni srodnici. Ovakve prakse su ugrožavale crkvu jer su povećavale moć određene porodične zajednice i smanjivale verovatnoću da će porodica ostaviti imovinu crkvenoj organizaciji.

Usvajanje dece, kao jedna od strategija nasleđivanja bilo je poznato još u doba prethrišćanske Evrope, jer je omogućavalo, parovima koji nisu imali dece da dobiju potomka na kojeg se zatim prenosilo nasledstvo po ocu (agnatsko nasleđivanje), ili dobijanje deteta 'pravog pola' jer tada žene, osim u izuzetnim slučajevima, još uvek nisu imale prava na nasledstvo. S povećanjem uticaja hrišćanske crkve zabranjena su usvajanja, a o usvojenoj deci se govorilo kao o 'deci krive vere', jer su time što su postali naslednici, „Boga (ili njegovu crkvu) prevarili za ono što mu po pravu pripada"[19]. Na primer, marsejski biskup Salvijan je u 5. veku pisao o problemima usvajanja: navodno, time bogu uskraćujemo ono što mu pripada, kao što i crkvi oduzimamo njeno nasledstvo jer ga dobija usvojeno dete, umesto da imovina pređe u vlasništvo crkve.[20] Ukoliko naime nije bilo muških naslednika, postojala je veća verovatnoća da će imovinu dobiti crkva jer su, kako naglašava Gudi, upravo žene bile te koje su darežljivo ostavljale porodičnu imovinu.

Zar nakon ovoga današnja tabuizacija usvajanja ne postaje razumljivija, kada znamo da je usvajanje u Evropi bilo zabranjeno sve do 20.

18 Jack Goody, *Evropska družina*.

19 *Ibid*, strana 61.

20 *Ibid*.

veka, uprkos postojanju brojne siromašne dece kojoj je bila potrebna roditeljska briga? U Sloveniji beležimo porast usvajanja koji se dogodio naročito nakon Drugog svetskog rata, dok su danas u porastu međunarodna usvajanja jer je u samoj državi premalo dece, a i ona su rezervisana za bračne parove, s obzirom na to da je tradicionalna bračna veza navodno veći garant za detetov dobar razvoj nego što su to drugi tipovi veza. Uprkos povećanju broja usvajanja, društveni diskurs o tome je još uvek bio podosta stigmatizirajući, pa tako mnoge osobe nisu znale da su bile usvojene ili su taj podatak dobili tek 'od spolja' ili 'slučajno'. Istraživanje Maje Klun[21] je pokazalo da je većina usvojitelja i usvojenih barem jednom doživela negativan odziv okoline na to što su usvojeni, pa su se u očima krvnih porodica, bilo one porodice koje su usvojile decu, bilo njihova usvojena deca, morali na neki način još posebno iskazati i dokazati. Okruženje sudi strožije o adekvatnosti usvojitelja kao roditelja jer 'dete nije potpuno njihovo', s obzirom na to da nije biološki povezano sa socijalnim roditeljima. Takođe i na usvojenu decu okolina analogno gleda kao na 'strane', ponekad kao na problematične same po sebi i kao 'drugačije': „I tako su nas više posmatrali nego ostalu decu. To znači da smo se morali lepše ponašati"[22]. Socijalno srodstvo i roditeljstvo već unapred izazivaju sumnju i to je razlog zbog kog mnogi imaju potrebu da prikriju činjenicu da je reč o usvajanju, te na taj način učvršćuju sliku porodice koja je utemeljena na krvnim vezama.

Pravila i norme hrišćanske crkve koje su, dakle, počele da regulišu porodične prakse, a posebno nadzor nad porodičnom imovinom jer se na nju prenosilo bogatstvo porodica, vrlo su uticale na to da krvne veze dobiju primat nad socijalnim.

21 Maja Klun, „Posvojitve v Sloveniji kot oblika socijalnega starševstva", u: *Socijalno delo*, Vol. 48, broj 1–3, strana 35–49.

22 Razgovor sa devojkom koja je bila usvojena (2007. godina), Maja Klun, „Pripovedi socialnih staršev in otrok", u: *Socijalno delo*, Vol. 48, broj 1–3, strana 147–153.

Ipak, crkva nije bila uvek negativno nastrojena prema socijalnom srodstvu ili roditeljstvu, pre bismo mogli da kažemo da je njen stav zavisio od njenih ekonomskih interesa. Crkva je pragmatično favorizovala usvojeno roditeljstvo kada je ono umanjivalo moć velikih porodica, kako bi ih lakše kontrolisala. Odbijanje usvajanja nije ograničavalo crkvu u tome da uvede drugi tip duhovnog ili obrednog srodstva, kao što je bilo kumstvo pri krštenju. Kumstvo, ekvivalent krvnom bratstvu, je u drugim delovima sveta, kako naglašava Gudi, važnije od samih krvnih roditelja: „Te veze su imale moć koja je bila slična moći krvnog srodstva, kumovi i kume su davali detetu ime, bdeli su nad njegovim duhovnim blagostanjem i postali su srodnici s kojima se kršteni nije smeo venčati“[23].

Dakle, crkva je neke oblike socijalnog srodstva ili roditeljstva zabranjivala ili barem suzbijala, dok je druge podsticala.

Vidljivo i nevidljivo socijalno roditeljstvo

Sa smanjenjem verskih sankcija počeli su da se raspadaju i brakovi, a promenili su se i odnosi između braka, polnosti i reprodukcije. Sada ćemo napraviti veliki vremenski preskok. Današnji statistički izvori dokazuju da su u Sloveniji i Ljubljani prisutne veće promene na području sklapanja bračnih zajednica jer bračne veze postaju sve nestabilnije, smanjuje se broj venčanja, povećava se broj razvoda i raste broj združenih porodica. Slični procesi su karakteristični i za druge evropske države gde su u porastu porodice s jednim roditeljem, kao i domaćinstva koja vode žene.

Već sam uvid u statistiku pokazuje koji su prioriteti državne porodične politike, jer se prikupljaju precizni podaci o venčanjima i razvodima, dok za sve ostale oblike porodičnog života skoro da i nema podataka. Kao i na području formalnog zakonodavstva koje previđa izvesne porodice, takođe i statistički podaci proizvode nevidljivost porodičnih oblika koji

23 Jack Goody, *Evropska družina*, strana 53.

su utemeljeni na mešavini krvnih i socijalnih veza, ili samo na ovim drugim. U periodu od 1995. godine pa do danas, u Sloveniji broj bračnih veza uporno opada. Upoređujući podatke u periodu od deset godina, dolazimo do saznanja da je 1995. godine sklopljeno 8.245 brakova, a 2005. samo 5.769.[24] U Ljubljani se broj brakova u istom periodu smanjio skoro za trećinu, od 1.103 1995. na 792 u 2005. Sličan trend opažamo i na području razvoda koji su u suprotnosti sa brojem brakova – u porastu. U periodu od 1995. do 2005. broj razvoda u Sloveniji se skoro udvostručio. 1995. godine zabeleženo je 1.585 razvoda, a godine 2005. se taj broj popeo na 2.647.[25] Premda je u godinama 2006. i 2007. broj brakova donekle porastao u poređenju sa 2005. godinom, nije bio veći nego u periodu pre 2004. godine, a jednako je bilo i na području razvoda.[26] Takođe se broj novorođene dece od 2006. godine povećao, kako u bračnim vezama tako i u vanbračnim zajednicama. Na taj način je u vanbračnim vezama bilo rođeno dve trećine dece.

Za združene porodice, čiji se broj takođe i u Sloveniji povećava, ne postoji službena statistika – sudeći po procenama, u Sloveniji ih je oko 30% od svih porodica[27]. S obzirom na porodične trendove, za očekivati je da će se njihov udeo povećavati. Oni koji se ponovo venčaju 'dovode' u novi brak decu iz drugih bioloških veza. Takođe, ni na području istopolnih porodica ne postoji statistika, ali je činjenica da se broj dece u istopolnim porodicama, a naročito u Ljubljani, povećava.[28] To nam dokazuje zatvoreni *web* forum za istopolne porodice koji je na početku 2008. godine brojao 47 članova i članica, dok je januara 2009. taj broj porastao na 113.[29]

24 Zavod za statistiku Republike Slovenije (Statistični urad Republike Slovenije – SURS).

25 *Ibid.*

26 *Ibid.*

27 Alenka Švab, *Družina: Od modernosti k postmodernosti*, strana 60.

28 Darja Zaviršek, „Gaybyboom v Sloveniji“, *Narobe*, 2, 5, 2008, strana 21.

29 Videti: Ana M. Sobočan, „Istopolne družine v Sloveniji“, u: *Socijalno delo*, Vol. 48, broj 1–3, strana 65–86.

Na području nacionalnih i međunarodnih usvajanja statistika je nepouzdana ili uopšte ne postoji, što je nesumnjiv odraz zanemarenosti određenog područja u Sloveniji, kao i posledica vrednosne usmerenosti državnog sistema prema tom fenomenu.[30] Službenih podataka o broju međunarodnih usvajanja u Sloveniji nema, postoje samo podaci informacijskog sistema koji je početkom jula 2008. godine u centrima za socijalni rad zabeležio 310 molbi za usvajanje.[31] Nacionalnih usvajanja je u Sloveniji nakon 1991. godine, sudeći po nepreciznom broju Ministarstva rada, porodice i socijalnih pitanja (Ministrstvo za delo, družino in socijalne zadeve – MDDSZ) bilo između 20 i 40 godišnje, a statistički ured ih je za 2001. godinu zabeležio više, naime 52 usvajanja.[32]

Porodice u kojima je korišćena medicinska reproduktivna tehnologija (MRT) su najmanje proučavane, ali je nesumnjivo da su u skokovitom porastu. U hrišćanskoj Evropi je zabrana razvoda imala za cilj sprečavanje ponovnog venčavanja isključivo zbog nasledstva, jer se muž koji se razveo od neplodne žene po pravilu venčavao s drugom da bi osigurao naslednika.[33] Danas se parovi ne moraju zbog toga razvoditi jer imaju na raspolaganju reproduktivnu tehnologiju, koju mogu kod nas u ograničenom obimu koristiti svi bračni i vanbračni heteroseksualni parovi. Putem darivanja polnih ćelija zahvaljujući medicinskoj reproduktivnoj tehnologiji, u Sloveniji je u periodu između 2001. i 2008. godine rođeno devedeset troje dece.[34] Ovaj broj je izričito uslovljen dvema činjenicama. Prvo, zakon

30 Setimo se ispitivanja iz 2005. godine o deci i odraslima u Sloveniji koji imaju izvesne intelektualne smetnje, gde su postojale vrlo različite službene statistike, dok podaka o njihovom školovanju, kategorizacijama, postavljanjima i premeštanjima, samostalnom životu, radu, zaposlenju i sličnom, uopšte nije bilo.

31 Videti: Irena Rezar, „Mednarodne posvojitve kot oblika socijalnega starševstva“, u: *Socijalno delo*, Vol. 48, broj 1–3, strana 51–64.

32 Videti tekstove Irene Rezar i Maje Klun u: *Socijalno delo*, Vol. 48, broj 1–3.

33 Jack Goody, *Evropska družina*, strana 45.

34 Helena Kocmur, „Dva oceta in biološka mati“ i „Iz darovanih semencic štiriinosemdeset slovenskih otrok“, *Nedelo*, 7. decembar 2008, strana 6, 18–19.

zabranjuje korištenje MRT-a osobama koje nisu u vezi, kao i istopolnim parovima, zato nam nije poznato koliko je među njima koristilo MRT u inostranstvu. Drugo, u Sloveniji postoji deficit polnih ćelija (malo donatora i donatorki, zabranjen uvoz), što rezultira dugim čekanjima.[35] Možemo zaključiti da se zapravo ne zna koliko je dece u Sloveniji rođeno korišćenjem MRT-a.

Medicinska reproduktivna tehnologija povećava broj onih uključenih u reprodukciju i upravo to je izvor njenog tabuiziranja. U Sloveniji su obično uključene tri osobe, roditelji i anonimni donator ili donatorka polne ćelije. Među decom, od njih devedeset troje koji su bili rođeni između 2001. i 2008. godine, najveći broj ima, pored biološko-socijalne majke, takođe i oca koji s detetom nije povezan na genetski, biološki način, jer se za to pobrinula donirana polna ćelija drugog muškarca (osamdeset četvoro dece je rođeno doniranjem muških polnih ćelija). Takođe je, u slučaju prvog poznatog rođenja korišćenjem surogat majke (obavljenog u SAD oktobra 2008.), devojčica pri rođenju imala dva (slovenačka) oca i genetsku, surogat (biološku) majku.[36] Danas u proces rođenja deteta može biti uključeno pet osoba: donator muške polne ćelije, donator ženske polne ćelije, surogat ili prava majka koja je rodila dete, kao i roditelji koji su želeli dete i odlučili da će brinuti za njega, tako da imaju, gledano iz perspektive krvne veze, status socijalnih roditelja i inače predstavljaju roditelje deteta.

Zanimljivo je da, kako u primeru usvajanja tako i u slučaju upotrebe reproduktivne tehnologije, slovenačko zakonodavstvo reguliše oba oblika socijalnog roditeljstva na taj način da se ono naizgled ne razlikuje od biološkog. Član 145. Zakona o braku i porodičnim odnosima (Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih – ZZZDR) kaže: „Kod usvajanja se

35 Videti članak: Špela Urh, „Nove tehnologije, stare ideologije“, u: *Socijalno delo*, *Vol. 48, broj 1–3*, strana 111–121.

36 Helena Kocmur, „Dva oceta in biološka mati“ i „Iz darovanih semencic štiriinosemdeset slovenskih otrok“, strana 6, 18–19.

u matičnu knjigu rođenih usvojitelji upisuju kao roditelji“[37]. Kao što je već bilo naglašeno u slučaju usvajanja o kome se ne govori i koje se često čak i skriva od samog deteta koje je usvojeno, praksa skrivanja je češća u slučajevima upotrebe reproduktivne tehnologije. Premda MRT znači da jedan od roditelja sa detetom neće biti povezan krvnom vezom, već socijalnom (u brojnim drugim državama oba roditelja mogu biti socijalni roditelji), taj podatak u velikom broju slučajeva ostaje zauvek skriven od deteta. Lekari često i sami savetuju roditeljima da ne govore deci da su rođena uz pomoć darovane polne ćelije treće osobe. U brojnim drugim državama u kojima par može dobiti kako ženske, tako i muške polne ćelije, MRT proizvodi kompletan oblik roditeljstva koje, s obzirom na biološku vezu, označavamo kao socijalno, premda se u svom pojavnom obliku pokazuje kao krvna veza. Drugačije je kod istopolnih partnera gde je očiglednije da par dobija bilo žensku, mušku, ili obe polne ćelije od strane trećih osoba. U svim slučajevima su roditelji prisiljeni da okolini i detetu objasne ispreplетanost bioloških/donatorskih i roditeljskih/nebioloških veza, jer dete ima obično jednog ili čak dva biološka donatora i barem jednog roditelja koji s njim nije u krvnoj vezi. Takođe, i socijalnih roditelja može biti više od dvoje.

Medicinska reproduktivna tehnologija na taj način, više nego usvajanje ili združene porodice, otklanja pretpostavku da su bračna veza, heteroseksualna polnost ili reprodukcija nerazdvojni delovi koherentne prirodne celine u kojima su roditelji i deca među sobom povezani krvnim vezama. Štaviše, dokazuje da roditelji nisu i ne moraju biti tek ili samo oni koji su sa detetom povezani krvnim vezama ili bračnom alijansom dvoje odraslih ljudi, već da je potrebno konceptualno raširiti pojam roditeljstva.

Prelaz od tradicionalne konceptualizacije ka savremenijoj, u odnosu bračno/vanbračno, hetero/homo polnosti i reprodukcije, mogli bismo shematski predstaviti na sledeći način:

37 *Službeni list RS*, 69/2004.

Shema 1:

A) Tradicionalna pretpostavka o podudaranju krvne veze (genetsko-biološke povezanosti) i roditeljstva

→ heteropolna seksualnost → reprodukcija (biološka veza)

↓

'Roditelj'/'roditeljsko pravo'[38]

Shema 2:

B) Širenje koncepta roditeljstva:

Nepodudaranje krvne veze (genetske, biološke povezanosti) i roditeljstva – socijalno roditeljstvo

brak/izvanbračna zajednica/sama osoba → heteropolna i istospolna seksualnost bez reprodukcije

↓

Reprodukcija (biološka i/ili socijalna veza) ← (socijalno) roditeljstvo/ roditeljska prava

Premda u heteroseksualnoj vezi nisu sva deca rođena preko ili uz pomoć polnih ćelija svojih roditelja, zakonodavstvo u Sloveniji je pokušalo da sačuva predstavu o poklapanju krvnih veza i roditeljstva, i to na taj način da je reproduktivnom tehnologijom privilegovala bračne i vanbračne parove različitih polova.[39] Reproduktivna medicina i široka dostupnost reproduktivne tehnologije u Sloveniji ponavlja istu staru nejednakost, jer favorizuju reprodukciju unutar tradicionalne bračne veze/vanbračne zajednice. Na taj način se reprodukcija opet formalno i pravno vezuje za heteroseksualnu bračnu/vanbračnu vezu, a bračna zajednica i repro-

38 Ne zaboravimo da se pojam još uvek koristi u Slovenačkom zakonu o bračnoj vezi i porodničnim odnosima (Ur. l. RS, br. 69/2004).

39 Zakon o lečenju neplodnosti postupcima oplodnje putem biomedicinske pomoći (Zakon o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo – ZNPPOB), *Službeni list RS*, 70/2000 (Ur.l.RS, 70/2000)

dukcija su međusobno kauzalno povezani (vidi shemu 1). U većini zapadnih država, gde reproduktivnu tehnologiju mogu koristiti i osobe koje nisu u paru, kao i istopolni parovi, uslov reprodukcije nije više bračna/vanbračna heteroseksualna veza, te polnost nije više odlučujuća za cilj reprodukcije (vidi shemu 2). Najzanimljiviji su oni primeri u kojima su u službenim dokumentima, poput venčanog ili rodnog lista (krštenice), pojmovi poput muž/žena, majka/otac zamenjeni pojmovima koji ili ne preciziraju pol odraslih, na primer partner/partnerka, roditelj (delovi SAD, Ontario u Kanadi), ili upis istog pola majka/majka, otac/otac (Kvebek u Kanadi) u rodni, odnosno venčani list.[40] Dakle, u međunarodnoj perspektivi medicinske reproduktivne tehnologije donose takođe i nova društvena rešenja, koja nisu utemeljena na genetskim i biološkim odnosima. Ono što je bilo unutar tradicionalne bračne veze shvatano kao deo prirodnih procesa, te je bilo označeno kao instinkt, a ne kao socijalni odnos (materinski osećaj, očinski instinkt, briga za bolesne i stare kao posledica biološke povezanosti, solidarnost među članovima porodice kao biološka datost), se menja u svesne odluke i izbore, takođe i u ugovorne dogovore (u slučaju surogat majke).

U bračnu vezu ili vanbračnu zajednicu uključeno je više ljudi koji proširuju model bračne veze, koja bi zajedno s decom činila homogenu genetsku, biološku zajednicu. U slučaju medicinskih reproduktivnih tehnologija koje su utemeljene na ugovornim odnosima (dobrovoljni davaoci jajnih ćelija ili sperme ili slučajevi gestacijskih osoba), nekadašnji 'prirodni' procesi menjaju se u ugovorne, konsenzusne.

40 Kevin Bourassa, Joe Varnell, *Maritime Mothers Plan Childbirth in Exile: Nova Scotian Fights for Wife's Recognition as Parent* (2007), http://www.samesexmarriage.ca/advocacy/nsf200407.htm/ (01.01.2009).

Porodični zakon kao uzrok kognitivne disonance

Većih promena u domenu porodičnih zakona u Sloveniji već duže vreme nije bilo, jer je jedna od poslednjih modernizacija na području bračne veze i porodice u Jugoslaviji bilo izjednačenje vanbračnih zajednica sa bračnim. U zapadnim državama je upravo obrnuto, zadnjih godina došlo je do vrlo velikih promena upravo zbog formalnog izjednačenja heteroseksualnih i istopolnih zajednica u smislu mogućnosti braka za sve ljude bez obzira na pol. Ove promene nisu obezvredile klasične bračne zajednice. Upravo suprotno, možemo reći da su proširile njene granice, stvorile nove temelje za nove pravne odnose koji su utemeljeni na jednakosti i jednakom tretmanu u domenu ljudskih prava.

Područje roditeljstva kod nas uređuje zakon o braku i porodičnim odnosima.[41] Po ovom zakonu, bračna veza je definisana kao 'zakonom uređena životna zajednica muža i žene' (3. član), što iz područja porodičnih odnosa isključuje istopolne zajednice. Zakon je nedvosmislen: „Za sklapanje bračne veze potrebno je da dve osobe različitog pola pred ovlašćenim državnim organom, na način određen zakonom, izraze svoju saglasnost da stupaju u bračni odnos" (16. član). Jednak status kao i bračna veza ima takođe heteroseksualna vanbračna zajednica koju nije potrebno posebno registrovati (12. član).

Ukoliko se poslužimo kulturno-istorijskom perspektivom, zaključujemo da je evropski brak stekao legitimitet i priznanje radi uređivanja imovine. Sin koji se venčao imao je pravo na nasledstvo, a kćer na miraz (ne zaboravimo da su sistemi nasleđivanja bili vrlo kompleksni i da je ovo samo pojednostavljena verzija). Miraz je ženu, u vreme kada su razvodi bili još dozvoljeni, štitio od siromaštva u slučaju razvoda, a kasnije se koristio kao imovina udovice nakon kraja bračne veze.[42] Ljudi su se venčavali zbog imetka i istovremeno, kako naglašava Gudi, takođe odlagali brak, jer

41 *Ur.l RS*, 69/2004.

42 Jack Goody, *Evropska družina*, strana 84.

pravo na nasledstvo roditelja nije bilo odmah unovčivo. Takvim prenošenjem imovine koje je isključivalo sve srodnike i ne-krvne veze, kao što je već pomenuto u pasusu o tabuizaciji socijalnog srodstva, prevladavajuća ekonomska jedinica je postala konjugalna porodica (otac, majka, dete), što se dogodilo još puno pre doba industrijalizacije.

Zakon o braku i porodičnim odnosima (Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih – ZZZDR) definiše porodicu kao 'zajednicu roditelja i dece, koja zbog dobrobiti dece uživa posebu zaštitu' (2. član). Dakle, pojam porodice je pravno određen kao zajednica roditelja i dece. To znači da zajednica bez dece nije porodica, čak ni onda kada je reč o bračnoj vezi, odnosno vanbračnoj zajednici dve odrasle osobe. Za pojam porodice nije potrebno da se radi o konjugalnoj zajednici dece sa ocem i majkom, već je dovoljno da dete živi s jednim roditeljem koji se brine za njega i ima po zakonu prava i obaveze prema detetu. Koncept porodice je dakle baziran na detetu. Istopolna zajednica s decom po tom zakonu ne spada u porodice i po toj logici formalno nije porodica. Istopolna partnerstva za zakonodavstvo u prošlosti nisu bila zanimljiva, jer u njima po pravilu nije bilo dece. To potvrđuje i drugi pasus trećeg člana zakona, koji glasi: „Značaj bračne zajednice je u osnivanju porodice". Brak je, dakle, namenjen rađanju dece. Ukoliko je za sferu privatnosti karakteristično da je zasnovana na odnosima intimnosti, uzajamne brige i besplatne podele poslova, postavlja se pitanje zašto zakon određuje da je 'porodica' samo ona zajednica u kojoj odnosi intimnosti i brige uključuju decu, a ne takođe i ona gde takav ili sličan odnos nastaje među odraslim osobama.[43]

Biološka reprodukcija je svim ljudskim zajednicama bila toliko važna, da je za sve evropske i američke države karakteristično da su uspele izboriti pravo na to da je regulišu. Mnogi istraživači tvrde da je glavni uzrok i izvor nejednakosti među polovima upravo biološka reprodukcija, jer su rađanje i briga za malu decu (naročito dojenje) ključne za društvenu

43 Barbara Novak, „Ob rob zamislim o slovenski registraciji istospolnih partnerjev", *Pravna praksa* 19, 16, 2000, strana 12–14, i Karel Zupančič, Barbara Novak, „Predpisi o zakonski zvezi in družinskih razmerjih: Zbirka predpisov", *Uradni list Republike Slovenije*, Ljubljana 2008.

reprodukciju. Kako muškarci nisu bili sposobni za biološku reprodukciju bez žena,[44] počeli su nadzirati žene. Pridobili su nadzor nad ženskom reprodukcijom i podredili je svojim potrebama.[45] Po uverenju nekih antropologa, muškarci nadziru žene kako bi nadzirali reprodukciju.

U tradicionalnim društvima je funkcija bračne veze uvek dvostruka – regulisanje privatne sfere, s naglaskom na regulisanju imovine i potomstva. Nadziranje potomstva u suštini znači regulaciju žena i njihove polnosti, jer određena trenutna aktuelna politika uvek preporučuje, i ponekad čak određuje, kada žena sme imati decu, s kim, koliko dece, kakvu reproduktivnu pomoć može dobiti, gde, od koga, koje prenatalne postupke mora obaviti, a koje ne sme (amniocenteza je na primer negde rutinska praksa, ponegde izuzetak, a negde potpuno zabranjena) i slično. U prošlosti se ovaj nadzor pokazivao u zabrani polnih odnosa između žena i muškaraca pre braka i zabranom rađanja dece izvan bračne zajednice (otuda stigma 'samohran').

Institucija braka je u evropskim državama bila uslov za pravnu regulaciju imovine i ličnih odnosa, sa akcentom na uređenju pripadnosti biološke dece koja su bila regulisana kao vlasništvo, dok su istovremeno u budućnosti takođe i sama imala pravo na vlasništvo, dakle nasledstvo,

44 Premda danas muški homoseksualni par za biološku reprodukciju potrebuje ženski reproduktivni polni organ i (zamensku) mamu koja će roditi dete, imamo takođe i primere muškaraca koji su rodili dete (iako ne poput morskih konjića!). Naravno u ovom slučaju je reč o osobama koje poseduju ženske polne organe, iako su postali muškarci. Poslednji poznati primer, u kome je dete bilo rođeno početkom 2008. godine, dolazi iz SAD; reč je o porodici koja je po spoljnim merilima tradicionalno heteroseksualna, u smislu bioloških i polnih veza, a zanimljiva je upravo zato jer je dete rodio muškarac. Muške polne ćelije su dobili od treće osobe – donatora. Za rođenje deteta su bile potrebne četiri osobe – donator muške polne ćelije, majka i otac, Tomas Beti (Thomas Beatie), koji je bio i socijalna majka i biološki otac istovremeno. Tomas Beti je opet trudan i rodiće ponovo juna 2009. Porodica po spoljnim kriterijumima poseduje sve oblike tradicionalne heteroseksualne zajednice, premda je vrlo intenzivno obrnula na glavačke predstavu o tome 'ko je ko'. (http:// www.welt.de/vermischtes/article2175720/Der_schwangere_Mann_hat_eine_Tochter_geboren.html/, 4.01.2009; http://abcnews.go.com/Health/Story?id=4528852&page=2/; http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/us_and_americas/article4265368.ece#cid=OTCRSS&attr=797093/, 04.01.2009.)

45 Linda S. Stone, *Kinship and Gender: An Introduction*.

odnosno miraz. Dete koje je delom svog života u simboličkom (ponekad takođe i u fizičkom i ekonomskom) smislu imalo status objekta, predmeta ili vlasništva, tek je u tom odnosu vlasništva zagarantovalo sebi pravo da jednom postane vlasnik porodične imovine. To je naravno važilo naročito za mušku decu dok se ženska deca nisu nikada otresla statusa tuđeg vlasništva, te su same posedovale vidno manje imovine. Ovakvo uređenje je dobilo ime 'porodica', a brak ju je formalizovao.

Zakon o braku i porodičnim odnosima još uvek govori o roditelju, roditeljskom pravu i oduzimanju roditeljskog prava, i u tom smislu određuje: „Roditeljsko pravo zajedno pripada ocu i majci" (4. član, tačka 3). Roditelj je onaj ko je rodio dete. Terminologija otkriva biološki determinizam bez uzimanja u obzir istorijske i aktuelne prepletenosti biološkog i socijalnog roditeljstva. Ukoliko nam se čini da je zakon time u sebi samom nekonsekventan jer takođe određuje i oblike ne-roditeljskog starateljstva (usvajanje, hraniteljstvo), reč je o nečemu višem: zakonska terminologija čak priznate oblike ne-roditeljskog starateljstva prikazuje kao roditeljske da bi izbrisala tragove da se biološko-krvna veza i roditeljstvo ponekad ne podudaraju. Time se stvara kognitivna disonanca jer zakon ne zahvata spoznajnu realnost, već stvara raskorak između normativnog i stvarnog (činjeničnog). Kao što je već bilo pokazano, biološki determinizam se pokazuje u društvenim reprezentacijama gde preovladavaju tradicionalni izrazi kao što su 'krv nije voda', demonizacija ne-bioloških roditelja ('maćeha' i 'očuha') i animalizacija ne-biološke dece koja bi se 'uzgajala' poput životinja ('hranjenik'). Uprkos simboličkim naznakama zakon je vrlo nedvosmislen kada je reč o tome da nebiološki roditelji usvajanjem pridobijaju sva prava i dužnosti roditelja: „Usvajanjem, kao posebnim oblikom čuvanja maloletne dece, između usvojitelja i usvojenog nastaje odnos koji je ekvivalentan onom koji postoji između roditelja i dece" (7. član). Zakon dakle nadmašuje onu dominaciju krvnih veza tamo gde može da reprodukuje tradicionalnu konjugalnu porodicu. Tamo gde to nije moguće on ne definiše porodičnu zajednicu, tako da u takvim odnosima ljudi nemaju ni dužnosti niti ikakvih prava.

Tako je na primer (socijalna) mama na pitanje: „Da li ste vi majka?" odgovorila: „Da, skoro!".[46] Da li je njen odgovor posledica neuređenog zakonodavstva ili internalizovane norme krvnog srodstva? Bez obzira na odgovor, očigledno je da ni sami pojedinci, a ni pisci zakona, nemaju jasan koncept i terminologiju za raznovrsne odnose između odraslih i dece. Odgovor ove žene najviše podseća na već pomenute pojmove poput onih 'polusestra' i 'polubrat', te ponovo ukazuje na to da pojedinci nisu biološki povezani sa detetom, premda obavljaju sve roditeljske funkcije. Zbog nedostatka modela i odsustva zakonodavstva na tom planu, oni takođe sami sebe vide kao nešto 'napola', ili kao 'ne-prave' u odnosu na one 'prave'.

Treći deo Zakona o braku i porodičnim odnosima namenjen je odnosima između roditelja i dece, te određuje da roditeljstvo nije potrebno utvrđivati u slučajevima kada je reč o bračnom odnosu: „Ocem deteta rođenog u bračnom odnosu ili u roku od 300 dana od prestanka bračnog odnosa smatra se muž detetove majke" (86. član). Takođe, ukoliko u bračnoj vezi jedan od roditelja nije biološki roditelj (na primer, u slučaju korišćenja reproduktivne tehnologije), uprkos tome dobija sva prava i dužnosti. Ovo se događa u slučajevima kada roditeljstvo nije opovrgnuto. U bračnim vezama između osoba različitih polnih kombinacija moguće su sve kombinacije roditeljstva, takođe i one gde nijedan od roditelja nije biološki roditelj (usvajanje). Drugačije je kada je reč o vanbračnoj zajednici, o kojoj zakon određuje: „Za oca deteta koje nije rođeno u bračnom odnosu, smatra se onaj ko dete prizna kao svoje ili čije se očinstvo utvrđuje sudskom odlukom" (87. član). U heteropolnim vanbračnim vezama potrebno je dati izjavu o roditeljstvu. Sadržina oba člana ukazuje na to da zakonodavstvo ne brine o tome ko je biološki roditelj, već u kakvoj je zajednici dete rođeno. Bračna veza muškarca i žene je jedina u kojoj očinstvo nije potrebno dokazivati.[47]

46 Intervju, decembar 2008.

47 Uporedi: Barbara Novak, „Pravni položaj domnevnega oceta", *Zbornik znanstvenih razprav*, 65, 2005, strana 279–299, i Karel Zupančič, Barbara Novak, *Predpisi o zakonski zvezi in družinskih razmerjih: Zbirka predpisov*, Uredni list, Ljubljana 2008.

U ovom slučaju se vanbračna zajednica ne može porediti. Osoba koja je sama može postati roditelj tek putem usvajanja. Istopolne zajednice bi mogle potencijalno dobiti dete putem usvajanja, premda za to još uvek postoji puno ideoloških prepreka, tako da autorki ovog teksta nisu poznati primeri usvajanja deteta u istopolnoj zajednici.

Širenje koncepta roditeljstva ne seže samo do tog područja da roditelji mogu biti osobe istog pola, već da roditelja po zakonu može biti daleko više. Poznat je kanadski primer u kojem je sud u Ontariju 2007. pravni status roditelja, a time i sve formalne dužnosti i prava, dodelio trima odraslim osobama – dvema majkama i jednom ocu.[48] Dodela roditeljstva trima osobama bila je vrlo uspešno legalizovana. U ovom slučaju je nebiološka majka postala treći roditelj deteta i time dobila jednak pravni status koji imaju biološki majka i otac. Obe majke koje žive u istopolnoj zajednici imale bi mogućnost da za nebiološku majku zahtevaju mogućnost usvajanje deteta, premda bi u tom slučaju biološki otac, koji nije bio samo donator polne ćelije već takođe i uključen u porodičnu zajednicu, izgubio roditeljska prava. Zato su se svo troje odlučili da zamole za status roditelja.

48 Ian Austen, „Canada Expands Definition of Who is a Parent", *International Herald Tribune*, 07.01.2007. http://www.iht.com/articles/2007/01/07/news/canada.php/ (01.01.2009).

Oblici socijalnog roditeljstva

Najveći paradoks je u tome da su socijalno srodstvo i roditeljstvo oduvek bili oblici zajedničkog života i da su porodične zajednice skoro po pravilu uključivale ljude koji su bili međusobno povezani i biološki i nebiološki. Ponegde u Evropi je sve do 20. veka bila veoma raširena funkcija dojilja, koje su ili imale kod sebe decu drugih porodica ili su pak same odlazile živeti u onim kućama gde su bile potrebne (to su bile obično bogate porodice, a boravak deteta kod dojilje je nosio sa sobom strah da bi deca mogla biti slučajno zamenjena).[49] Socijalno roditeljstvo su bez ikakve pravne podloge dugi niz godina obavljale dadilje, kućne pomoćnice i sluškinje. Veliki razmah i razvoj je doživelo 'hraniteljstvo' (takozvano *rejništvo*, slo.) pri kojem bi decu dali na odgajanje bilo srodnicima, bilo strancima. Takođe su i ekonomske migracije imale za posledicu nebiološko roditeljstvo koje su obavljali deda i baba (naročito bake), tetke, stričevi i krsni kumovi. Generacije 'gastarbajtera' iz socijalističkih država su nakon Drugog svetskog rata, pri odlasku u zapadne države, za kraći ili duži period prepuštale svoju decu socijalnim roditeljima. Između izvesnih socijalnih roditelja i dece je postojala genetska i biološka povezanost, a među drugima ne (susedi, na primer). Socijalno roditeljstvo je ponekad bilo plaćano (biološki roditelji su iz inostranstva slali novac i pakete), a ponekad ne. Puno puta nije bilo precizirano kada će se socijalno roditeljstvo završiti, često je trajalo duže od očekivanog (jer se mnogi nisu vratili). Migracijama Jugoslovena su u smislu socijalnog roditeljstva bile veoma slične migracije iz Trećeg sveta, s tim da su bogatiji parovi srednjeg sloja (iz Azije i Evrope) zaposlili dadilje i domaćice. Te osobe u očima bioloških roditelja nisu bile definisane kao 'socijalni roditelji', iako su ih deca često upravo tako doživljavala. Siromašni migranti su se oslanjali na biološke srodnike koji su, gledano iz dečije perspektive, postali njihovi roditelji. Za migrante same su predstavljali tek deo pomoćne srodstvene zajednice, odnosno raširene porodice, koje su često obavljale svoj posao bez ikakve finansijske nadoknade.

49 Jack Goody, *Evropska družina*, strana 48.

Dženet Karsten (Janet Carsten) je objasnila kako se među Maležanima na ostrvu Langkavi ljudi ne rađaju u jednom zauvek određenoj porodičnoj zajednici, već se srodstvo uspostavlja preko čina prihvatanja i davanja hrane i preko deljenja prostora. Ovi činovi stvaraju srodstvo koje uključuje ljude koji među sobom nisu biološki povezani. Na taj način je srodstvo shvaćeno kao fluidna i dinamična kategorija utemeljena na odnosima među pojedinicima, što nas približava konceptu socijalnog srodstva.[50]

Kao što je već bilo pomenuto, prevlast hrišćanskih pravila i normi u evropskoj porodici je temeljno izvela isključenje svih nekrvnih veza (osim hrišćanskog kumstva) iz kruga porodice i porodičnog prenošenja imovine. Iz tog razloga su porodice postale manje, i u slučaju da nisu imale naslednika svoje porodično bogatstvo su ostavljale crkvi. Smanjivanje crkvenog uticaja na porodično zakonodavstvo je uticalo takođe i na to da je socijalno roditeljstvo ponovo postalo deo porodičnih i drugih zakonodavstava. U Sloveniji je, na primer, bio primećen napredak u zakonu o pravima pacijenata (ZPacP, 003c02-2/2008-2), koji među 'uže' porodične članove pacijenata uvrštava takođe i 'partnera iz istopolne zajednice' (2. član, značenje izraza). Slično 45. članu (Čuvanje poslovne tajne) takođe određuje: „Pacijent koji je napunio 15 godina starosti ima pravo da pismeno, na obrascu iz 27. člana ovog zakona ili usmeno u prisustvu dva punoletna svedoka odredi kome, kada i koje informacije o njegovom zdravstvenom stanju sme, mora ili ne sme posedovati ili preneti lekar ili druga osoba koju je lekar ovlastio, osim ukoliko zakon ne određuje drugačije." Isto važi i za posedovanje informacija o zdravstvenom stanju koje se odnose na medicinski zahvat, odnosno zdravstveni tretman za koji se pacijent do 15. godine starosti mogao sam odlučiti. To znači da je zakonodavac ispoštovao značaj raznovrsnih porodičnih oblika i bližnjih osoba koje međusobno nisu niti krvno, niti bračno povezane, a koje se tiču čovekovog zdravlja, života i smrti.

50 Janet Carsten, *After Kinship*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2004.

Zaključak

Želela sam da pokažem način na koji je koncept roditeljstva utemeljen na moralnoj i etičkoj odgovornosti i da nije samo, niti prvenstveno, biološki entitet. Moralna odgovornost može da započne već i pre rođenja (korišćenje reproduktivnih tehnologija) ili tek nakon njega (socijalno roditeljstvo u združenim porodicama). Pokazala sam takođe da su porodice koje su samo delimično utemeljene na socijalnom roditeljstvu (bar jedan od roditelja nije biološki roditelj) tabuizirane, te se zato o njima retko govori. Iz tih razloga postoji malo modela koji bi nekrvne porodične veze prikazali kao samorazumljive. Tipičan primer za to je odlazak kod doktora, gde ljubazna doktorica na kraju pregleda porodici u kojoj žive dve mame i dete, kaže: „Možete biti srećni, imate tako dobru dadilju" (privatna komunikacija, decembar 2008). Ili drugi primer, kada imamo novinarku koja istrajno insistira: „Razumem da dete ima dve mame, ali koja je prava?" (posmatranje uz učestvovanje, novembar 2008). U istopolnim porodicama u kojima je među partnerima prisutna izvesna razlika u godinama, često se događa da ih ljudi prepoznaju kao 'dedu' ili 'oca' (privatna komunikacija, decembar 2008). Ovi slučajevi pokazuju da ljudi pokušavaju likove koje vide staviti u već poznate kognitive okvire, poput mama i dadilja, prava mama i neprava mama, deda i otac s unukom ili sinom, baka i kćer, i slično.[51] Zato su porodice socijalnih roditelja ranjivije, a ljudi o svojim iskustvima u njima ne govore. Lične priče su obavijene tišinom.

51 Čak i vrlo kritički nastrojene autorke važnog, već pomenutog zbornika *Porodica i porodični život u Sloveniji* poprilično razočaravaju naslovnicom publikacije i njome ograničavaju njen kognitivni, intelektualni i politički domet, jer izjednačavaju porodicu sa ocem, majkom i decom.

Kongnitivna disonanca je posledica razlika između normativnog i stvarnog:

- raskorak između pluralnosti porodičnih oblika i monolitne predstave o 'porodici';
- naglašavanje bioloških ili krvnih veza nad socijalnim, premda su ove druge vrlo česte;
- simbolička reprezentacija krvnih veza kao onih koje proizvode nešto 'svoje' ('brinuću se za njega, pa moj je!') u smislu produžavanja vrste ('krv nije voda') i stvaran, svakodnevan život ljudi u socijalnim, intimnim vezama koje nisu utemeljene ni na krvnoj ni na bračnoj vezi;
- sve češća upotreba novih reproduktivnih tehnologija i očuvanje predstave heteroseksualne porodice povezane putem krvnih veza;
- deficit, nedostatak modela i likova, koji bi utvrdili normalnost različitosti;
- raskorak između svakodnevnog života i komuniciranja (ljudi koji imaju socijalne roditelje ili su sami socijalni roditelji, o tome ne govore);
- raskorak između svakodnevnog života i porodičnog zakonodavstva koje određene oblike socijalnog roditeljstva ne legitimira kao pravno važeće roditeljstvo i ne priznaje uređenje nasleđa koje ne bi bilo utemeljeno na krvnim vezama;
- veliki raskorak između slovenačkog zakonodavstva i pojedinih evropskih zakonodavstava (kao i delova SAD, Kanade, Izraela, Australije, Južne Afrike), gde su različiti oblici socijalnog roditeljstva formalnopravno uređeni.

Uprkos pragmatičnom uređenju srodstva – po krvi i preko braka (šogorstvo) radi udruživanja vlasništva i nasledstva u evropskoj istoriji,[52] potrebno je zaključiti da su na taj način pravno uređene srodničke linije danas u suprotnosti sa idejom jednakosti i jednakog tretiranja. Slovenački zakon o kojem je bilo reči je osnova prakse socijalnih radnica i radnika koji su po pravilu izvršavali socijalnu politiku i prihvatali zakonodavstvo kao propisanu datost koju ne mogu i ne smeju menjati. Raskorak između tradicionalno-normativnog područja i svakodnevne prakse prepoznaju, premda to tek retko reflektuju ili deluju u korist korisnikove stvarnosti. Zato je važno da se u prvom redu upoznaju sa biološkim i socijalno-antropološkim teorijama, te konceptima s područja roditeljstva i srodstva koji će im omogućiti da razumeju pravne odredbe koje izvršavaju. Socijalne radnice i radnici moraju razumeti zašto zakonodavstvo po pravilu priznaje kao prave i najprisnije samo krvne veze i time diskriminišu muškarce, žene i decu koji su roditelji ili deca iz takozvanih nekrvnih veza. S obzirom na to da je socijalni rad utemeljen na antidiskriminaciji i socijalnoj pravičnosti, za njega bi upravo danas to moralo predstavljati ozbiljan problem, jer je odgovornost socijalnih radnika na području institucije porodice zaista velika.

IZVOR: Darja Zaviršek, „Med krvjo in skrbjo: Socialno starševstvo kot širitev koncepta starševstva v današnjem svetu", *Socijalno delo* Vol. 48, broj 1–3, 2009.
PREVELA SA SLOVENAČKOG JEZIKA: Nataša Jančić

52 Društvene promene u bronzanom dobu, u trenutku kada dolazi do raslojavanja na osnovu vlasništva nad zemljom, Gudi ovako opisuje: „Kada su na velikom delu kontinenta najrazličitiji narodi preuzeli hrišćanske norme, nesumnjivo su se identifikovali sa njima. Takva jednakost je uticala na brojna gledišta na društveni život, kao što su zabrana brakova među krvnim srodnicima, srodnicima u šogorstvu, te među pripadnicima novostvorene kategorije 'obrednih srodnika', kumova i kuma, duhovnih srodnika" (Jack Goody, *Evropska družina*, strana 17).

Čudovišnost transmaterinstva

Dušan Maljković

> Koristim ove reči, priznajem, s pogledom usmerenim ka rađanju – ali i posmatrajući one koji, u društvu iz kog ne isključujem sebe, okreću glavu kada se suoče sa bezimenim što sebe obznanjuje – kao što je i nužno kada god rođenje je na pomolu – isključivo kao vrstu nevrste, kao bezoblični, nemi, dečiji i zastrašujući oblik čudovišnosti.
>
> Žak Derida, *Pisanje i razlika*[1]

I Postavka

Jedan novi bauk kruži (konzervativnim) svetom – bauk 'transmaterinstva'[2]. Naime, reč je o vestima da su neke žene, koje su promenile, odnosno 'prilagodile' svoj pol,[3] zadržavajući reproduktivne organe sada, kao muškarci, postale to jest postali majke/očevi (u braku sa ženama ili sami).[4] Reakcije koje su usledile na ove vesti, konkretno u Srbiji (kojima ću se i baviti), uglavnom su spadale u registar pomalo anahrone sintagme 'javna sablazan',

1 Jacques Derrida, *Pisanje i razlika*, BTC Šahinpašić, Zagreb 2007.

2 Pod pojmom trans-muškarca podrazumevamo 'ženu' koja je pol 'promenila' u 'muški', a pod trans-ženom obratno. U kontekstu ovog rada, uvodim pojam *transmaterinstva* i dalje ga obrazlažem.

3 Sami transseksualci smatraju da je sintagma 'promena pola' pogrešna budući da oni/one sebe već doživljavaju kao pripadnike pola u koji bi trebalo da budu 'promenjeni' nizom prevashodno hormonalno-hirurških intervencija. Stoga, predložen je politički korektniji termin: prilagođavanje pola. Ovo je, naravno, teorijski izvanredno zanimljiva situacija jer se samorazumevanje pripadnosti određenom polu – što bi pre mogla biti rodna odrednica – smatra značajnijim od pola kako ga medicinski diskurs 'utelovljuje', što govori u prilog teze Džudit Batler (Judith Butler) o supremaciji/konstitutivnosti roda nad/za pol(om), gde se u potonji upisuje prvi, što u slučaju transseksualnosti biva najtransparentnije.

4 Reč je, za sada, o tri trans-muškarca. http://www.telegraf.rs/vesti/71790-britanija-muskarac-rodio-dete/

a većina njih je operisala sa tri međusobno povezane teze (koristeći obilato i termine 'čudovišnost' i 'monstrum'):[5]

- Da je u pitanju nešto čudovišno na telesnom nivou, jer 'nemamo ni muško ni žensko';
- te da je reč o nečem 'neprirodnom' ili 'protivprirodnom';
- što naravno ugrožava i koncept porodice kao takve (gde treba da postoje jasno 'polno' određeni majka i otac), te može biti pogubno za razvoj deteta, jer ne predstavlja 'tradicionalno' okruženje za odrastanje.

Razmotrimo, stoga, sve tri teze pojedinačno.

II Čudovišna tela

Sudeći po radu trans-grupe samopodrške koja je formirana 2006. godine u okviru organizacije Gayten-LGBT, centra za promociju LGBT prava u Beogradu, većina trans-osoba želi da prilagodi svoj pol, to jest izvrši neophodne hirurško-hormonske intervencije kako bi okončala tranziciju iz tradicionalno shvaćenog biološkog muškog u žensko, i obratno[6]. Manji broj trans-osoba, koje možemo svrstati i u *postinterseksualce* i *postinterseksualke*[7] ili *rodno kvir osobe*[8], staje 'negde između' u tom prilagođavanju, te,

5 http://www.blic.rs/Vesti/Svet/96595/Trudni-muskarac-rodio-drugo-dete/komentari/

6 Više detalja na http://www.transserbia.org/index.php/

7 „Interseksualnost predstavlja urođeno odstupanje u polnoj diferencijaciji. Uglavnom se vezuje za netipične kombinacije polnih hromozoma ili nivo hormona kod fetusa, i može za rezultat imati pojavu spoljnih polnih organa, ili unutrašnjih reproduktivnih sistema, koji odstupaju od normi bilo ženskog bilo muškog tela. Stručnjaci procenjuju da se od hiljadu dece rađa jedno ili dvoje čije su genitalije neodređene u toj meri da se može postaviti pitanje anatomskog pola te osobe." (http://www.labris.org.rs/pojmovnik/interseksualnost.html/)

8 „Rodno-*kvir* osobe (*GenderQueer*) – ovaj termin je počeo da se koristi krajem devedesetih. Obično ga

spolja posmatrano, ima karakteristike oba pola. U binarno određenom polnom sistemu, gde postoji muški i ženski pol kao biološki normativ (kao i 'adekvatne' rodne uloge muškarca i žene koje su tim polovima pripisane i koje se tokom vremena svakako menjaju, a dramatično variraju i u 'geografskom smislu' u različitim kulturama istog vremena), jasno je da će se slučajevi interseksualnosti, kojih u proseku ima jedan ili dva u hiljadu, biti posmatrani kao neka vrsta aberacije, odstupanja – a ne recimo kao 'treći pol' ili naprosto normalna biološka varijacija (jer se hronično javlja sa ustaljenom frekvencijom) – već ga diskurs medicine 19. veka karakteriše kao *hermafroditizam* i nad njim vrši hiruršku intervenciju (i danas), prepravljajući takav pol u 'muški' to jest 'ženski', po želji roditelja i/ili proceni samog lekara kom polu bi novorođenče 'više odgovaralo'. Taj diskurs zadržao se i do danas, uprkos razvoju pokreta za interseksualna prava i opštoj tendenciji depatologizacije nestandardnih polnih, rodnih i seksualnih uloga, pa tako, recimo, sajt www.stetoskop.info, koji pretenduje da bude ozbiljan medicinski sajt (i to, nažalost, verovatno i jeste), kaže, između ostalog, sledeće:

> Interseksualizam je pojam koji označava nepravilnosti u razvoju pola kada kod iste osobe postoje znaci oba pola. Kod interseksa je prisutan nesklad između građe polnih žlezda, spoljašnjih i unutrašnjih polnih organa, sekundarnih polnih odlika, psihičkog i socijalnog pola. Neki oblici interseksualizma mogu se otkriti već kod novorođenčeta, a neki tek kasnije, u vreme puberteta ili posle njega. Pravi hermafroditizam je istovremeno prisustvo tkiva i ovarijuma i testisa.[9]

koriste osobe koje se identifikuju izvan binarnog rodnog sistema, i ne priklanjaju se rodnim stereotipima (na primer osoba kojoj je na rođenju pripisan ženski pol, koja ima 'ženske' grudi i bradu) i koriste rodno neutralne lične zamenice [...]. Ovaj izraz se ponekad koristi da opiše i rodni identitet i seksualnost kao kvir." (http://www.transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=52:opti-pojmovi&catid=23:tekstovi&Itemid=41/)

9 http://www.stetoskop.info/Pravi-hermafroditizam-1682-c32-sickness.htm/

Diskurs koji se ovde upotrebljava je diskurs aberacije: imamo 'nepravilnost' u razvoju pola jer postoje 'znaci oba pola': pol, da bi uopšte bio pol, mora biti 'čist' i diferenciran u skladu sa većinskim normativom pola. Ovde se, naravno, postavlja pitanje – zašto ne više od jednog pola, odnosno: ako već postoji u medicinskom smislu ono što odstupa od društvene norme, zašto se sama nauka nije izmenila, kako bi bila prikladnija empirijskoj evidenciji (koja je, čini se, izaziva upravo u domenu naučnosti), nego se dešava upravo suprotno – da se tela prilagođavaju teoriji, a ne teorija telima? Odgovor je, naravno, veoma složen i daleko prevazilazi okvire ovog rada, ali možemo pokušati da damo nekakvu eksplanatornu skicu. Naime, medicinska nauka, kao i bilo koja nauka, ne lebdi u kulturnom vakuumu te je, manje ili više, i sama posredovana društvenom stvarnošću, a može zavisiti i od političkih prilika. Sledeći primer to nesumnjivo pokazuje, primer *petomanije* to jest „patološke potrebe robova da beže od svojih gospodara" – pojam je skovan 1851. godine u SAD.[10] Upravo ta socijalna intervencija u nauku može da objasni nemogućnost emancipacije nauke od binarnog kulturnog koda, to jest od onoga što Derida (Jacques Derrida) naziva 'binarnom logikom mišljenja', koja nije nikakvo inherentno metafizičko svojstvo stvarnosti ili apriorna struktura mišljenja, već istorijski formiran i kontingentan 'stil mišljenja' vezan za evropsko područje.[11] Govoreći fukoovski, postojanje 'istorije ludila'[12] implicira promenu psihijatrijske episteme, to jest temeljnih pojmova svezanih u matricu (u duhu Vitgenštajnove [Ludwig Wittgenstein] teorije jezika i jezičkih igara)[13] posredstvom kojih se proizvodi *znanje kao moć*: otud mogućnost da klasifikacija mentalnog poremećaja čak i zarobi 'bolesna tela' iza rešetaka sanatorijuma (ovo je primer dokle dihotomna logika isključenja 'trećeg' može dovesti u svojoj ideološkoj

10 http://academic.udayton.edu/health/01status/mental01.htm/

11 Žak Derida, *Bela mitologija*, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad 1990.

12 Za istorizaciju ludila videti: Mišel Fuko, *Istorija ludila u doba klasicizma*, Nolit, Beograd 1980.

13 Ludvig Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja*, Nolit, Beograd 1980.

materijalizaciji)[14]. Stoga polni binarizam, kao istorijski nasleđen, i dalje istrajava, bar što se medicine tiče (uprkos mnogim, pre svega antropološkim narativima koji insistiraju na višepolnom sistemu, na primer kod *hidžri* u Indiji koje predstavljaju treći pol)[15] – vidimo to i u terminologiji koja i dalje operiše idejom 'promene pola' iz jednog u drugi (što je i dalje označeno patološkim pojmom *rodne disforije*),[16] ne uključujući mogućnost da se stane 'negde između', to jest da se pol uspostavi kao međustanje ili pak stanje koje naprosto izlazi iz tih okvira.

Naravno, pol je shvaćen prevashodno kao *genetski* pol i kao polazna osnova za normiranje *socijalnog* i kasnije *psihičkog* pola:

> Pol deteta je određen već u momentu oplodnje. Jajna ćelija unosi u zigot gonosom X, a spermiji X ili Y. Gonosomski par XX, odnosno XY, kasnije indukuje da se u embrionu koji ima biseksualnu osnovu, i gonade i spoljašnji polni organi razviju u ženskom ili muškom smislu. Odmah po rođenju, izgled spoljnih polnih organa novorođenčeta određuje socijalni pol, što usmerava njegov kasniji odgoj, odnos okoline prema njemu, a određuje i njegov psihički pol.[17]

14 Za ideologiju kao materijalnu praksu videti Luj Altiser, *Država i državni ideološki aparati*, Karpos, Loznica 2009.

15 Olivera Nikoletić, *Treći pol*, http://www.transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=45:trei-rod&catid=23:tekstovi&Itemid=41/

16 „Pod psihijatrijskom šifrom oboljenja F64.9 nalazimo termin rodna disforija, koja predstavlja 'nepoklapanje između biološkog spola i/ili roda koji je pripisan prilikom rođenja'. Treba uzeti u obzir kako osobe koje žele ući u tretman i proći kroz tranziciju, to jest promjenu spola moraju to raditi pod nadzorom tima stručnjaka. Radi se o veoma delikatnim procesima koji uključuju psihoterapiju, hormonske nadomjeske i različite kirurške operacije kojima bi se tranzicija izvršila. Stoga, ovdje nije pitanje micanja rodne disforije s popisa bolesti, već rada sa medicinskim stručnjacima i javnosti kako bi se maknula stigma s transspolnosti, ali i svega onoga što se smatra drugačijim a samim time i patološkim ili bolesnim." (http://queer.hr/11543/trans/)

17 http://www.stetoskop.info/Pravi-hermafroditizam-1682-c32-sickness.htm/

Takođe, odnos među ovim polovima – gde se socijalni vidi kao pol društvenog označavanja koji se pripisuje subjektu (ne uzima se u obzir da se on može i 'maskirati' odećom, da su deca vrlo često androginog izgleda i da je veoma moguća omaška prilikom određenja socijalnog pola u zajednici u kojoj živimo), a psihički pol kao 'pol samorazumevanja', to jest šta mislimo kog smo pola – nepovratno je vremenski linearan, to jest uopšte ne dopušta da se misli u suprotnom smeru, ili kao paralelna koegzistencija tri navedena faktora od kojih svaki ima određeno *sinhrono* dejstvo. Tako psihički pol, ako je u raskoraku sa genetskim i socijalnim, biva osnov za prilagođavanje oba prvom i kao takav može imati snažnije dejstvo. Ili, kao u teorijskoj intervenciji Džudit Batler (Judith Butler), socijalni pol je onaj koji se upisuje nizom intervencija u 'telesni' – kao u primeru intervencije nad interseksualnim osobama nakon rođenja – i uvek-već se potonji vidi kroz optiku prvog, to jest telesni pol jeste i učinak diskursa socijalnog pola, i u njegovoj epistemičkoj dimenziji (kako je već rečeno), ali i u njegovoj posledičnoj rekonstrukciji i prilagođavanju idealu (koji kulturno-istorijski varira).[18] Pogledajte, recimo, šta sve danas na 'Zapadu' treba uraditi, koje sve *samodisciplinarne* mere treba preduzeti – od nutricionističkih, preko odlaska u teretanu, sve do intervencija takozvane plastične hirurgije – da bismo izgledali kao uzori koji nam se smeše – savršenih tela i savršeno zadovoljni! – sa reklamnih bilborda, nalovnica magazina, *youtube* videa...

18 Za dalja razmatranja u ovom smeru videti Džudit Batler, *Nevolja s rodom*, Karpos, Loznica 2009.

Budući da je reč o 'bolesti' (sajt hermafroditizam ubraja u 'dečije pedijatrijske bolesti'), potrebno je lečenje:

> Lečenje podrazumeva plastične korekcije u muškom ili ženskom smislu ili davanje muških odnosno ženskih hormona u pubertetu. Treba davati hormone koji dovode do nastanka puberteta u onom smislu u kome su prethodno korigovani spoljni polni organi. Pri korekciji kod odraslih pacijenata uvek treba respektovati psihički pol, pa u tom smislu sprovoditi operativno i hormonsko lečenje.[19]

Ovde se pravi jasan rez između *odraslih* i *ne-odraslih*, koji prvima priznaje pravo na polno samoodređenje dok je deci ono oduzeto, iako mnoga deca, najčešće u preadolescentskom periodu, iskazuju želju za prilagođavanjem pola, kada je taj zahvat lakši i koga liberalnija zakonodavstva već odobravaju (u precizno definisanim slučajevima). Ovo može biti potpomognuto i na nivou odustajanja od rodnog pritiska kome se gotovo svako dete izlaže, u smislu preuzimanja društvene uloge koju određuje aktuelni kulturni trenutak za muškarce koliko i za žene. Beogradski dnevni list *Blic* 21. januara 2012. donosi i sledeći naslov članka: *Pet godina skrivali pol deteta, oblačili ga i kao muško i kao žensko*, u kome se, između ostalog, kaže:

> Od trenutka kada se Saša rodio, kako piše britanski Dejli mejl, njegovi roditelji Bek Lekston i Kiren Kuper su se trudili da svog sina 'ne opterete' stereotipima pola. Zato su ga jednostavno zvali 'dete' i držali njegov pol u tajnosti od svih sem najbližih rođaka i prijatelja. Kako je odrastao, roditelji su ga ohrabrivali da se igra i sa lutkama i sa Lego kockama, spavao je u neutralno obojenoj žutoj sobi, a bilo mu je dozvoljeno da oblači i žensku i mušku odeću, ne bi li sam sebe pronašao.[20]

19 http://www.stetoskop.info/Pravi-hermafroditizam-1682-c32-sickness.htm/

20 http://www.blic.rs/Vesti/Svet/302704/Pet-godina-skrivali-pol-deteta-oblacili-ga-i-kao-musko-i-kao-zensko/

Ukoliko zanemarimo *New Age*-om inspirisanu retoriku samopronalaženja, ovaj pokušaj 'odlaganja rodne interpelacije' doima se veoma zanimljivim, mada pomalo naivnim u pokušaju da dete oslobodi svakog rodnog određivanja – ko nam može garantovati da roditelji, znajući pol deteta, ipak nisu u tom smislu delovali na dete (igrajući svoje rodne uloge?), kao i da se drugi uticaji, kakvi su mediji, obdanište i slično, mogu u potpunosti ukloniti – svedoči o mogućnosti izlaska iz rodnih dihotomija i da se, u krajnjoj liniji, stigne do jedne nove tačke, a to je da se rodno pozicioniramo 'negde između' ili da se uopšte ne određujemo, odbijajući da se ponašamo i kao 'muškarci' i kao 'žene'. Naravno, problem utemeljenja samopercepcije i dalje ostaje na snazi – to što ja mislim da nisam muškarac ne znači da se nikada – ili stalno – ne ponašam u skladu sa rodnim stereotipom namenjenim muškarcu, to jest ja se u opažanju sebe kao 'postidentitetskog' subjekta mogu i prevariti. Uostalom, ako usvojimo pesimističku retoriku psihoanalize i spojimo je sa Altiserovom (Althusser) tezom o sveprisutnosti Ideologije – u ovom slučaju polno-rodne ideologije – teško da danas do kraja možemo stvoriti rodno neutralnu sredinu odnosno da možemo biti rodno neodređena bića u punom značenju ih reči. Jer:

> Kao što je sveti Pavle lepo rekao, mi u 'Logosu', znači u ideologiji, 'živimo, krećemo se i imamo biće', sledi da je, za vas i mene, kategorija subjekta primarna 'očiglednost' (očiglednosti su uvek primarne): jasno je da smo vi i ja subjekti (slobodni, moralni itd). Kao sve očiglednosti, uključujući i one na osnovu kojih jedna reč 'označava jednu stvar' ili 'ima jedno značenje' (te stoga uključujući očiglednost 'transparentnosti' jezika), 'očiglednost' da smo vi i ja subjekti – i da to ne izaziva nikakve probleme – jeste ideološki efekat, elementarni ideološki efekat. Posebno je svojstvo ideologije to što nameće (a da se ne čini da to radi jer

su ovo 'očiglednosti') očiglednost kao očiglednost, koju *ne možemo, a da ne prepoznamo* i pred kojom imamo neizbežnu i prirodnu reakciju da uzviknemo (glasno ili u 'tišini svesti'): 'To je očigledno! To je to! To je zaista istina!'.[21]

III Teza o (ne)prirodnosti

Pojam prirode i šta on, to jest ona podrazumeva, težak je i složen u svojoj višeznačnosti. Rečju 'filozofskog klasika' Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill):

> Priroda, prirodno i čitava grupa reči koja je iz njih izvedena ili sa njima etimološki povezana, odvajkada su zauzimali istaknuto mesto u mislima ljudskog roda i zaokupljali njegova osećanja. Kada razmotrimo šta te reči predstavljaju u svom prvobitnom i najočiglednijem značenju, uopšte nas ne iznenađuje što je to tako. Međutim, nevolja je u tome što je čitava jedna grupa termina, koji igraju tako veliku ulogu u spekulacijama o moralu i metafizici, poprimila mnoga značenja različita od onog prvobitnog, ostajući pri tom još uvek dovoljno povezana sa njim da izazove zabunu. Tako su te reči upletene u mnogo čudnih, uglavnom snažnih i tvrdokornih asocijacija, zbog čega su počele da postaju simboli i da pobuđuju ona osećanja koja njihovo prvobitno značenje ni u kom slučaju ne opravdava, stvarajući od njih najbogatije izvore pogrešnog ukusa, pogrešne filozofije, lažnog morala, pa čak i lošeg zakona.[22]

21 Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati*, Karpos, Loznica 2009, strana 66.

22 Džon Stjuart Mil, *Prirodno i neprodno*, Karpos, Loznica 2008, strana 15.

Ne ulazeći u genezu termina priroda u presokratskoj filozofiji, te u opoziciju *physis/nomos* – koja je je još jedna od dihotomija u jednoj posebnoj tradiciji mišljenja – primetićemo da se taj termin od 15. veka izjednačava sa *physisom* u kontekstu rasta prirodne nauke i empirizma, te se priroda 'dekonstruiše' na univerzalne prirodne zakone koji preuzimaju matematičku formulaciju, posebno od Njutna (Isaac Newton) i njegove mehanike, i stavlja u opoziciju sa kulturom kao 'veštačkim produktom', i njenim partikularnim i varijabilnim pravilima. Takođe, čini se da i teološko nasleđe dovodi u vezu prirodu sa dobrim, a artificijelno sa lošim kroz čovekov pad, te njegovu volju koja uključuje mogućnost da se dela protiv prirode koja je takođe pod jurisdikcijom božanskog, te i to može biti – a obično jeste – greh, kao u slučaju doktrinarnog tomizma (Sv. Toma Akvinski [St. Thomas Aquinas]).[23] U kontekstu homoseksualnosti – ili ranije, na primer sodomije, 'protivprirodne bludi' – imamo dva kontrasta prirode: Prirode u širem smislu i čovekove prirode, koje su, po Markizu de Sadu (Marquis de Sade), uvek u skladu, jer nam Priroda ne bi 'usađivala strasti' koji bi mogle biti protiv nje, odnosno sve čovekove seksualne želje su Prirodne, a čovekova priroda je samo njen varijabilni, partikularni izraz.[24] Pa ipak, čini se da se kršenje prirodnih zakona i danas može pripisati ljudskim subjektima u *popularnom operisanju terminom priroda*, koji se u seksualnom kontekstu tumači kao heteroseksualni kontakt na osnovi kompatibilnosti reproduktivnih organa, njihove 'ispravne' upotrebe i mogućnosti začeća. Sve ostalo nije propisala priroda i spada s njene druge strane.

Naravno, ovde se postavlja nekoliko problema, od kojih ću izdvojiti dva. Prvo, ako postoji određeno seksualno ponašanje i ako je ono izazvano 'nagonskim delom duše' koji je 'najbliži prirodi', kako je uopšte moguće da on bude neprirodan? Kako saznajemo i odlučujemo o tome šta pripada prirodi, a šta ne („protivprirodnim nazivamo ono što je protiv običaja", kako Montenj [Montaigne] kaže [parafaziram]), i konačno: nije li sama

23 Toma Akvinski, *Summa Theologiae II–II*.

24 Markiz de Sad, *Filozofija u budoaru*, Prosveta, Beograd 1980.

'priroda' artificijelno proizveden konstrukt u sferi kulture, u koji se sada upravo sa pozicija kulture upisuje određeno značenje posredstvom diskursa prirodnih nauka? Ako i dalje nastavimo sa primerom homoseksualnosti, koji nalazimo u velikom broju i kod životinjskih vrsta, možemo li onda takvo ponašanje zaista opisati kao neprirodno?[25] Takođe, zašto je ono neprirodno *loše*, a prirodno *dobro*? Banalni primer ujeda zmije kao 'prirodnog događaja' teško da bi bilo ko označio dobrim, a takođe retko bi ko u ime distance spram artificijelnosti odbio da primi protivotrov, tu 'zlu hemiju'.

Primenimo ova razmatranja na fenomen transmaterinstva.

IV Čudovište koje se tek rađa

Ako je, dakle, telo trans-majke čudovišno zato što se opire polnoj dihotomiji i što je njena rodna ekspresija 'čardak ni na nebu ni na zemlji', odnosno ako je ono *neprirodno*, ono što ispada iz prirodnih tokova, onda je čin rađanja deteta koje takvo telo proizvodi stvar potpunog užasa, konačne *protivprirodnosti*, prirode čoveka koja se pobunila protiv Prirode. Jer, to i takvo telo se razmnožilo, dobilo je svoj nastavak, nije osuđeno prosto na propast svojim fizičkim krajem, ono nastavlja da kontaminira prirodni poredak, deluje subverzivno na njega i tako dalje. Šta je za zdrav razum muškarac koji rađa, ako ne ultimativna pretnja samom konceptu muškosti, himera koja nije 'polno razdvojena', i koja, u krajnjem fantazmu falusne Majke, biva ona koja preti kastracijom i negira je, stvarajući tako ambivalenciju kojoj se može pripisati i zazornost, *unheimlich*. Ta psihoanalitička postavka mogla bi i objasniti ekstremnost muškog nasilja nad trans-osobama u binarnoj kulturnoj tradiciji jer, kao što znamo, interseksualnost može biti i divinizovana u vanevropskim kulturama (na primer sibirski

25 Za primere homoseksualnosti u 'životinjskom carstvu' videti: Zorica Mršević, *Ka demokratskom društvu – istopolne porodice*, Institut društvenih nauka, Beograd 2009.

šamani),[26] a čini se da u temelju Aristofanovog mita o androginima iz Platonove *Gozbe* takođe možemo pronaći savršenstvo u spajanju muško-ženskog u jednu telesnu celinu, ali i muško-muškog i žensko-ženskog, dakle u celini koja je zavišću bogova podeljena na dva dela, sama po sebi nedovoljna.

Drugi argument, koji često predstavlja licemerno moralisanje u svojoj najčistijoj formi, jeste briga za samu dobrobit deteta. Prvo, kako će to dete biti odgajano bez adekvatnih roditeljskih uzora (bez 'pravog' oca i majke, što nužno mora voditi polnoj konfuziji deteta i drugim problemima identitetske prirode prilikom odrastanja), i drugo – kako će okolina tretirati to dete (pretpostavlja se negativno)? Što se tiče prve pretpostavke, treba primetiti da su otac i majka, čak i u najkonzervativnijem i najraširenijem poimanju, pre svega uloge koje neko obavlja – manje ili više dobro – jer, posledično, imamo lošu odnosno dobru majku i analognog oca. U okviru psihoanalize, kako primećuje Serž Lekler (Serge Leclaire), otac i majka su u stvari diskursi oca i majke, koji određuju raznovrsne funkcije i značenja pripisana roditeljskoj ulozi u datoj kulturi, a koja ne samo da se mogu menjati, nego u svom idealnom uzoru nikada i ne mogu biti (u potpunosti) ostvarena. Tako, svako roditeljstvo je na svoj način skrajnuto, nepovratno obeleženo manjkom, baš kao i subjekat-proizvod takvog roditeljstva.[27] Konačno, treba reći da su slični argumenti 'štetnosti po razvoj deteta' korišćeni i u sličnom slučaju gej, odnosno lezbejskih porodica, ali da su mnogobrojna naučna istraživanja do sada nesumnjivo potvrdila da značajnijih razlika u 'dečijoj psihi' nema u odnosu na onu koja odrastaju u heteroseksualnim porodicama, te imamo više razloga da verujemo da će sličan rezultat biti i u trans-porodicama (neka inicijalna istraživanja to već potvrđuju).[28]

26 http://www.intersex.org.za/publications/women_gatekeepers.html/

27 Intervju sa Seržom Leklerom: „Seksualnost je činjenica diskursa", u: *QT, časopis za kvir teoriju i kulturu*, broj 1, godina I, Gayten-LGBT, Beograd 2010, strana 54.

28 Na primer: http://www.apa.org/pubs/books/4318061.aspx, http://www.apa.org/pi/lgbt/resources/biblarz-savci.pdf/, i tako dalje.

Što se druge tačke tiče, problema neprihvatanja okoline, možemo reći da on postoji u mnogim slučajevima dece i roditelja koji se razlikuju u odstupanju od norme koja nema veze sa transmaterinstvom i da, kao takvi, mogu biti maltretirani i često jesu, ali teško da će neko porodici emigranta, na primer, da preporuči da ne rađa decu zbog moguće diskriminacije, ili da će moguća diskriminacija deteta kao takva biti argument za nekakvo upozoravanje prilikom rađanja bilo koga. Upravo stav neprihvatanja transmaterinstva i njenog upisa u čudovišnost doprinosi ovoj klimi potencijalne diskriminacije – otud prethodna konstatacija o licemerju – a pravi način da se ovaj problem reši nije odustajanje od rađanja u slučaju trans-majke, već promena društvenog okruženja ka tolerantnijoj klimi, gde sâm čin postojanja takvih porodica vrši određeni stepen senzibilizacije (podrazumeva se isključenje ekstremnih socijalnih uslova u kojima bi, na primer, takva majka bila odmah lišena života).

Stoga, možemo zaključiti sledeće: čudovišnost transmaterinstva ne leži u njenoj neprirodnosti, jer je interseksualnost po rođenju pojava koja se u Prirodi javlja sa tačno određenom frekvencijom, a prilagođavanje 'biološkog' pola 'psihičkom polu' upravo omogućava slična biološka osnova samih tela navodno *nespojivo* različitih polova, već u narušavanju kulturne matrice koja poznaje dva pola, gde se uvođenje trećeg, četvrtog i tako dalje pola – ili *nejasne polnosti* i *bespolnosti* – vidi kao stalna pretnja, izvor nestabilnosti i socijalnog i individualnog identiteta. No, opsesivna retorika koja uključuje termin prirode ipak nešto otkriva, ukoliko se poslužimo starom frojdovskom opaskom o tome da uporno negiramo upravo ono za šta verujemo da je ipak aktuelno. Tako je, zapravo, strah od razgradnje kulture upravo odbrana onog artificijelnog, nasuprot upadima prirode (prirode kako je određuje ovaj diskurs) koji tu društvenost navodno ugrožavaju, kao što su interseksualnost i transmaterinstvo, pa ta ista kultura mora 'prilagođavati' prirodu, odnosno intervenisati nad polom da bi ga saobrazila tradicionalnom binarizmu i tako se sačuvala od propasti. Ovaj strah od prirode, dakle, konačno nam otkriva da se u stvarnom tradicionalnom poimanju ona percipira kao nešto negativno, a da se u

političke svrhe njome maše kao 'obećanim mestom harmonije', kao tačkom gde može nastati potencijalna katastrofa ako se umeša ljudska protivprirodnost, što nije ništa drugo do retorika onih koji bi da sačuvaju vlastite privilegovane pozicije unutar socijalnog habitusa, koje (nužno) ne reprezentuju 'prirodnu hijerarhiju'. Upravo je često bolje ono artificijelno (spavaju li zagovornici povratka prirodi na drveću ili u krevetima?), a priroda, u svoj okrutnosti, zaista može biti izvor opravdanog straha:

> Kada se trezveno razmisli, priroda gotovo svakodnevno čini one stvari zbog kojih ljudi, ukoliko ih učine jedni drugima, odlaze na vešala ili u zatvor. Ubistvo je jedno od najvećih krivičnih dela koje poznaje ljudski zakon a priroda ga jednom priređuje svakom živom biću, i to u velikom broju slučajeva posle dugih mučenja, onakvih kakva su samo najveća čudovišta o kojima smo čitali priređivala svojim bližnjima. Ako uz neko proizvoljno ograđivanje prihvatimo da ograničimo ubistvo samo na ljudski rod, priroda to takođe radi svima osim malom procentu života i čini to na sve načine, nasilne ili podmukle, koje koriste i najgora ljudska bića da bi oduzela živote jedni drugima. Priroda probada ljude, lomi ih kao da su na točku, baca ih divljim zverima da ih rastrgnu, peče ih do smrti, kamenuje ih kao prve hrišćanske mučenike, iscrpljuje ih glađu, smrzava ih hladnoćom, truje ih brzim ili sporim otrovima svojih isparenja i ima u rezervi na stotine drugih, podmuklih smrti, takvih kakve nikad nije nadmašila ni dosetljiva okrutnost jednog Nabisa ili Domicijana. Priroda sve ovo čini sa krajnje oholim prezirom prema milosti i pravdi, odapinjući svoje strelice podjednako i na najbolje i najplemenitije kao i na najslabije i najgore, na one koji učestvuju kako u najuzvišenijim, tako i najgorim poduhvatima; često su te strele posledica najplemenitijih dela što ponekad može da se posmatra i kao kazna za njih. Ona kosi one od čijeg opstanka zavisi dobrobit svih ljudi, a možda i izgledi čitavih budućih generacija ljudske rase, kajući se isto tako malo

kao i zbog onih čija je smrt olakšanje ili za njih same ili blagoslov za one koji su pod njihovim pogubnim uticajem.[29]

V Zaključna kritika

Kontekst u kome se dešava pojava transmaterinstva jeste, kako je i naznačeno, 'pozni kapitalizam', to jest neoliberalizam u evro-atlantskoj sferi planetarne političke geografije. Bez ovog ideološko-političkog okvira teško da možemo zamisliti nastanak tog fenomena i pratećih trans-porodica, jer je on istorijski stigao do tačke permisivnosti, zahvaljujući mnogobrojnim prethodećim emancipatornim pokretima kakav je pokret za oslobađanje žena, crnaca, gej pokret i tako dalje. Međutim, da li smo, pored novih formi 'čudovišnosti' koje se tek najavljuju, kako Derida kaže, zaista stupili na polje nečeg revolucionarnog, nečeg što temeljno menja ne možda 'pravila klasne igre', ali, recimo, donosi neki politički *novum* koji će u budućnosti igrati značajnu ulogu? Čini se da je odgovor na ovo pitanje negativan, odnosno da nastanak trans-porodica i dalje reprodukuje baziČnu matricu takozvane nuklearne porodice – iako negira binarnost na telesnom nivou i tu uvodi progresivu kretnju, on je perpetuira u strukturnoj bazi društva, to jest ne menja ništa na centralnim institucijama patrijarhata[30] – na kojoj se zasniva i rad savremenog kapitalizma – a to su brak i porodica[31]. Štaviše, čini se da je upravo ovo uklapanje u neoliberalizam simptom koji se može pripisati svim *politikama identiteta* koje,

29 Džon Stjuart Mil, *Prirodno i neprodno*, strana 42–43.

30 O patrijarhatu, ženama i klasi videti: Žarana Papić, *Patrijarhat*, http://www.cks.org.rs/2012/03/patrijarhat/

31 Binarni brak i nuklearna porodica su, naravno, stariji od kapitalizma. Međutim, navedene institucije nisu istorijski nepromenjive, već danas, upravo po uvidima liberalnih ekonomista, predstavljaju društvenu bazu na koju se, između ostalog, oslanja funkcionisanje kapitalizma. Ovde se samo treba prisetiti klasičnih marksističkih tekstova kakav je *Manifest komunističke partije* i *Poreklo porodice, privatne svojine i države* da bi se za početak uvidela jasna veza između klase, braka i porodice.

postepeno, gube svoju revolucionarnu oštricu i postaju delom sistema. Kako ističe Nensi Frejzer (Nancy Fraser), u polju feminizma ta tendencija je i više nego očigledna:

> Uopšte uzev, sudbina feminizma u neoliberalnom dobu predstavlja paradoks. S jedne strane, relativno mali kontrakulturni pokret prethodnih decenija rastao je eksponencijalno, uspešno šireći svoje ideje širom sveta. S druge strane, feminističke ideje prošle su suptilne promene – i u pogledu svojih učinaka – u politički izmenjenom kontekstu. Nesumnjivo emancipatorna u eri državnog kapitalizma, kritika ekonomizma, androcentrizma, etatizma i vestfalijanizma sada se pojavljuje opterećena dvosmislenostima, podložna legitimaciji potreba novog oblika kapitalizma. Na kraju krajeva, ovakav kapitalizam više bi voleo da se sukobi sa zahtevima za priznanje, nego sa zahtevima za preraspodelu, jer gradi novi režim akumulacije na temeljima najamnog rada žena, te pokušava da ukine društvenu kontrolu tržišta s ciljem da na globalnom nivou dejstvuje sve više i više slobodno.[32]

Uzmimo za primer ove tendencije pacifikacije i gej pokret, preciznije današnju centralnu temu *mainstream* pokreta: gej brak. Krajem sedamdesetih godina 20. veka, 'gej pokret oslobođenja' – nastajući na pozadini takozvane seksualne revolucije – bio je kritički nastrojen prema samom kapitalizmu i klasnim odnosima, zahtevajući njihovu izmenu to jest ukidanje, kao i uklanjanje tradicionalne porodice:

> Mi želimo ukidanje institucije kakva je buržoaska nuklearna porodica. Verujemo da buržoaska nuklearna porodica perpetuira lažne kategorije homoseksualnosti i heteroseksualnosti kreiranjem

32 Nensi Frejzer, „Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije", u: *KRIZA, ODGOVORI, LEVICA – Prilozi za jedan kritički diskurs*, Rosa Luxemburg Stiftung – Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd 2012, strana 253.

> polnih uloga, definicija seksa i seksualne eksploatacije. Buržoaska nuklearna porodica, kao osnovna jedinica kapitalizma, kreira opresivne uloge homoseksualnosti i heteroseksualnosti... Pravo je svakog deteta da se razvija u neseksističkoj, nerasističkoj, neposesivnoj atmosferi, a odgovornost je svih ljudi, uključujući i gej populaciju, da takvo društvo stvore.[33]

Danas, dominantni zahtevi se odnose na društvenu integraciju unutar neoliberalnog projekta posredstvom izjednačenja prava, kakvo je pravo na brak to jest na istopolnu reprodukciju bračne 'monogamije', sasvim suprotno inicijalnim idejama o, na primer, p*oliamoriji*, to jest dekonstrukciji najraširenijeg modela bračne zajednice, odnosno vanbračne emotivno-erotske veze u kojoj figuriraju dve osobe – a zašto, zaboga, ne više od tog broja? Slično tome, revolucionarni klasni diskurs ustupio je mesto govoru o 'pink dolaru', o homoseksualcima kao dobrim zarađivačima i još boljim potrošačima, o Gej prajdu kao o veoma komercijalno isplativoj manifestaciji (sada skoro sasvim depolitizovanoj) i slično.

Treba li, stoga, napustiti projekat transmaterinstva kao *de facto* nesubverzivan? Ne, samo od njega ne treba očekivati veliki revolucionarni potencijal (ako revoluciju mislimo u klasnom smislu), ni učinak temeljne promene buržoaskih institucija, ali ga treba podržati kao jedan od koraka ka napuštanju binarne kulturne ideologije koja stoji u vezi sa isključenjem i diskriminacijom u savremenom zapadnom sistemu, gde, u tom partikularnom domenu, igra progresivnu ulogu dekonstrukcije patrijarhalnih podela pola i rodnih uloga i doprinosi prihvatanju 'čudovišnih tela' koja nisu ni muško ni žensko – a ujedno su i jedno i drugo, i mnogo više od toga – redefinišući i porodične uloge, to jest diskurse oca i majke, ako ne već, nažalost, njenu temeljnu strukturu.

33 *Manifest oslobođenja gejeva Trećeg sveta*, Njujork 1970.

Nereproduktivni futurizam

Ransijerova racionalna jednakost protiv Edelmanove telesne apolitičnosti

Nina Pauer

U nedavnoj polemici protiv 'reproduktivnog futurizma' u okviru kvir teorije, Li Edelman (Lee Edelman) nastoji da pozicionira svoj projekat izvan granica razuma i svih politika. U ovom članku se tvrdi da pisanje iz „prostora izvan okvira unutar koga se pojavljuje politika onakva kakvu poznajemo, a time i izvan sukoba gledišta koja kao svoju pretpostavku dele stav da politike tela moraju opstati", kao što to Edelman kaže, podrazumeva promišljeno superponiranje različitih 'političkih' kategorija sa različitim nepolitičkim kategorijama. Tako je Edelman pobrkao demokratiju sa detetom, racionalnost sa naivnim konceptom progresa, a heteroseksualnost (direktno) sa reprodukcijom, u pokušaju da odagna opasnost kolektivnog organizovanja i delovanja. Protiv pokušaja Edelmana da oslobodi misao od svih politika, Ransijerova (Jacques Rancière) koncepcija politike biće predstavljena kao sposobna da izbegne mnoge od glavnih meta Edelmanovih napada, pošto se ne zalaže za pojam politike zasnovan na reprodukciji, a ipak je 'racionalna' na specifičan način. Članak će se takođe baviti empirijskim istorijskim primerima određenih levih i alternativnih političkih pokreta, kao što su rani kibuci, kolektivi i grupe koje su eksplicitno odbijale reprodukciju i koje su definitivno bile političke, i vrlo često 'kvir'.

Uvod

Pokušaj Edelmana da izdvoji kvir teoriju iz bilo kog pozitivnog političkog projekta istovremeno je neverovatno ubedljiv i istorijski obeshrabrujući. Ubedljiv je jer zajedno sa savremenim teoretičarima biopolitike izoluje i kritikuje ideju da je 'život' centralna kategorija savremene politike; a

obeshrabrujući jer Edelman misli da nam naposletku treba manje politike, a ne više, ili, prema njegovim rečima, „kvir dolazi da ocrta granicu svake realizacije budućnosti, otpora, onoga što je unutrašnje društvenom, svakoj socijalnoj strukturi ili formi“[1]. Kvir je tako antisocijalan, protiv društva i iznad svega antinatalan. Slika deteta („fašizam sa bebinim licem“[2]) simbolizuje, za Edelmana, brige politike kao celine. U stvari, „više nismo u stanju da zamislimo politiku bez fantazije o budućnosti, niti smo u stanju da zamislimo budućnost bez slike deteta“[3]. Glavni omalovažavajući termin koji Edelman učestalo koristi, 'reproduktivni futurizam', uključuje, prema njemu, svo političko razmišljanje o budućnosti, dok kvirnost „treba i mora da definiše pojmove kao što su 'građanski poredak' kroz slamanje naše utemeljujuće vere u reprodukciju budućnosti“[4]. Kvir, svojim vlastitim rečima, narušava društveno i uživa u sopstvenom uživanju: „pod pretnjom nagona smrti računamo sa nasilnim naletom *jouissance*-a[5]“[6].

1 Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, Duke University Press, Durham i London 2004, strana 2.

2 *Ibid*, strana 75.

3 *Ibid*, strana 11.

4 *Ibid*, strana 16–17.

5 Francuski termin koji znači *užitak*. Uglavnom ostaje nepreveden u engleskim prevodima Lakana zbog toga sto ima i seksualnu konotaciju, u značenju orgazma, za razliku od engleskog *pleasure*. U teoriji Žaka Lakana, (Jacques Lacan) pojam *jouissance* razvija se kao suprotnost pojmu zadovoljstva. Princip zadovoljstva je zakon koji naređuje subjektu da uživa 'što manje moguće', funkcionišući kao granica zadovoljstva. Subjekt neprestano pokušava da prekrši zabrane postavljene njegovom uživanju, da prekorači princip zadovoljstva. Međutim, rezultat kršenja principa zadovoljstva nije više zadovoljstvo, nego je bol, pošto postoji određena količina zadovoljstva koju je subjekt u stanju da podnese. Ovaj 'bolni princip' je ono što Lakan naziva *jouissance*. Tako je *jouissance* patnja. Sama zabrana stvara želju za njenim kršanjem, zbog čega je *joussance* fundamentalno prestupnički. Nagon smrti je ime koje se daje neprestanoj želji u subjektu da prođe kroz princip zadovoljstva ka Stvari i određenom višku *jouissance*, stoga je *jouissance* i „put ka smrti“. U onom pogledu prema kom su nagoni pokušaj prolaženja kroz princip zadovoljstva u potrazi za *jouissance*, svaki nagon je nagon smrti. (Prema tekstu Dilana Evansa „Šesnaest pojmova Lakanove psihoanalize“, *QT časopis za kvir teoriju i kulturu*, broj 7, CKS, 2011.) Pojam dalje razvijaju Roland Bart (Roland Barthes), Julija Kristeva (Julia Kristeva), Elen Siksu (*Hélène Cixous*), Slavoj Žižek itd. (*Prim. prev.*)

6 *Ibid*, strana 153.

Ali, za sav govor narušavanja i paradoksalnog spoljnjeg, postoji nešto preterano uredno u Edelmanovim formulacijama. Da li je politika zaista iscrpljena formulacijama hrišćanske desnice, izvorima mnogih primera reproduktivnog futurizma? Da li je jedina očigledna alternativa, 'druga strana' ove slike, preozbiljni, dobronamerni i podjednako futuristični levi humanizam? Drugim rečima, da li je dete-kao-budućnost zaista *jedina* slika svih političkih želja? Edelmanova polemika, dočekana dobrodošlicom u određenom (iako izrazito američkom) kontekstu, u isto vreme je depresivno kompatibilna sa opštim epohalnim zaokretom od politike, što Alan Badju (Alain Badiou) naziva imperativom da se 'živi bez ideja'[7]. U vrlo realnom smislu 'bez budućnosti', što je daleko od toga da je poklič za neku subverzivnu proslavu zadovoljstva koje destabilizuje, pa još i stoji naspram političkog poretka, jeste veoma naredbodavan princip naše novije političke stvarnosti. Hedonizam ne može biti tačno ono što Edelman podrazumeva pod *joussance*, ali postoje određene strukturne sličnosti, kao što su: zanemarivanje posledica (mamurluk, biti u *down*-u, smlaćenost), izvesno samozadovoljstvo i uskogrudost (*joussance* ne može biti univerzalan) i remetilačko u relativno prihvatljivom smislu (gledanje pornića, uzmanje droga i praktikovanje rizičnog seksa može biti 'subverzivno' u različitim tačkama, ali većina ovih stvari je relativno uključena u širu kulturu permisivnosti, što Markuze (Herbert Marcuse) naziva 'represivnom desublimacijom'[8]). Ako i postoji široko rasprostranjen osećaj 'nemanja budućnosti', to je otud što je nemoguće zamisliti bilo šta drugo; kapitalizam zavisi od reprodukcije istosti pod maskom razlike, ideje da ne postoji alternativa, i tako nemanje budućnosti (u smislu novih načina življenja) jeste moguće. Ovu epohalnu depolitizaciju politike je takođe identifikovao Žak Ransijer u jednom od svojih glavnih radova, *Neslaganje* (*Disagreement*), i jednom od ključnih ovde razmatranih tekstova zajedno sa Edelmanovim *Bez budućnosti* (*No Future*). Protiv snažnog, ali preterano uopštenog

7 Alain Badiou, *The Century* (prev. A. Toscano), Polity, Cambridge 2007, strana 117.

8 Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man*, Routledge, London 2002, strana 59.

Edelmanovog napada na politiku, ovaj rad će se zalagati za one vidove politike koji se ne zasnivaju na preklapanju reprodukcije sa budućnošću, i za onu vrstu racionalizma koja izmiče Edelmanovom izjednačavanju 'razuma' sa futuralnošću. Ransijer će umesto toga biti uzet kao mislilac eksperimentalne 'kvir racionalnosti', zasnovane na substrakciji i nefuturalnoj moći da poremeti (to je politika koja remeti, a ne *joussance*, uprkos argumentu Edelmana da je prekid pokret koji je najviše u suprotnosti sa politikom kao celinom). Rad će takođe koristiti empirijske istorijske primere pojedinih levičarskih i alternativnih političkih pokreta, kao što su počeci kibuca u Izraelu, koji su izričito odbijali reprodukciju, ali su ipak bili definitivno politički u najvećoj mogućoj meri, a neretko i 'kvir' sa stanovišta norme društvenog poretka. Ovde postoje tri glavne oblasti rasprave: koncept racionalnosti i antiracionalnosti na delu u politici Ransijera i antipolitici Edelmana; diskusija o antireproduktivnom stavu raznih levičarskih političkih pokreta i pozicije koje komplikuju Edelmanovu tvrdnju da je svaka politika po definiciji reproduktivno futuralna i, konačno, jedna više polemička i spekulativnija tvrdnja da je odnos savremene politike prema detetu daleko manje onaj koji se tiče njegove budućnosti, nego onaj koji se tiče zemaljskog spektra njegovog neprestanog umiranja. U poslednjem delu ćemo se u izvesnom smislu vratiti Edelmanovoj tvrdnji da su branioci budućnosti u stvari zavisni od 'pretnje nagona smrti'.

Edelman uobličava ovu tvrdnju na sledeći način:

> Mi, *sintomoseksualci*[9] (*sinthomosexuals*), koji računamo na nagon smrti društvenog, moramo da prihvatimo da ćemo biti oklevetani kao glasnogovornici te pretnje. Ali 'oni', branioci futuriteta, u žamoru negiranja našeg negativiteta, i sami su, svakako nesvesno, njeni tajni agenti takođe, reagujući, u ime budućnosti, u ime čovečanstva, u ime života, na pretnju nagona smrti s kojom računamo sa nasilnim naletom *joussance*, što ih samo vraća, ironično, na nagon smrti njima uprkos.[10]

9 Edelmanov neologizam je nastao spajanjem reči homoseksualac i termina sintom (*sinthome*) kojeg uvodi Žak Lakan u svom seminaru *Le sinthome* (1975–76). Prema Lakanu, *sinthome* je arhaičan način pisanja francuske reči *symptôme*, u značenju simptoma kojem je nemoguće odrediti značenje. Neologizam sintom, prema Lakanu, sadrži čitav niz asocijacija kao što su: sintetički, veštački stvoren čovek, sinteza simptoma i fantazma, Sveti Toma, svetac. Sintom obezbeđuje temeljnu organizaciju *jouissance*. Krajnji cilj analize je identifikacija sa sintomom. Edelman postavlja sintomoseksualca kao simptom heteroseksualnog Simboličkog. To je tačka u kojoj Realno ruši koherentni heteroseksualni sistem značenja. (*Prim. prev.*)

Zaista jeste slučaj da je 'nagon smrti društvenog' istina o 'njima', ali prava tajna savremene politike nije to da su nagon smrti i njegov kvir *joussance* njena skrivena istina, već da su iracionalnost i ponavljanje istaknute karakteristike političkog i društvenog života: racionalnost – prava politika – je, kako Ransijer ističe, iznimno retka.

I Racionalnost ili antiracionalnost?

Mi proučavamo dva veoma različita pojma racionalnosti kod Edelmana i Ransijera. Za Edelmana, politička racionalnost je uvek na strani budućnosti, ona je nesvodivo povezana sa likom deteta i heteronormativnošću, i progonjena onim što pokušava da potisne, naime kvirom. Za Ransijera, kao što ćemo videti, prava politička racionalnost mora se precizno odnositi prema pitanju kome se i kako daje da govori: 'racionalnost' je, dakle, biti shvaćen van uskog smisla koji smo skloni da povezujemo sa 'normalnim' diskursom. To ukazuje, na kraju, na nešto mnogo subverzivnije. Definicije razuma i racionalnosti, u njihovoj ideološkoj i realnoj političkoj definiciji, direktno se odnose na način na koji država artikuliše odnos između svojih subjekata (ili građana), kao radnika i kao roditelja. Ali, prvo ćemo se okrenuti Edelmanu, da bismo razumeli ulogu koju kritika političkog razuma igra u njegovoj poziciji. Logika političke nade, kako je Edelman opisuje, zavisi od očajničkih pokušaja da se iz društvenog poretka isključi

10 Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, strana 153.

negativitet simboličkog, ili, kako on kaže, „istrajavanja na nečemu unutrašnjem, razumu kojeg razum odbija“[11]. Politički razum tako odlikuje i njegov bezobzirni pozitivitet i njegova beskrajna borba da se izbori protiv izostanka smisla koji Edelman karakteriše kao 'kvir'. Ali šta ako su, u praksi, politika i razum ono što postaje dislocirano, i šta ako je ono što je ideološki pozicionirano kao racionalno, u stvari sasvim suprotno? To jest, Edelman pretpostavlja, da postoji intimna veza, neka vrsta strukturnog izomorfizma između ideologije porodice (i deteta) i politike, i da će politika sebe uvek predstavljati preko određene slike porodice kao rata, odbijanjem onoga čega se boji (nebudućnosnog, kvir, negativnog). Ali, mi znamo da politika u praksi, kao i mere izabranih vlada, imaju veoma kontradiktorne stavove prema porodicama, kasapeći s jedne strane budžete za jaslice, dok s druge strane dopuštaju samo minimalno očinsko odsustvo, i tako dalje. Naravno, postoje očigledni imperativi iza ovih tendencija, koji objašnjavaju zašto se, na primer, trudnice česće otpuštaju u odnosu na njihove kolege i koleginice bez dece.[12] Oni mnogo manje razmatraju simboličku ulogu porodice u političkom imaginarijumu, a daleko više kontradiktorne veze između ekonomskih zahteva i ideoloških pritisaka: ako politika i ekonomija dele sliku deteta i fantaziju budućnosti, onda to nije nužno na isti način. Kapitalizmu mogu biti potrebni budući radnici na duži rok, ali kratkoročno gledano postoji konflikt između plaćanja porodiljskog odsustva, na primer, i stvaranja profita.

Te ekonomske protivrečnosti unekoliko komplikuju Edelmanovu sliku jer ukazuju na nešto izvan simboličkog i izvan sjaja ideologije. Iako je istina da politika uglavnom sebe predstavlja kao zaštitnika porodice (iako je to možda ređa situacija izvan desničarskog uobličavanja nekih američkih diskursa), jasno je da je u praksi 'porodica' često loše tretirana od strane istih onih vlada koje tvrde da je brane. Pored toga,

11 *Ibid*, strana 5.

12 Amelia Gentleman, „Employers 'Targeting Pregnant Women For Redundancy'“, *The Guardian*, 05.06.2009.

protiv Edelmanove opozicije između reproduktivno budućnosnog i kvira, ovde empirijski postoje izuzetno različite vrste porodičnih aranžmana, i postojale su tokom dugo vremena. Kao što su Baret (Barrett) i Mekintoš (McIntosh) napisali u *Antisocijalnim porodicama* (*The Anti-Social Family*):

> Ako bi postojala direktna korespodencija između medijske slike porodice i stvarnog sastava domaćinstava, našli bismo da većina stanovništva živi u nuklearnim zajednicama dece i njihovih roditelja. Ipak, ako je verovati popisu iz 1971, manje od jedne trećine britanskih domaćinstava je uključeno u takav aranžman, a samo jedno od deset je organizovano u normativno sankcionisanom obrascu sa ocem hraniocem porodice i majkom sa punim radnim vremenom domaćice.[13]

Edelman bi naravno mogao da prigovori da njegova poenta nije empirijska, već simbolička, i sigurno postoji nešto prosvetljujuće u mogućnosti da se reproduktivni futurizam 'označi', u svetlu Edelmanove analize, kad god promoli svoju nasmejanu, neodoljivu glavu s velikim očima. Ali, u svetlu relativne empirijske malobrojnosti tog normativnog pojma porodice, kao i dece koja se podižu zaradom oca i kućnom brigom majke, postavlja se pitanje koliko daleko doseže Edelmanov pojam 'kvira'. Ako „kvirnost imenuje stranu onih koji se 'ne bore za decu'“[14], mora li po definiciji da isključi bilo koji porodični aranžman, ma koliko da nije orijentisan na decu? Možete li imati porodične aranžmane među onima koji brinu o deci, a da to ipak nisu 'oni koji se bore za decu'? Može li neko imati generički odnos prema deci, ili potpuno filtriranu logiku reproduktivnog futurizma, tako da mu je nemoguće razmišljati o deci kao o bilo čemu drugom osim kao o 'posebnima' ili kao o 'malim anđelima'? Postoje, međutim, mnoga deca odgajana u situacijama gde je vrlo malo uloženo u njihovu budućnost,

13 Michele Barrett, Mary McIntosh, *The Anti-Social Family*, Verso, London 1982, strana 32–33.

14 Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, strana 3.

i mnogo porodičnih struktura u kojoj je briga za mlade ljude mnogo više pitanje pragmatike nego ideologije. Edelman pojašnjava da on ne govori o stvarno postojećim porodicama i realnoj deci, ali se mora napomenuti da povremeno sklizne od figurativnog ka bukvalnom, ili barem sigurno deluje kao da postavlja ženu na stranu dece na prilično sumnjiv način. Kako Frejmen (Fraiman) kaže u svom čitanju Edelmana: „Slike ženskih tela (...) su suptilno deerotizovane i asimilovane u prikazima dece“[15]. Da li Edelman odlazi predaleko u retoriku hrišćanske desnice, povezujući prebrzo žene sa rađanjem i nekom vrstom navodno prirodne materinske želje, koja zauzvrat treba da okarakteriše reproduktivni futurizam? Edelman izgleda da asimiluje sve pojmove porodice sa pojmovima budućnosti, i posmatra porodice kao čvrste, reakcionarne entitete u opozitu sa kvir negativitetom koji potresa identitet.

Ali, šta je 'identitet' porodice, po sebi? On nije realan u smislu većinskog sastava životnih aranžmana (u najmanju ruku u slučaju Britanije, kao što je ranije navedeno). On nije ni nešto neprimetno ideološko ili viđeno kao slika porodice koju predstavljaju (pre svega desničarski) političari, a što je u praksi ispunjeno kontradikcijama. Verovatnijim se čini slučaj da ideologija mora biti toliko ekstremna da bi pokrila pravu istinu porodice kao ekonomske podrške za sve prekarnije tržište rada. Tokom pedesetih, zarada jednog muškog hranioca porodice bila je dovoljna da podrži celu 'klasičnu' porodicu, dok sada oba partnera moraju (u većini slučajeva) da rade da bi zaradili približno isto toliki iznos. Ako su žene sada u potpunosti uključene u radnu snagu, to je zato što su plate muškaraca smanjene, čak iako žene još uvek ne uspevaju da zarade onoliko koliko zarade njihove kolege. Sve je komplikovanije pitanje ko brine o deci, a ni država, ni klasična porodica izgleda da nisu u stanju da to urade efikasno i povoljno. Politika je tako ka-detetu orijentisana u teoriji, jer je toliko protiv-deteta (i protiv-žene) ustrojena u praksi.

15 Susan Fraiman, *Cool Men and the Second Sex*, Columbia University Press, New York 2003, strana 131.

Pretpostavljeni futuralni 'rezon' reprezentativne politike je u stvari duboko fragmentiran i kontradiktoran, ni najmanje usaglašen sa predstavom deteta ili predstavom same te politike. Edelmanov pojam kvira ipak izgleda da zavisi od preterano homogene slike društvenog sveta. Pisanje, kao što Edelman tvrdi, iz „prostora izvan okvira unutar koga se pojavljuje politika onakva kakvu poznajemo, a time i izvan sukoba gledišta koja kao svoju pretpostavku dele stav da politike tela moraju opstati“[16], podrazumeva namerno superponiranje različitih 'političkih' kategorija različitim nepolitičkim kategorijama. Tako Edelman meša demokratiju sa detetom, racionalnost sa naivnim konceptom napretka, a heteroseksualnost sa reprodukcijom, uklanjajući mogućnost kolektivnog organizovanja i delovanja. Kao što Džon Brenkmen (John Brenkman) tvrdi: „Edelman sastavlja svoj reduktivni koncept oblasti političkog, zauzvrat postulirajući oklopljeni mišmaš društvene i polne reprodukcije“[17]. Zapostavljajući kontradiktorne ekonomske imperative koji su na delu u političkim koncepcijama porodice, i spajajući politiku sa razumom, Edelman ne ostavlja nimalo prostora za ono što bismo mogli nazvati 'kvir razlogom' sa stanovišta politike reprezentacije, a koji nije posvećen ni detetu, ni polnom esencijalizmu. Ovde postaju važne Ransijerove ideje. Ako je 'kvir rezon' uvesti neki smisao, važno je razdvojiti dve različite vrste racionalizma, što Edelman odbija da učini. U poglavlju *Neslaganja* (*Dis-agreement*) pod nazivom „Racionalnost neslaganja“ („The Rationality of Disagreement“), Ransijer navodi: „Politička racionalnost je jedino zamisliva upravo pod uslovom da bude oslobođena od alternative u kojoj bi izvesni racionalizam želeo da je obuzda, bilo kao razmenu partnera koji stavljaju svoje interese i standarde na diskusiju ili kao nasilje iracionalnog.“[18]

16 Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, strana 3.

17 John Brenkman, „Queer Post-politics“, *Narrative*, vol. 10, br. 2, 2002, strana 176.

18 Jacques Rancière, *Dis-agreement: Politics and Philosophy* (prev. J. Rose), University of Minnesota Press, Minneapolis 1999, strana 43.

Savremena parlamentarna politika zasniva se na tom pojmu 'izvesnog racionalizma', *realpolitike* svakodnevnog, gde je nekakav poredak bolji nego njegov potpuni izostanak, gde opasnost od stvarnog nasilja u javnom prostoru lebdi kao senka preko pesimističnog i iznurenog prihvatanja podmitljivosti javnog života. Protiv takvog pojma 'racionalizma', koji u osnovi nije nimalo racionalan (ideja da glasanje svakih četiri ili pet godina iscrpljuje političke želje ljudi, na primer), Ransijer postavlja daleko suptilnije razumevanje racionalizma i iracionalizma, koje razmatra u smislu 'suštinske jednakosti govorećih bića':

> Jer je ideja da su bića koja govore ravnopravna zbog njihovog zajedničkog kapaciteta za govor razumno-nerazumna ideja... Tvrdnja o zajedničkom svetu se tako dešava kroz paradoksalni mizanscen koji spaja zajednice sa ne-zajednicama.[19]

Ako je, u stvari, predstavnička politika jedina nerazumna, onda je na tim trenucima racionalnog prekida i tim događajima i zbivanjima koja prekidaju svakodnevni tok političkog diskursa koji misli da je praktičan, iako je u suštini neverovatno nestabilan, da donesu pravu vrstu kvirnosti. Edelman je stoga potpuno u pravu kad ističe značaj remećenja postojećeg poretka, ali greši kad insistira da se uvek mora biti na strani nerazumnosti ili antirazuma.

Ransijer, umesto toga, prepoznaje subverzivnu i remetilačku prirodu politike: „Ono što čini politiku predmetom skandala je da je to aktivnost koja za svoju racionalnost ima racionalnost neslaganja."[20] Sa stanovišta navodno 'racionalne' države, ta 'racionalnost neslaganja' – drugim rečima, tvrdnja da se politika, daleko od toga da bude sigurna osnova, zasniva na disenzusu, sposobnosti govorećih bića da se međusobno ne slažu – pojavljuje se kao izrazito paradoksalna i preteća. Ne radi

19 *Ibid*, strana 55.

20 *Ibid*, strana xii.

se samo o tome da se ljudska bića ne slažu među sobom, nego i o tome da neki ne mogu ni da se čuju, a to je ono gde se sigurna identifikacija pojedinaca ukida:

> Za Ransijera, ako postoje neki nevidljivi, bezimeni i obespravljeni ljudi, to je zato što oni ne učestvuju u javnom (političkom) životu grada (mehanizmi za podelu legitimnog udela, održavanje poretka, i tako dalje); to je zato što, iako imaju priznato mesto u društvu, to jest mesto viđeno kao korisno, a identifikovani su kao takvi današnjom sociologijom, oni su ipak isključeni iz legitimnog govora.[21]

Za razliku od Edelmanove koncepcije kvira, koja je čisto negativna, možda čak i individualistička, Ransijer u svom poimanju politike eksplicitno naglašava ulogu koju igra jednakost. U poglavlju pod naslovom „Od arhipolitike do metapolitike" („From Archipolitics to Metapolitics"), Ransijer tvrdi da:

> Politika postoji samo kroz uspevanje jednakosti svakog sa svakim u praznoj slobodi dela zajednice koji dereguliše bilo koji broj delova. Jednakost koja je nepolitički uslov politike ne razotkriva se ovde kao ono što jeste: pojavljuje se samo kao prikaz pogrešnog.[22]

Prikaz pogrešnog (kao suprotstavljenog 'pravu'[23] klasične političke filozofije i sudske prakse) može, međutim, biti shvaćen kao 'kvir', čak i u nekim od Edelmanovih značenja: on je neželjen, negativan, a ne razumljiv sa stanovišta postojećeg poretka i postavljenih demarkacionih mesta. Kao što je Marks prvobitno tvrdio, mogućnost nemačke emancipacije može nastati samo:

21 Jean-Louis Déotte, Roxanne Lapidus, „The Differences Between Rancière's *Mésentente* (Political Disagreement) and Lyotard's *Différend*", *SubStance*, vol. 33, br. 1/103, 2004, strana 79.

22 Jacques Rancière, *Dis-agreement: Politics and Philosophy*, strana 61.

23 U prevodu nije pronađena adekvatna igra reči za originalni opozit *'wrong-right'* (*Prim.prev.*).

> […] u formiranju klase sa *radikalnim okovima*, klase građanskog društva koja nije klasa građanskog društva, klase (*Stand*) koja je raspad svih klasa, sfere koja ima univerzalni karakter zbog njene univerzalne patnje i koja ne postavlja zahtev ni za jednim partikularnim pravom, jer nepravda koju ona trpi nije partikularna nepravda, već nepravda u načelu.[24]

Ideja 'nepravde u načelu' prevazilazi opise građanskog društva sa svojim regulisanim klasama i delovima: 'nepravda' se ne odnosi na grupu ljudi koji su na neki način bili loše tretirani, već je nešto strukturalno više od samog grupnog ili klasnog identiteta. Kako Ransijer tvrdi: „Politika prestaje (…) gde god je celina zajednice redukovana na sumu njenih delova bez ostatka."[25]. Kad Edelman govori o kvirnosti kao o 'mestu izvan konsenzusa'[26], vrlo se približava Ransijerovom shvatanju politike kao izuzetka, osim što bi za Edelmana to 'mesto' na neki način bilo radikalno suprotstavljeno politici kao takvoj. No, Ransijerova pozicija je manje kruta: postoje dva politička poretka i dva poretka racionalnosti. Sa jedne strane, postoji politika koju on dovodi u vezu sa 'merama' (*policy*), klasična politička filozofija i konsenzus, i, sa druge strane, postoji politika kao prekid i neslaganje (ili disenzus). Kako Ransijer tvrdi:

> Politika, u svojoj posebnosti, je retka. Ona je uvek lokalna i slučajna. Njena stvarna eklipsa je sasvim realna i nema političke nauke koja bi mapirala njenu budućnost više od političke etike, da bi njeno postojanje učinila isključivo predmetom volje.[27]

24 Karl Marx, *Early Writings* (prev. R. Livingstone), Penguin, London 1974, strana 256.

25 Jacques Rancière, *Dis-agreement: Politics and Philosophy*, strana 123.

26 Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, strana 3.

27 Jacques Rancière, *Dis-agreement: Politics and Philosophy*, strana 139.

Politika za Ransijera bukvalno 'nema budućnost', ili barem nema onu koja je predvidljiva. Kao što Holvard (Hallward) tvrdi:

> Prema Ransijeru, jednakost nije rezultat pravednije raspodele društvenih funkcija ili mesta, koliko je neposredni prekid svake takve distribucije; to se ne odnosi na mesto, već na nemanje mesta ili izmeštenost, ne na klasu, već na neklasifikovano ili ono što je izvan klase.[28]

Zaista postoje, kako Ransijerov rad sugeriše, drugi načini razmišljanja o politici koja 'nema budućnost', uprkos Edelmanovom insistiranju na tome da su sve politike okrenute ka budućnosti („Dete ostaje večiti horizont svake priznate politike"[29]). Možda je slučaj u tome što su, istorijski, neki načini razmišljanja o alternativnim shvatanju politike *vis-à-vis* deteta odsečeni od nas: u tom smislu, dakle, Edelmanov rad se može posmatrati kao registrovanje kraja niza političkih mogućnosti. Njegova centralna implikacija je da je politika, u samoj svojoj prirodi, konzervativna. Edelman tvrdi da politika „radi na afirmaciji strukture, na potvrđivanju društvenog poretka, koji potom namerava da je prenese na budućnost u obliku njenog unutrašnjeg deteta"[30]. Njemu je jasno da je 'reproduktivni futurizam' došao da podvede sve vrste politike, i leve i desne. On postavlja:

> ideološku granicu političkom diskursu kao takvom, koji čuva u procesu apsolutnu privilegiju heteronormativnosti, čineći nezamislivo, vršenjem izbora uloga van političkog domena, i stvaranjem mogućnosti kvir otpora tom principu organizovanja odnosa u zajednici.[31]

28 Peter Hallward, „Staging Equality: On Rancière's Theatrocracy", *New Left Review*, januar/februar 2006, strana 110.

29 Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, strana 3.

30 *Ibid*.

31 *Ibid*, strana 2.

Međutim, pitanje 'kvir' otpora (koji je nefuturalni) odnosima u zajednici, u stvari je bio problem za razne političke pokrete u dvadesetom veku. Postojale su različite vrste 'kvir' otpora organizovanom principu heteronormativnosti, koji su istovremeno bili i eksplicitni politički projekti. U izvesnom smislu oni su bili i različiti odgovori na sam problem koji Edelman identifikuje kao 'reproduktivni futurizam'. Sledeći odeljak bavi se jednim od tih pokušaja da se preispitaju i dete i politika, korišćenjem primera ranih kibuca od sredine dvadesetog veka, kao i istorijske diskusije o pravu na abortus. Dok se za kibuce ne može reći da jasno izražavaju ransijerovsku politiku kao takvu, oni obezbeđuju 'kvir' odgovor na problem na koji Edelman misli da se više ne može politički odgovoriti. Može se videti da su se diskusije o abortusu istorijski odvijale u mnogo različitijim okvirima nego što to Edelman dozvoljava, oslobađajući tako određenu vrstu racionalne politike iz razvratnog zagrljaja reproduktivnog futurizma.

II Politika protiv reprodukcije

Onoliko neobično koliko to može da izgleda, naročito u Edelmanovom čitanju, neke politički motivisane grupacije ipak se nisu eksplicitno motivisale željom za decom (bilo idealno ili empirijski). Sledi citat iz *Dece snova* (*The Children of the Dream*) Bruna Betelhajma (Bruno Bettelheim), studije o odgajanju dece i obrazovanju u ranim kibucima:

> Prema priči Džozefa Baraca (Joseph Baratz), o prvom kibucu *Degania* (1954), prvobitni stanovnici kibuca (od kojih je jedan i on sam) nisu želeli decu u svojoj zajednici. Većina doseljenika čak nije želela ni da se venča, jer 'su se plašili da će deca odvojiti porodicu od grupe, što bi (...) drugarstvo učinilo manje postojanim'. Zato je ozbiljno predloženo da se svi članovi obavežu da se neće venčati najmanje pet godina nakon ulaska u kibuc, jer 'živeći kao što mi činimo (...) kako možemo da imamo decu?'.[32]

Iako su ovi slučajevi u projektu kibuca neobični (većina drugih kibuca bili su oličenje otvorenog reproduktivno-futurističkog cionizma), i jasno samoporažavajući u dugoročnom periodu (kako bi se oni sami mogli obnavljati bez dovođenja ljudi izvan zajednice?), postoji jasan pokazatelj da je u pitanju veoma ozbiljan politički projekat (kako kolektivno živeti i raditi) koji se rešavao bez pozivanja na pozitivni reproduktivni futurizam bilo koje vrste. U stvari, deca su ta koja će se isprečiti na putu politike: „oni su se plašili da će drugarstvo biti manje postojano", „živeći kao mi (...) kako možemo da imamo decu?". Intimna veza koju Edelman identifikuje između politike i futurizma, „jedine politike koja nam je dopuštena da je znamo"[33], ovde se opoziva: politika je razdvajanje kolektivnog života i reprodukcije.

Projekat tih ranih kibuca sigurno nije „proizvoljna sila bezumnog nagona koja negira budućnost"[34], kao što Edelman karakteriše kvir, ali nije ni reproduktivno futuralna. Dakle, šta je to? Antidečji kibuci ipak naglašavaju teškoće koje Edelman ima u asimilaciji svih politika sa slikom deteta. Kako Betelhajm pokazuje u objašnjenju, u slučaju antidečjeg kibuca, ako su deca eventualno bila rođena, trebalo je odgovoriti na ozbiljna pitanja, ali ona svakako nisu došla bilo iz 'prirodne' želje za detetom, ili iz neke posebne pažnje posvećene deci:

> Kada je rođeno prvo dete u kibucu 'niko nije znao šta da radi sa njim. Naše žene nisu znale kako da se brinu o bebama'. Ali, na kraju, 'videli smo da tako nije moglo da se nastavi... Do momenta

32 Bruno Bettelheim, *The Children of the Dream*, Thames & Hudson, London 1969, strana 18–19.

33 Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, strana 134.

34 *Ibid*, strana 127.

kada je bilo četvoro dece u naselju, odlučili smo da se nešto mora uraditi. To je bio težak problem. Kako će istovremeno da rade i brinu o svojoj deci? Da li će svaka majka da brine samo o svojoj porodici i da ne radi ništa drugo?' S druge strane, izgledalo je da se muškarci nisu osećali sposobnima. Ali, žene nisu želele ni da čuju za napuštanje obezbeđivanja svog udela u životu i radu zajednice... Neko je predložio da kibuc treba da zaposli medicinsku sestru... Nismo zaposlili medicinsku sestru, ali smo izabrali jednu devojku da brine o više njih i obezbedili smo kuću gde su mogli provesti dan dok su majke bile na poslu. I tako se ovaj sistem razvijao, da bi se na kraju primenjivao u svim kibucima, s tom razlikom što su u većini kibuca deca spavala u dečjoj kući, dok su kod nas [u Deganiji] tokom noći ostajala u roditeljskim kućama... Tek nedavno smo izgradili hostel za decu stariju od dvanaest godina, gde naša deca žive.[35]

Zanimljivo je primetiti da celokupna Betelhajmova rasprava o kibucima uzima u obzir veoma nisku stopu pojavljivanja mentalnih bolesti u paru sa vrlo visokim akademskim postignućem: ono što se na kraju ispostavlja kao vrsta reproduktivnog antifuturizma je neverovatno efikasno u deneurotizaciji granica budućnosti kojima Edelmanova rasprava označava svu politiku. Ali kako se kubuci odnose prema Ransijerovom pojmu politike? Zar ona nije prekodirana podelama i ulogama, koliko god da loše funkcioniše? Možda. Politika je za Ransijera u krajnjoj liniji anarhična: „U svom strogom smislu, politika postoji jedino u prekidima činova implementacije kojima nedostaje bilo koji opšti princip prava."[36] Međutim, postoji nešto u pokušajima kibuca da reorganizuju život zajednice duž linija politike, ali ne sa porodicom u prvom planu, što pravi problem načinu na koji Edelman tako jasno povezuje politiku sa reprodukcijom.

35 Bruno Bettelheim, *The Children of the Dream*, strana 18–19.

36 Jacques Rancière, *The Politics of Aesthetics* (prev. G. Rockhill), Continuum, London 2006, strana 90.

Edelmanova želja da pomeša svu politiku sa reproduktivnim futurizmom čini nepravdu politikama koje stoje iza nekih od istorijskih pomaka u načinu na koji je, na primer, abortus bio koncipiran. Čak i u primerima antireproduktivnih pokreta, koje je Edelman lično dao, brz je u tvrđenju da ove kampanje za prava na abortus oblikuju raspravu u prilog „borbe za našu budućnost – za naše kćeri i sinove"[37]. Ali, dok je istina da se rasprava protiv abortusa (posebno u Americi) često odigrava na teritoriji desnice (gde vlada *pro-life* retorika), to svakako nije slučaj u drugim delovima sveta gde se abortus brani u ime one dece koja su već rođena, odnosno zarobljena u okvir reproduktivnog futuriteta. Drugde, to je racionalnost žene, njena sposobnost da donosi ekonomične i pragmatične odluke, koje pre svega karakterišu, u bilo kojoj raspravi, dobre i loše strane abortusa. Istorijski gledano, takođe, diskusije o abortusu održavane su u širim kontekstima nego što je naglašavanje abortusa uz pitanje jednakih prava na rad, progresivne koncepcije porodične strukture, i tako dalje. Pre nego što je Staljin ukinuo zakone, Sovjetski Savez pod Lenjinom je bio prva zemlja koja je obezbedila slobodan i abortus na zahtev. Ovi zakoni nisu formulisani u terminima 'života', već u terminima pragmatizma zasnovanog na pojmu političke jednakosti. Kao što Vendi Z. Goldman (Wendy Z. Goldman) piše:

> Sovjetski teoretičari smatraju da je tranzicija u kapitalizam izmenila porodicu podrivanjem njene socijalne i ekonomske funkcije. U socijalizmu, ona bi odumrla, a u komunizmu bi u potpunosti prestala da postoji.[38]

Sve dok se porodica razmatra u svojoj društvenoj i ekonomskoj funkciji, nema nikakvog smisla govoriti o njenoj snazi kao o predstavi, koliko god

37 Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, strana 3.

38 Wendy Z.Goldman, *Women, The State & Revolution: Soviet Family Policy & Social Life, 1917–1936*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, strana 11.

moćna ta predstava može da bude. Edelman konačno ustupa mnogo više mesta veoma uskoj ideološkoj slici porodice koja je, premda pogubna, lakša za opovrgavanje osvrtom na istoriju i praksu, nego što se misli. Kako Tim Din (Tim Dean) kaže: „polemička ljutnja koja prožima *Bez budućnosti* izgleda da je masovno prisvojena iz buncanja na desnom krilu, koje nam on preporučuje da poslušamo."[39]

U prvom delu sam pokušala da identifikujem neke od protivrečnosti između savremene porodice i zahteva kapitalizma, dok sam gore navela primere politike koja se ne zasniva na reprodukciji i reprodukcije koja se ne zasniva na futuralnosti: iz ovoga sledi da postoje značajni istorijski pomaci u načinu na koji su se porodica i predstava deteta premeštali u fokus i izvan fokusa. Uzmite samo diskusije koje okružuju oplodnju *in vitro*. Prva održiva reproduktivna praksa u kasnim sedamdesetim, rana veštačka oplodnja, smatrana je 'paganskom i ateističkom'[40]. Sada, međutim, uprkos rasipanju potencijalnih vitalnih embriona u procesu, ona se generalno smatra za praktičnu opciju za neplodne parove. Ovde su protivrečnosti savremenog socijalnog osećanja prema deci izložena još jednom: reproduktivnim futurizmom ispostavlja se da neće biti ulagano u svu decu, već samo u onu koju pragmatizam omogućen tehnologijom odluči da zadrži. Edelman govori o 'morbidnosti svojstvenoj fetišizaciji kao takvoj' kada protivnici abortusa koriste fotografije fetusa da bi naglasili sličnost fetusa sa 'potpuno oformljenim detetom'.[41] On je u pravu kada tvrdi da morbidnost i politika života izgleda da idu ruku pod ruku, a zatim nastavlja da tvrdi da sam kvir ima obavezu da ostane veran ovoj morbidnosti, da izloži pogrešno prepoznate investicije 'sentimentalnog futurizma':

> Subjekt (...) mora da prihvati svoj *sintome*, svoj pojedinačni put ka *jouissance*... To što predlažem je etičko breme kojem kvirnost mora da pristupi društvenom poretku odanom pogrešnom prepoznavanju svoje investicije u morbidnost, fetišizaciju i ponavljanje: da naseli mesto besmislenosti povezano sa *sintomom*; da shvati neobnovljeno i neobnovljivo, seksualnost čije pojedinačno insistiranje na *jouissance*, odbacujuci svaku prepreku postavljenu od sentimentalnog futurizma, izlaže estetsku kulturu – kulturu formi i njihovih reprodukcija, kulturu imaginarnih oblika – koja je uvek već i 'kultura smrti', nameri preziranja sile nagona smrti koja uništava grob koji zovemo život.[42]

To ne izgleda baš kao otkrovenje. Mi uglavnom živimo u pragmatičnom prihvatanju te kulture smrti. Jedva da nas pogodi kada, na primer, statistike pokažu da je u 2004. godini abortiralo 60% žena koje su već rodile bar jedno dete.[43] Često se ispostavlja da se osobe, najviše identifikovane sa decom – majke – sa 'životom' nose mnogo pragmatičnije nego što bismo inače mogli verovati.

Edelman mora da ignoriše istorijske i aktuelne primere kampanja za pravo na abortus i druge stavove prema porodici, kako bi ugurao svu politiku u jednu viziju kojom potom suprotstavlja svojoj pojam kvira. Kako Brenkmen tvrdi: „Garantovanje desnici statusa onih koji služe kao uzor za društveni poredak pogađa me kao politički samouništavajuće i jednostavno teorijski pogrešno."[44] Postoje pravi momenti od istorijskog i političkog značaja u smislu razmišljanja o porodici koja se čini da će da umakne Edelmanovom raspuštanju politike kao neminovno futuralne. Mi ne treba da odustanemo od politike u potpunosti, dok i dalje prihvatamo

39 Tim Dean, „An Impossible Embrace: Queerness, Futurity and the Death Drive", u: James J. Bono, Tim Dean i Ewa Plonowska Ziarek (ur), *A Time for the Humanities: Futurity and the Limits of Autonomy*, Fordham University Press, New York 2008, strana 126.

40 Michele Barrett, Mary McIntosh, *The Anti-Social Family*, strana 11.

41 Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, strana 41.

42 *Ibid*, strana 47–48.

43 Tiffany Sharples, „Abortion Rate Falls, But Not Equally For All Women", *Time*, 23.09.2008.

44 John Brenkman, „Queer Post-politics", *Narrative*, vol. 10, br. 2, 2002, strana 177.

da je prikaz deteta velika ideološka prepreka. Ransijerov pojam političke jednakosti („Politika [...] je ona aktivnost koja uključuje jednakost kao svoj princip“[45]) ne priznaje osnov za politiku onako kako se pojavljuje (uređivanje države, održavanje poretka, navodni konsenzus), niti misli da je politika nemoguća ili neželjena, kao što to Edelman tvrdi. Moramo postaviti pitanje: da li su sve politike po definiciji konzervativne? Da li se negativnost ili otpornost postojećim strukturama moći uvek prevodi nazad u neki stabilan i pozitivan oblik? Primeri kibuca i raznih kontradikcija u ideologiji i praksama savremene reprodukcije jasno pokazuju da Edelman, dok ima jak argument o obliku koji ideologija deteta uzima, mora da ignoriše nestabilne kompromise koje je savremeni svet već napravio sa sobom, uključujući život i smrti u reprodukciji. Alen Sinfield je istraživao da li mi zaista treba da pomešamo sve političke aspiracije sa Edelmanovom koncepcijom reproduktivnog futurizma: „možda reproduktivni futurizam zarobljava i zloupotrebljava druge političke težnje, a potrebno ih je ponovo potvrditi“[46]. To, dakle, ne znači da je sva politika reproduktivno futuralna, već da je ta slika uspela da izopači i druge političke želje, koje mogu imati složeniji odnos prema deci i progresivnu koncepciju čovečanstva.

Edelman polemički odbacuje 'levi' stav prema kviru, koji je shvaćen kao „ništa više nego seksualna praksa kojoj je potrebna demistifikacija“[47]. Dok određeni vid levičarskog mišljenja ne sledi tu liniju demistifikacije (tvrdeći, na primer, da su mnogi oblici seksualnog izražavanja 'prirodni'), Edelman redukuje levi stav o seksualnosti na jednostavno pitanje prihvatanja, kao način da uspostavi tvrdnju da kvir ne mora ništa da znači levici. Ali postoje, kao što je gore navedeno, sasvim različiti načini razmišljanja o porodici (u nefuturalnom, neideološkom ključu) i politici, i o

45 Jacques Rancière, *Dis-agreement: Politics and Philosophy*, ik.

46 Alan Sinfield, „Review of Lee Edelman's *No Future*“, *Radical Philosophy* broj 134, novembar/decembar 2005, strana 50.

47 Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, strana 28.

oba ova pojma zajedno. Kada Ransijer razmatra 'predmet politike', on razjašnjava da:

> Subjekt politike ne može precizno da se identifikuje ni sa 'čovečanstvom' i okupljanjem populacije, niti sa identitetima definisanim ustavima. Oni su uvek definisani preko intervala između identiteta, dok su identiteti određeni društvenim odnosima ili pravnim kategorijama.[48]

Može li taj 'interval između identiteta' biti *jouissance* koji Edelman izjednačava sa kvirom?

Dok Edelmanov psihoanalitički subjekt ni na koji način ne može biti shvaćen kao sličan (ne)entitet Ransijerovom 'subjektu politike', ta ideja o intervalu izgleda da ukazuje na neuhvaćeno mesto koji bi moglo u izvesnom smislu biti opisano kao 'kvir'. U Edelmanovom odgovoru Džonu Brenkmanu navodi se da: „Seksualnost odbija demistifikaciju kao što društvo odbija kvirnost“[49].

Opredmećivanjem seksualnosti kao nečega što 'odbija' značenje, Edelman je na neobičan način supstancijalizuje; Ransijerov izlaz iz identiteta određenih društvenim odnosima ili pravnim kategorijama mnogo manje zavisi od bilo kog već postojećeg identiteta, iako je on zadržao sam koncept politike koji Edelman odbacuje. Čini se da ne postoji razlog zašto subjekt politike za Ransijera ne bi mogao biti 'kvir' u Edelmanovom smislu, u isto vreme ponovo potvrđujući pojam racionalnosti daleko od kategorija države. Pre nego što dam kratak rezime ovog probnog kvir racionalizma, još jedan strukturni element Edelmanovog argumenta biće adresiran: element nagona smrti.

48 Jacques Rancière, *Hatred of Democracy* (prev. S. Corcoran), Verso, London 2006, strana 59.

49 Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, strana 181–185.

III Smrt i dete

Jedan aspekt Edelmanovog argumenta je ideja da smo svi mi, u izvesnom smislu, na kraju vraćeni, svejedno da li smo kvir ili ne, do nagona smrti. Reproduktivni futurizam daje sve od sebe da odagna opasnost od besmislenosti koju kvir navodno predstavlja, ali na kraju postaje saučesnik: „negira naš negativitet (...) samo ih vraća, ironično na nagon smrti uprkos samima sebi“[50]. Tako reproduktivni futurizam i politika (sve politike) koja nosi njegovu oznaku i jeste, u srcu, kao ponavljajuća, ona koja nije mrtva, narcisoidna i besmislena kao nagon smrti koji animira kvir – možda je upravo slučaj da kvir u ovome više uživa (ironično, naravno). Edelmanov argument je izuzetno inteligentan po ovom pitanju, jer izbegava zaključak da je kvir nešto drugo u odnosu na društveni poredak i simboličko. Svi nagoni su smrtni nagoni, čak (ili pogotovo) oni koji za maskotu imaju malu, nasmejanu decu. Ali, kao što sam pokušala da ukažem u drugom odeljku, čini se jasno da postoje oblici ponavljanja i besmisla (odbačeni embrion vantelesne oplodnje, čista svakodnevica abortusa, čak i onih koji su već empirijski na strani reproduktivnog futurizma) koji su u potpunosti prepoznati. Mi, možda, ne želimo da to nazivamo 'ironijom', kao što to Edelman radi, za razliku od 'kontradikcija generisanih ideologijom i protivrečnim zahtevima kapitalizma' (koji je, doduše, mnogo manje privlačan), ali izgleda jasno da iza *pro-life* besa i ubijanja doktora koji rade abortuse, postoji vrlo dobro shvaćena veza sa narcizmom (odabir dece za koju želite da opstanu u vašoj ličnoj slici) i besmisao generisan od strane proizvoljnog biranja jednog fetusa koji će nadživeti druge. To nije stvar morala, već priča o tome na koji način simbolički poredak stvara određene subjekte sposobne da žive sa tim kontradikcijama. Savremeni odnos porodice i reprodukcije, u odnosu na kapitalizam, zaista liči na lakanovski nagon smrti u nekim aspektima, ali, za razliku od Edelmanove koncepcije kvirnosti, on prilično podseća na oblik besmisla kojem nedostaje *jouissance*. Zašto? Pošto sve te odluke – navodno privatni izbori da se reprodukuju, da imaju vantelesnu oplodnju i da abortiraju – priznaju u samom svom ponavljanju besmislenost tih samih izbora (ili barem njihovu proizvoljnu prirodu). Međutim, besmislenost nije vrsta *jouissance*, to je samo potvrda da su deca uvek umiruća da bi drugi mogli da žive. Kako pisac Hanif Kurejši (Hanif Kureishi) tvrdi u vezi sa *Intimnošću* (*Intimacy*), filmom koji istražuje, između ostalog, banalnost ljubavnih afera:

> Ako se Britanija čini hedonistički i politički paralisanom, možda je to zato što se politika uselila unutra, u telo. Politika ličnih odnosa, privatnih potreba, roda, braka, seksualnosti, položaja dece, zamenila je politiku društva, koje izgleda nekontrolisano.[51]

Odnos između javnog i privatnog ili između društvenog i ličnog otkriva da je ono što je možda još manje zamislivo od kvir negativnosti – društveno po sebi. Ono uključuje nestabilni raskol između javnog i privatnog: ako bi 'društva' stvarno brinula o tome kada i kako pojedinci imaju decu, mi više ne bismo smatrali te izbore za lične odluke, već za faktore koje treba razumeti u kontekstu šire politike. Lako se može desiti da se ode dalje od Edelmana, da politika reproduktivnog futurizma ne samo da pokuša da odbije užas kvir *jouissance*, već da ga zamrzi zato što deli istu *strukturu* sa besmislenošću savremenog reproduktivnog ponašanja, ali bez uzbuđenja bivanja dovoljno besmislenim. Reproduktivni futurizam može, u stvari, *prezirati kvir*, shvatajući da je njegova sopstvena struktura zaista 'Ponzi šema' (*Ponzi scheme*), kako je Edelman opisuje, 'Ponzi šema' u kojoj čak i ljudi na vrhu ne mogu da uživaju veoma dugo.

50 *Ibid*, strana 153.

51 Hanif Kureishi, „Our Beautiful Project“, *The Guardian*, 31.01.2001.

Zaključak

Čitanje Edelmana paralelno sa Ransijerom otkriva zajedničku zabrinutost oko intervala između identiteta, kao i odbrane izmeštenih, bilo da su to Ransijerovi 'pogrešni' ili Edelmanovi 'kvir'. Međutim, Ransijerova dvostruka koncepcija politike dozvoljava određenom pojmu racionalnosti da opstane, koji izbegava jednostavno spajanje razuma sa postojećim poretkom i sa politikom *tout court*. Ono što Edelman, na kraju, odbija, je možda da se misli o budućnosti koja je radikalno neodređena, *avenir* nasuprot *venir*. Ubedljivo je, ali to nije cela slika, misliti da je politika iscrpljena njenom futuralnošću, ako još uvek nismo razradili šta bi ta budućnost mogla da bude. To je 'izlaz' iz Edelmanovog sveta koji nam Ransijer omogućava da vidimo: Ransijerov pojam politike, ma kako da je redak, omogućava nam da razmišljamo i izvan ironičnog, neumirućeg sveta kvir *jouissance*, koji Edelman doziva, i svakodnevnog sveta pragmatičnog, uređenog futurizma. On to čini ne svodeći ni razum niti kvirnost na njihove sopstvene ili međusobne neprijatelje. Kvir racionalizam bi precizno pomirio najbolje elemente oba mislioca: remetilačku politiku jednakosti onih koje *mainstream* ne vidi i ne čuje, sa shvatanjem 'razumom' nečeg drugog od 'dobro uređenog'. Umesto sentimentalnog, vitalističkog razumevanja dece kao nosilaca budućnosti, on bi ih tretirao kao ništa posebno, ali u pozitivnom smislu. Od svih bezbrojnih porodičnih struktura koje postoje, nijedna ne bi bila slavljena kao arhetip, i bez obzira na *jouissance* koji se tu može zadržati, mogli bismo kolektivno početi da razmišljamo o njihovom remećenju, pre nego da o njima mislimo kao o šupljoj, sebičnoj negativnosti.

IZVOR: *Borderlands – e-journal*, Vol. 8, br. 2, 2009.
PREVELA SA ENGLESKOG JEZIKA: Tanja Marković

*Smart*Mama

subRosa

Problem

Otpor žena prema kibernetičkim adaptacijama

Medicinsko i vojno istraživanje u oblasti adaptacije i rekonstrukcije organskih tela (tela od mesa) kao osnove za kiborg organizme, izuzetno je napredovalo od šezdesetih godina 20. veka. Kao i obično, u ovom istraživanju za prototip je uzeto telo muškarca. Na primer, u radu „Kiborzi i svemir" („Cyborgs and Space") Manfred Klajns i Nejtan Klajn (Manfred Clynes, Nathan Cline) pišu: „Rešavanje mnogih tehnoloških problema u vezi sa čovekovim [*sic*] putovanjem u svemir adaptiranjem čoveka [*sic*] njegovom okruženju, a ne obrnuto, ne samo da će obeležiti značajan korak u čovekovom [*sic*] napretku u nauci, već čovekov [*sic*] duh može dobiti nove i šire dimenzije."[1] Ženska tela su kroz istoriju ozloglašena zbog otpornosti na mašinske adaptacije i medicinske kvalifikacije. Nepredvidivo opadanje i tok menstrualnog ciklusa, hormona, raspoloženja, libida, gubljenje ili dobijanje na težini, metabolizam, ovulacija, trudnoća, gestacijski period, plodnost i prirodni ritmovi rađanja, predstavljaju žestoka iskušenja za naučne metode kontrole i upravljanja.

Reprodukcija, kao osnovna funkcija žene, bila je u centru intenzivnih medicinskih intervencija i kontrola na Zapadu bar od početka hrišćanstva. Poslednjih decenija 20. veka medicinska kontrola (muškaraca) i napredak tehnologija reprodukcije bili su predmet obimnog naučnog istraživanja i razvoja. Koristeći laboratorijski tretirane ljudske reproduktivne ćelije, naučnici sada mogu kreirati genetski i naučno modifikovane embrione, koje bi potom usađivali u žene. Međutim, iako se nove metode neprekidno otkrivaju, još uvek je znatno manje moguće kontrolisati procese trudnoće i rađanja.

1 U: Chris Hables Gray (ur), *The Cyborg Handbook*, Routledge, New York & London, 1995, strana 33.

Poseban problem je to što je teško sve vreme kontrolisati i nadgledati trudnice i porodilje koje se slobodno kreću među ostatkom populacije. Dok doktori pokušavaju da regulišu živote, aktivnosti i ishranu svojih pacijenata, žene su sklone opiranju ovakvoj vrsti kontrole, i mnoge od njih se po navici ne povinuju doktorskim naredbama i ne govore istinu o svojim namerama. Tome treba dodati sve češće korišćenje surogat-majki od strane neplodnih ili starijih parova, žena sa zdravstvenim problemima, gej parova, samaca i ostalih. U skladu sa tim, lica koja unajmljuju surogat majke traže zakonsko pravo da prate i određuju njihov način života, ishranu i aktivnosti. Ali, na koji način to može biti učinjeno bez fizičkog zatvaranja žene ili njenog neprekidnog praćenja? Sa opadanjem stope rađanja i plodnosti, u interesu je građana da učestvuju u nadgledanju i zaštiti svih trudnica!

Doktorima je do sada nedostajao siguran i objektivan metod stalnog nadzora nad udaljenim pacijentima, kao i način da ih leče ukoliko nisu fizički prisutni. Zahvaljujući novim uzbudljivim dostignućima u oblasti vojno-borbenih medicinskih istraživanja, tehnologija se dovoljno razvila da može rešiti ove probleme.

Rešenje

*Smart*Mama tehnologije u trudnoći

Kombinacijom izuzetnih dostignuća u biotehnologiji, genetskom inženjeringu i *smart* tehnologiji, čini se da su u najmanju ruku obezbeđena sredstva kojima se žene mogu uključiti u glavni projekat nove vrste tehnički konstruisane i potpomognute biološke evolucije, koja pruža mogućnost nastanka nove rase kiborg platformi i organizama. Iako će vojska isprva biti glavni korisnik ove tehnologije, ona takođe ima neposrednu i dalekosežnu korist i primenu u civilnom društvu.

Sada je moguće kontrolisati i rukovoditi ženama koje rađaju, s obzirom na to da nove tehnologije omogućavaju nadgledanje 'prirodnih' trudnoća i procesa rađanja kroz teleprisutni akušerski nadzor i intervenisanje. Od sada će žene koje rađaju moći da žive i porađaju se u tehnološkim, mehaničkim i sličnim sredinama, kao što su svemirske kapsule, vanzemaljska okruženja, zabačena bojna polja, opasne gradske oblasti, udaljena seoska mesta, nuklearne podmornice, bez ugrožavanja potomstva i menjanja biološkog nasleđa embrionalnih organskih platformi koje su bile pažljivo genetski modifikovane kako bi se ukopile u ova okruženja. Zajedno sa naprednim reproduktivnim tehnologijama koje takođe mogu biti teleprisutno korišćene uz pomoć *smart* tehnologija, novi sistemi daljinskog nadgledanja i rukovođenja trudnoćama i porođajima predstavljaju ogroman prodor u kiborg-reprodukciju. Pored toga, istraživanje obećava kompletno teleprisutno nadgledanje surogat majki kojima se može sistemski rukovoditi putem *smart* biotehnologija i kompletnih, teleprisutnih zaliha i kontrolnih sistema.

Proizvod

Smart moda koja izuzima trud iz trudnoće ™

Senzorna trudnička haljina *Smart*Mama

Smart trudnička haljina koristi tehnologiju *smart* majice preuzete iz vojno-borbene medicine. Taj izvanredan predmet koristi optičke senzore povezane sa mrežom kodiranih optičkih vlakana koja vode do radio-transmitera, kako bi obezbedili konstantno nadgledanje telesnih sistema i podataka kao što su otkucaji srca, krvni pritisak, nivo tečnosti, funkcionisanje nerava, majčine fantazije, seksualni nagoni, nagoni za hranom i slično. Povezivanjem senzornog sistema majke sa sistemom monitoringa i prikazivanja fetusa, stvoren je celoviti

unutrašnje-spoljašnji majka-beba sistem nadgledanja i nadzora, koji će udaljenom akušeru omogućiti da bude podrobnije informisan o svom pacijentu nego što su to danas, u građanskom svetu.

Regulacioni i kontrolni sistemi *smart* trudnoće

Tvrdoglavom otporu mnogih žena prema ovakvoj kontroli, naročito kada su pod iracionalnim uticajem moćnih hormona u trudnoći, nikada se ne može pridati dovoljno pažnje. Iz tog razloga je sistem nadgledanja *smart* trudničke haljine dopunjen aktivnim regulacionim i kontrolnim sistemom koji dozvoljava udaljenom doktoru teleprisutnu intervenciju na biološkim funkcijama majke, ukoliko smatra da je to neophodno. U ekstremnim slučajevima, sistem čak može fukcionisati kao disciplinaran kroz sistem ugrađenih šokova ili drugih vrsta fizičkog kažnjavanja ili ograničavanja, koji se aktivira neodgovornim ili kriminalnim ponašanjem majke, kao što je konzumiranje alkohola, brze (nezdrave) hrane, pušenje ili korišćenje droge.

SensaTech™

Senzori sa smislom™

Unutar senzorne trudničke haljine *Smart*Mama

Naša *smart* trudnička haljina koristi tehnologiju *smart* majice preuzete iz vojno-borbene medicine.

SENZOR MOZGA: može da se nosi kao minđuša. Kontroliše aktivnost mozga, intelektualnu tromost ili preveliku stimulisanost, upozorava na aktivnosti subverzivnih misli. (Primedba: nije povezan ni sa jednim drugim projektom u vezi sa mozgom. Pogledati dole za Obaveštenje o povlačenju proizvoda).

SENZOR ORGANA ZA VARENJE: nadgleda unošenje hrane i povraćanje. Detektuje zabranjenu hranu u ustima i grlu. (Primedba: Ovi podaci lako mogu biti kontaminirani od strane same žene simuliranjem procesa ishrane i refleksa povraćanja. Podaci moraju biti pažljivo proučavani i upoređeni sa podacima drugih sezora).

SENZOR PLUĆA: Prati disanje, detektuje preterano uzbuđenje i udisanje duvanskog dima.

SENZOR SRCA: Detektuje abnormalne ili ubrzane otkucaje srca; detektuje srčani udar ili prestanak rada srca; pomaže pri utvrđivanju emotivnih stanja i promena raspoloženja; prati krvni pritisak.

SENZOR BRADAVICA: Zajedno sa senzorom klitorisa, analnim senzorom i senzorom srca, senzor bradavica detektuje seksualnu nadraženost, uzbuđenje i aktivnost. Prati stanje bradavica i stvaranje mleka.

SENZOR STOMAKA: Prati sadržaje stomaka i nutricione aktivnosti; upozorava na nedozvoljene kasne obroke i zabranjenu hranu.

SENZOR FETUSA: Prati odnos majke prema fetusu; reguliše pomeranja i stanja fetusa.

ANALNI SENZOR: Opaža aktivnost i kretanja creva i anusa; detektuje unošenje stranog objekta u anus. (Primedba: unošenje ovog veoma osetljivog instrumenta može biti izvršeno samo od strane obučenog profesionalca).

SENZOR MATERICE: Detektuje svaki nametnuti i uznemirujući kontakt sa matericom iz spoljašnje sredine. Upozorava na kontrakcije.

SENZORI KLITORISA: Detektuju stimulaciju i aktivnosti klitorisa. (Primedba: postavljanje ovih kritičnih senzora je eksperimentalno s obzirom na to da klitoris ostaje dobrim delom neodređena teritorija čije je granice teško detektovati i kontrolosati).

NadzorOrgana™

Vi spavate – tehnologija ne™

Sistem regulacije i kontrole trudnoće

Naš sistem je prilagođen ženskim telima na osnovu najnovijih dostignuća svemirske i vojne *smart* tekstilne i interaktivne tehnologije.

A. KAPSULA SA PUMPOM ZA OSMOTSKI PRITISAK za kontinuirano sporo ubrizgavanje biohemijski aktivnih supstanci. Kapsula je smeštena u anus žene i omogućava ciljano upravljanje lekovima.

B. INVERZNE GORIVNE ĆELIJE pretvaraju ugljen-dioksid u obogaćeni kiseonik za direktno prenošenje do pluća u toku porođaja u svemiru.

C. SKRETNICE iz ekstrektornog sistema u venski sistem čuvaju i preusmeravaju dragocene telesne tečnosti, krv i drugo, koji bivaju pročišćeni i filtrirani. To hrani i hidrira majku njenom sopstvenom krvlju i biološki odgovarajućim tečnostima tokom trudnoće i porođaja.

D. UGRAĐENI HRANLJIVI I VITAMINSKI PAKETI se aktiviraju po potrebi kako bi regulisali i poboljšali ishranu majke.

E. Elekronski stimulisani PODEŠIVAČI NAPINJANJA I RITMA funkcionišu kao elektronski treneri porođaja i kao udaljene babice, stimulišući majku da se napinje i regulišući njeno disanje.

F. TELEPRISUTNA HIRURGIJA I UŠIVANJE RANA su procedure koje su već rutinske u medicinskoj praksi i mogu biti primenjene u udaljenoj fetalnoj hirurgiji, genetskim implantima i promenama na fetusu; carskom rezu, epiziotomiji i ostalim hitnim porođajnim intervencijama i operacijama na majci.

G. UPRAVLJAČ MAJČINIM PONAŠANJEM I RASPOLOŽENJEM direktno kontroliše emocije majke i raspoloženja kroz implantirane elektrode. Vezan za sistem nagrade i kazne, regulator raspoloženja kontroliše psihološko i seksualno ponašanje majke.

H. FETUS KAMERA je neprekidni sistem fetalnog skrininga i prikazivanja koji obezbeđuje konstantan nadzor fetusa u toku trudnoće i porođaja. Uključuje DNK skeniranje, i detekciju fetalnih bolesti i abnormalnosti.

Programi

1. Program reprodukcije kiborg vojnika (PRKV)
2. Zaštitni program surogat majki (ZPSM)
3. Nadzorni program civilnih trudnoća (NPCT)
4. Izveštaji o povlačenju proizvoda i upozorenja za korisnike

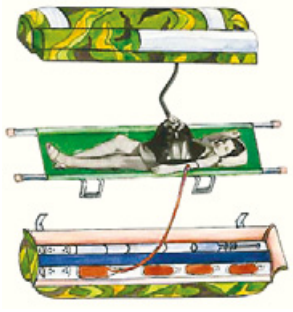

Stvaranje boljih vojnika za sigurnije sutra™

Program reprodukcije kiborg vojnika

Vojska Sjedinjenih Država nedavno je predstavila Program reprodukcije kiborg vojnika kako bi testirali *Smart*Mama tehnologiju. Žene danas pristupaju specijalnim *Repro* marinskim trupama kako bi učestvovale u ovom programu. Pristup ovim elitnim jedinicama veoma je selektivan i zahteva skeniranje rasporeda DNK, obimno testiranje biološke i psihološke sposobnosti, i rigorozne testove fizičkih sposobnosti. Nakon prijema, žene odmah bivaju smeštene u karantin na nekoliko meseci i premeštene na zabačene lokacije. Trening i priprema za *Repro* trupe sličan je treningu za svemirske programe, s obzirom na to da žene treba da nauče da se povinuju potpunoj tehnološkoj kontroli nad njihovim telima. Ipak, ovaj program je veoma koristan zbog superiorne medicinske nege tela žene i svesti da doprinosi razvoju naprednih kiborg entiteta i trupa za nove oblike vojnih i svemirskih osvajanja.

Zaštiti mamu da bi mogla da zaštiti tebe™

Zaštitni program surogat majki

Ovaj program služi ljudima koji unajmljuju surogat majke. Pokriva sve pravne forme i ugovore, i obezbeđuje pravne i lekarske usluge. Surogat majke uključene u ovaj program su u potpunosti opremljene *Smart*Mama trudničkim haljinama i Regulacionim i kontrolnim sistemima. Program je u potpunosti pod garancijama i osiguran. Majke uključene u program će nositi trudničke haljine opremljene abdominalnim ekranom kako bi fetus bio vidljiv u svakom trenutku.

Posmatrati kako naša budućnost raste™

Nadzorni program civilnih trudnoća

Ovaj program omogućava svakom civilu da postane volonter Nadgledanja trudnoće. Volonterima bi bili izdati mali prenosni ekrani koji ih teleprisutno povezuju sa monitorom bilo koje trudne žene koja koristi *Smart*Mama tehnologije. Samim tim, volonteri mogu diskretno nadgledati trudne žene posmatrajući ih u bilo kom javnom ili privatnom prostoru, i prijaviti bilo kakvo devijantno ponašanje. Takođe mogu funkcionisati kao sistem ranog upozoravanja i intervenisanja za žene koje mogu biti kontaktirane od strane BVPTR (Bio-veštice protiv tehnološke reprodukcije).

Izveštaji o povlačenju proizvoda i upozorenja za potrošača

*Smart*Mama ~~teroristička~~ grupe otpora: Razvoj *Smart*Mama tehnologije već je privukao ~~teroristička~~ grupe otpora rešene da zaustave civilnu primenu ove korisne tehnologije. Nazivajući sebe Bio-veštice protiv tehnološke reprodukcije (BVPTR), ove grupe su počele sa uznemiravajućim intervencijama na razvoju vojnog Reproduktivnog programa kiborg vojnika (RPKV).

Uz pomoć veoma veštih hakerki u svojoj organizaciji, kojima je uspelo da presretnu radio signale i skeniraju internet poruke, BVPTR su već uspele da lociraju nekoliko tajnih kampova *Repro* trupa. U ovom trenutku se čini da se njihove intervencije sastoje od preusmeravanja signala od trudnica do ćelija babice ili akušera, koji pokušavaju da hakuju *Smart*Mama teleprisutnu negu trudnoće i porođaja. Vojne tajne službe trenutno pokušavaju da lociraju operacije BVPTR i da načine kratak spoj na njihovim teleprisutnim komandama.

_Smart_Mama misija:

Mi smo kompanija koja brine o svim vašim potrebama u trudnoći. Mi smo posvećeni prilagođavanju reproduktivnih tela žene robotskoj regulaciji i nadgledanju uz pomoć kiborg tehnologija, *Smart*Mama proizvoda i metoda udaljenog rukovođenja reprodukcijom.

*Smart*Mama – *tehnologija koja vam prirasta za srce*

IZVOR: http://smartmom.cyberfeminism.net/

PREVELA SA ENGLESKOG JEZIKA: Marija Samardžić, u saradnji sa Ognjenkom Lakićević i Vladanom Milakovićem

Crtica – Epiziotomija

Milica Gudović

Zaronjene u iščekivanje dolaska novog života na svet često zaboravljamo činjenicu da iza tog predivnog događaja stoji niz medicinskih procedura koje svaka od nas prolazi – naravno ukoliko ima pristup besplatnoj zdravstvenoj zaštiti ili ima dovoljno novca da priušti usluge privatnog lekara. Medicinske procedure u Srbiji imaju za cilj eliminaciju komplikacija koje mogu da nastupe tokom trudnoće i porođaja, pa se svaka od nas zapravo nađe u ulozi Hausove pacijentkinje, kojoj kao da se ne zna šta je, već se eliminacijom simptoma dolazi do očiglednog zaključka – trudnoća. Analize krvi, ginekološki pregled, genetski testovi, ultrazvuk, merenje, redovne kontrole, specijalistički pregledi. Analizama se utvrđuje ispravnost stanja, da bi usledile pripreme za porođaj.

U knjizi *Naša tela, mi*, čiji je prevod pre deset godina izdao Autonomni ženski centar, čitala sam deo posvećen feminističkom pristupu reproduktivnom zdravlju. Čitala sam o načinima na koje žene u nekim drugim zemljama biraju da rode svoje dete – kod kuće, u vodi, okružene porodicom i prijateljima, samo uz pomoć babica, uz omiljenu muziku i svetlucave sveće...

Pre nekoliko godina Branka Stamenković, žena koja je preživela horor u porodilištu, pokrenula je sajt, a kasnije i udruženje *Majka hrabrost*, želeći da promeni uslove u srpskim porodilištima. Čitala sam ispovesti žena na tom sajtu. Preznojavala se, a nisam bila trudna.

Onako kako samo možeš da upadneš u pukotine sistema ja sam omašila sve pripreme za porođaj, pa sam se samoedukovala o tome šta da radim, šta da biram. Naučila sam – prijem u bolnicu, ginekološki pregled, ako si otvorena – klistir. Naučila sam da ne mogu da biram svetlucave sveće, ali mogu da biram da neko bude pored mene. I naučila sam jednu reč koja je počela da me proganja – epiziotomija. Sve vreme sam u strahu razmišljala, samo ne epiziotomija. Volim svoju vaginu. Sviđa mi se baš ovakva. Srećna sam sa njom. Ne želim da seku moju vaginu.

EPIZIOTOMIJA (urez međice) je hirurški zahvat kojim se reže međica (perineum) kako bi se proširio izlazni deo porođajnog kanala. Epiziotomija se radi neposredno prije izlaska glavice djeteta, a nastala rezna rana se zašije ubrzo nakon poroda. Epiziotomija može biti medijalna, medio-lateralna i lateralna zavisno o mestu, gde je učinjen rez. Epiziotomija se, kao praksa, brani na osnovu rada jednog lekara od pre 75 godina. Moderna istraživanja dokazuju da je epiziotomija najčešće nepotrebna.

U porodilištu je vreme proticalo kao u magnovenju. Prijem i raspadnute spavaćice, klistir i indukcija, bol kontrakcija, partner pored mene i doktorke, sestre, babice, njihova uputstva, bol napona, a ja sam čekala susret sa bebom. Htela sam da ustanem i da svima pokažem to malo, namreškano biće. Na krilima oksitocina želela sam da poletim.

OKSITOCIN je hormon koji se oslobađa iz zadnjeg režnja hipofize. Izaziva kontrakcije materice za vreme porođaja. Za vreme laktacije izaziva kontrakcije glatkih mišićnih ćelija mlečnih žlezda što za posledicu ima naviranje i isticanje mleka. Oksitocin se luči i u toku orgazma kod muškaraca i žena. Smatra se da oksitocin utiče i na ponašanje, posebno na emotivne i seksualne odnose bliskosti. U toku seksualnog odnosa pretpostavlja se da lučenje oksitocina u mozgu može izazvati osećaje zadovoljstva, nežnosti i privrženosti.

„A sad da te ušijemo!“ rekla je lekarka i zabola iglu u moju vaginu. Ušivala me je. Ja sam vrištala. „Hajde da je napravimo da bude lepa kao pre!“.

Najveći argument za epiziotomiju jest da 'štiti međicu od ozleda', a takva zaštita se postiže rezanjem međice, vezivnog tkiva i mišića. Jedna grupa opstetričara drži da spontane rasekotine čine veću štetu, ali nova istraživanja dokazuju da su duboka napuknuća skoro isključivo nastavak, posledica epiziotomije. Pokušajte razmišljati

> o epiziotomiji ovako: ako držite komad tkanine i rastežete ga s namerom da ga potrgate na dva dijela, znate i sami koliki otpor stvara sama tkanina, i retko će pući. Ali ako napravite mali rez u sredini, rastezanjem ćete lako postići cilj. Vršenje epiziotomije je jednako tome, tako da ponekad dolazi čak i do rascepa rektuma. Lekari još uvek raspravljaju o tome da li je taj 'jasan' hirurški rez lakše tretirati, nasuprot puknuću koje nastaje bez rezanja. Moje iskustvo je da je ta mala napuknuća koja se događaju bez epiziotomije lakše zašiti i manje su bolna za ženu. Epiziotomija, jednom napravljena i 'zakrpljena', mnogo je lošija i izvor je mnogo veće boli u razdoblju poslije poroda.

Dugo nisam mogla da sedim, hodam, ležim. Plašila sam se ginekologa. Govorili su mi da dramim. Osećala sam otpor i bes. Posle godinu i po dana otišla sam na preporuku drugarice kod lekarke koja mi je objasnila kako su me 'ulepšali'. Ožiljak koji osećam je nastao tako što je meso preklopljeno preko mesa. Vagina je pritegnuta. To se zove 'mužev čvor'. Lekari često malo pritegnu otvor vagine da bi muškarac kasnije više uživao u seksu. Vagina je lepša za muškarca.

> Epiziotomija ne sprečava cepanje kroz sfinkter ili vaginalno cepanje. Štaviše, duboko cepanje gotovo uvek nastaje posle epiziotomije. Čak i ako se dobro zašiju, cepanja sfinktera mogu izazvati hronične probleme sa bolom pri polnom odnosu, gasovima i fekalnom inkontinencijom kasnije u životu. Dodatno, analne povrede su predispozicija za rektovaginalne fistule. Ukoliko žena nema epiziotomiju, najverovatnije će pretrpeti malo puknuće, ali i u najgorem slučaju to puknuće ne može biti gore od epiziotomije. Epiziotomije ne sprečavaju slabljenje mišića pelvisa. Samim tim, ne sprečavaju urinarnu inkontinenciju niti poboljšavaju seksualno zadovoljstvo. Epiziotomiju nije lakše zašiti od prirodnog puknuća.

Epiziotomija se ne zaceljuje bolje od prirodnog puknuća. Epiziotomija nije manje bolna od prirodnog cepanja. Ona može izazvati produžene probleme sa bolom, posebno tokom snošaja.
Epiziotomija ne sprečava povrede pri rođenju ili oštećenja mozga kod fetusa. Epiziotomija povećava gubitak krvi.
Kao i svaka druga hirurška procedura, epiziotomija može izazvati infekcije, uključujući one sa fatalnim ishodom.
Epidural povećava potrebu za epiziotomijom. Takođe povećava verovatnoću izvođenja porođaja uz pomoć instrumenata. Porođaj uz pomoć instrumenata povećava šanse za epiziotomiju i duboko cepanje tkiva. Ležeća pozicija povećava potrebu za epiziotomijom, verovatno zato što je perineum istegnut. Filozofija, tehnika, veština i iskustvo su važne determinante u porođaju. Neke tehnike za smanjenje perinealne traume su ocenjene kao efikasne: prenatalna masaža međice, sporo porađanje glave, podrška međici, porađanje ramena jedno po jedno, pomoć instrumenata bez epiziotomije. Drugi, kao masaža međice tokom porođaja ili tople obloge, se ispituju.

REFERENCE:

Goer, Henci, *Obstetric Myths Versus Research Realities – A Guide to Medical Literature*, dostupno online: http://www.hencigoer.com/obmyth/epis.html/

Harison, Michaele, M.D., *A Woman in Residence*, Random House, New York 1982.

Naša tela/Mi, Autonomni ženski centar, Beograd 2001.

Marija Janković

Urgentno odeljenje ginekološko – akušerske klinike NF

serija fotografija, 2010.

-Moram da vam izvadim krv.
-Neeeee, neeeee, neeeee, nikako, neeeee, samo to neeee,
ja se strašno plašim igle. Neću nikad ni decu da rađam, nikad!

Kako to da se plaši igle a imala je dva abortusa,
onda se nije plašila igle.

A kako joj je tek bilo kad joj je njen prvi put uterao iglu.
Ovoliku!

Slušaj babu šta ti kaže: Ne veruj nikom. Ja sam se udala sa 17, u braku sam 50 godina, decu sam rađala kao gumene lopte, nije mi ni doktor trebao. Mene je muž varao 20 godina, imala sam 20 abortusa, a onda sam zatvorila kokošinjac. Ja ne znam šta je s vama mladim ženama!

Moj muž samo uđe unutra i obavi šta ima za pet minuta. Hteo je još jedno dete, a meni je doktor rekao da ne smem više da rađam posle drugog. A on hoće, i eto sad sam pobacila u šestom mesecu jer moje telo stvara antitela. Šta ćeš?

Nosim blizance od kojih je jedno umrlo i krije se iza mioma na materici. Još sam popila i pilulu za jutro posle. Doktori se čude kako sam uopšte ostala trudna.
I šta ćeš sad?
Pod nož, vadim sve!

Moj muž je ljut što sam izgubila dete, neće da dođe po mene! Plače za dete! A doktor mi rek'o pre, ne smem zbog vena. I onako mi je šesto po redu. A pokazala mi ga, lepo, onako i kosicu imalo. Malo zaplaka a onda umrede.

A baš sam htela to dete...

Izaći iz kože: o mišljenju i politikama materinstva

Iva Nenić i Adriana Zaharijević

Dijaloški i u fragmentima

Može li se o majčinstvu (ili materinstvu – šta je manje instutucija, a šta bliže *srcu*?) pisati iz iskustva, iz iskustva mišljenja, ikako drugačije do fragmentarno? Želja da budem u svom telu ponovo i briga o svetu koju želim da nadvladam, sasvim su različiti fragmenti iste osobe, istog, i uvek različitog, iskustva. Objediniti ih je moguće, ali obmanjujuće. Umesto da se od biti-majka napravi jedna celina, odlučile smo da je razlomimo u dvoglas (ili četvoroglas?). Da o njoj govorimo razgovarajući. Ovaj je razgovor to samo upitno, samo donekle. U našim, često ukrštenim procesima postajanja majkom, ti su oblici raz/pre-govaranja imali raznovrsne forme, čak i razna agregatna stanja (suze, mleko, dodiri trudnih stomaka koji se pomiču, odgovaraju na dodire). U sam proces uzajamnog slušanja i preispitivanja unakrsnih majčinstava, upisano je i dugo prijateljstvo koje nije ni anticipiralo majke u nama. Utoliko je i ovaj zapis samo fragment jednog dijaloga koji traje i kojem se ne nazire kraj.

Trudno telo

A. Z. Moje telo je drugačije. Iz suvonjave pojave pretvara se u meko, rastresito, stabilno telo, *res*. Do tada uvek ono je bilo slučajno tu, kao ekstenzija i protežnost one stvari koja misli. Telo je hodalo za mnom, sprovodilo projekcije bola i ushićenja u određena mesta, izlivalo se prema zapovesti kartezijanski raspolućene misleće stvari koja je ja. Najednom, upravo to tuđe telo postaje moje, postaje ja. Preobražavajući se. Nekada brže od misli koja bi ga zaokružila, predočila. U trudnom telu se dogodio susret, srastanje sebe sa sobom. Upravo suprotno predstavi o gubitku, telo se u tom procesu privelo mišljenju, postavši prvi put njegovo/moje telo.

I. N. Telo koje ulazi u proces majčinstva je čudnovato i uzbudljivo. Preobražaj telesnosti koji hitro izmiče misli, telo koje ide svojom 'voljom' ukoliko mu je 'volja' moguća, zaista na jedan sasvim poseban način primorava na bivanje 'sada i ovde'. Mimo popularizovanih predstava o statičnoj budućoj majci blaženog lica i ruku na stomaku, sa iščuđavanjem posmatram svoje telo u trudnoći koje se tako brzo i neverovatno menja da dovodi u pitanje mnoge granice. Najpre je to povratak na pitanje identiteta žene: ambivalentna društvena predstava o trudnici u kojoj se prepliću solidarnost i divljenje sa stereotipima i zabranama. Potom, telo se više ne ukazuje kao samo *moj* predmet, moja teritorija: ponekad društveni nazori i prakse kao što su medicina, običajnost, popularna kultura, brutalno uokviruju i definišu moju telesnost. Na autobusu je zalepljena sličica 'prednost trudnicama' na kojoj nije prikazana žena u drugom stanju, već kroki crtež nasmejane bebe: bezazlena metonimija ili skrivanje ženskog tela od pogleda? U tramvaju gledam mladu (očito siromašnu) majku kako doji dete: prizor koji me jednovremeno ushićuje i uznemiruje zbog obaranja očiju drugih putnika. Telo je *svuda* i momentom postajućeg majčinstva biva čvrsto prigrabljeno društvom. No istovremeno je feminizam ono uporište iz kojeg se taj stisak odbacuje ili barem čini labavijim.

Pravo na telo

A. Z. U jednom dugom trenutku ovo telo je ušlo u proces (neizvesnost oko termina porođaja sićušnom ja, zapretenom u telu koje buja, deluje kao *terminus* koji je suprotan svom značenju: kraja puta kao da nema). Taj proces preobražaja nije terminalan, poput onog u kojem se našao, recimo, Gregor Samsa: doista, karlica zauvek biva proširena, količina kože uvećana, njen kvalitet izmenjen. Ali trudnoća vas ne pretvara u bubu. 'Drugo stanje' prestaje i vraća se u 'prvo' (prvo od čega?), uz kontinuiranu mogućnost ponavljanja

te translacije 'stanja'. Da li to telo u kojem je došlo do privremene reorganizacije organa (telo u kojem je ponavljanje tih reogranizacija takođe moguće ponovo, i ponovo, i ponovo), od sada pripada meni? Može li da posluži kao stub (da li muškarcu služi kao stub? Da li ženi koja ne želi/ne može da rađa služi kao *stub*?), kao čvrsto uporište, nepromenljivi temelj? Jednom kada se proces preobražaja završi, da li moje telo ikad biva ponovo moje (implicitno pitanje, da li je ikada i bilo 'moje')? Pravo na telo obično podrazumeva pravo na integritet, na bivanje jedno/im sa sobom. No, možda je paradigma prâva na ovom mestu manjkava. Možda je potrebno iznaći sasvim drugačiji pogled na integritet kada se ukrste preobražaji tela, njegova veza s otkinutim plodom i seksualnost u kojoj se ono izražava. Jer, da li je telo ikada (bilo) neobeleženo, da li je ikada bilo puki automat volje (ono telo koje pod pritiskom [ume da] izbacuje plod – htela to volja ili ne) i, konačno, da li ikada stoji u korelaciji samo s jednom, eventualno dve volje koje ga na putenost podstiču? Pravo na porođeno telo kao na prostor mnogobrojnih, neuračunljivih kretanja.

I. N. Telo žene je od detinjstva disciplinovano tako da ne bude samo 'moje', već da se ukazuje kao telo-za-drugog, kao objekat rado viđen kroz mrežu guste signifikacije kojom je sâmo meso obavijeno do neprepoznatljivosti. Šta je najčešći efekat ove simboličke odore telesnosti? Čini mi se da su njene posledice upravo sadržane u gubljenju autonomne perspektive, u smislu onoga šta bi moje/njeno telo *moglo* da znači kada bi izašlo iz kruga normiranja koji gotovo uvek proizvodi ideju neumerenosti/viška ili pak manjkavosti. (Buduće) majčinsko telo je kontrolisana telesnost *in extremis* – spori mu se samostalnost, odriče mu se celovit identitet (telo na porođajnom stolu koje se ukazuje kao 'mapa' šupljina, otvora i spojenih sudova), smatra se podvojenim (pretpostavljena simbioza

majka-beba). Primera radi, „granice ženine ličnosti su unutar materice [tokom porođaja] i tek se postepeno ponovo šire“[1]. Iako se vidljiva transformacija telesnosti okončava rađanjem, telo majke i dalje nije 'samo njeno', ono se meri, procenjuje, *standardizuje*. Istovremeno, jedno od najranjivijih i najviše dragocenih mesta jeste deljenje tela sa detetom u vidu čina i procesa dojenja. Izbor dojenja i ostvarivanje drugačije telesne intimnosti u odnosu na prethodno oprobane kao da me osnažuje u svom pravu na svakojaku telesnost: gledajte me! – dojim u javnom prostoru, svesno izmičem svoje (ženske) grudi iz pozicije objekta muške požude; potom moj otac/muž hrane dete mojim mlekom – moje telo je tada negde drugde, u drugim prostorima, zahvaljujući svom *pravu* da se bude koža-do-kože, ali i da se izmakne-i-vrati bliskosti.

Neidentiteti

A. Z. Među brojnim identitetima s kojima se poistovećujem, voljno ili ne birajući, samo dva odlikuje kontinuitet: identitet feministkinje i identitet majke. Činjenica da su kontinuirani, međutim, ne potvrđuje da su ovi identiteti bez šavova, glatki, ujednačeni, pa čak ni iznimno prisni. Ja jesam majka, čak udvojeno, majka-feministkinja (majkafeministkinja), ali je pitanje performansa – odigravanja tog bivanja majkom – pitanje bez kraja, bez očekivanog – ima li očekivanog? – završetka. To moje 'jesam', nepobitno, neupitno, bremenito jesam, posebno u svom dvojstvu koje je jedino kontinuirano, čini taj identitet istovremeno krhkim i neprobojnim. Referenca iz stripa: tavanice se urušavaju, ali ta majka-feministkinja eksplodira i, puf, zidovi nestaju.

1 Andrea Borof Igan, „Emocionalno vezivanje“, u: Biljana Dojčinović Nešić (ur), *O rađanju* (izvornik: Barbara Katz Rothman [ur], *The Encyclopedia of Childbearing*), Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd 2001, strana 161–164.

I. N. Na samom početku imam potrebu da se razračunam sa paradoksalnom i zbunjujućom pozicijom: misliti o identitetu majke, feminističke majke, postavljajući se 'objektivno', spolja u odnosu na iskustvo, apstrahujući lično u korist opšteg. Govoriti 'iz' pozicije majke/feministkinje o majčinstvu, tada, znači unapred i bez oklevanja odbaciti iluzornu ideju o 'banalnosti' svakodnevice, dozvoliti da se prostor teksta i mišljenja zaprlja nesvodljivom pojedinačnošću. Ne ulepšavati i ne umanjivati. Obrušiti se na ideju o lančanom nizanju identiteta kao nekakvih zatvorenih kapsula u koje se naizmenično ili simultano uliva moje 'ja' ('moje majčinstvo', 'moj feminizam', 'moj rad', 'ja kao politički subjekt' i tako dalje). Taj kruti model višeslojnosti identiteta kao diskretnih jedinica sopstva ne uspeva da prenese svu unutrašnju složenost umnoženog *bivanja*, međusobnih uklapanja i trvenja svih onih neodvojivih aspekata mene/druge, a ponajmanje radosnu katastrofu postajanja majkom u vidu začetka još jednog, nemerljivo važnog preobražaja moje/tvoje/njene samoidentifikacije. Da li je takav identitet – menjajući, fleksibilan, uvek u pokretu – neidentitet, upravo zahvaljujući svojoj nedovršenosti? Da li taj naziv zavređuje zbog toga što društvo ne prepoznaje mogućnost dvojstva, simultanog bivanja majke *i* feministkinje? Da li, konačno, sâm feminizam dovoljno prepoznaje feminističko majčinstvo kao koncept i življeno iskustvo, ili pak često ustukne pred njim, strahujući da se iznova ne upadne u esencijalističku zamku izjednačavanja žene sa mitom o apsolutnoj Majci (što, pak, rezultira ostavljanjem po strani veoma različitih majčinskih i feminističko-majčinskih identiteta)?

Ta dva polja identifikacije i pripadanja – feminističko i majčinsko, rasipaju se u različite domene – na jednoj strani, slaba solidarnost među samim feminističkim majkama i njihova relativna (ne)vidljivost u pokretu, na drugoj – uzmicanje samih majki pred

feminizmom kao pred praksom koja će im, navodno, 'oduzeti' ženske prerogative.[2] Svemu tome suprotstavljam činjenicu specifičnog, osnažujućeg sabiranja feminizma i majčinstva, koje polazi od redefinisanih odnosa – sa detetom (u odnosu na konvencionalne modele majčinstva i roditeljstva), sa samom sobom i sa drugima, odnose koji uključuju stalna preispitivanja kako svog identiteta, tako i odustajanja od zatvaranja Druge/Drugog u fiksni identitet.

Solidarnost sa drugim majkama

I. N. Na kakav način feminizam kao *the way of life* utiče na odnos sa drugim ženama čiji je identitet takođe majčinski (bio, jeste)? I da li postavljam(o) sebe na distancu u odnosu na druge majke – one koje su nêmo 'zahvaćene' strukturom patrijarhata, kojima možda nije pružena prilika da svoje majčinstvo ostvare na drugačije načine? Na umu mi je prostor igrališta, parka, kao društvene arene u kojoj sam i sama delimično učesnica, a delom i posmatračica. 'Moj' feminizam mi, na jednoj strani, dozvoljava da u tom prostoru intervenišem, da pružim ruku drugoj, detetu; na drugoj strani, osećam (telesno) rascep koji počiva među nama, kao nemogućnost *izricanja* onoga sličnog u iskustvu, nametnutu od 'spolja' ('majke se ne smeju povezivati', osim u plitkom području svakodnevnog i trenutnog). Stoga – da li sam solidarna, da li ukidam mogućnost povezivanja sa drugim ženama ostajanjem u granicama preko kojih se ne može? Da li je strah od izlaganja vetrometini – odustajanja od udobnosti svoje 'privilegovane' pozicije – zapravo, slabost? Gledam majke iz parka (svaka ima ime, potrudila sam se da ih zapamtim) kako disciplinuju bivajući disciplinovane, ali i kako –

2 Tu vrstu artificijelne podeljenosti u identitetu, očito protegnutu na više generacija feministkinja, sažima sledeća izjava Ketrin Giv (Katherine Gieve): „Izbore često prati krivica: na jednoj strani, da neću biti 'dobra' majka, i na drugoj, da neću biti 'dobra' feministkinja". Videti Katherine Gieve, „Rethinking Feminist Attitudes Towards Motherhood", *Feminist Review* br. 25, proleće 1987, strana 38–45, 39.

izolovane, usamljene, bez moći nekakvog imaginarnog majčinskog kolektiva iza sebe – hrabro prekoračuju zadate granice. Pričamo o svojim detinjstvima, jednom upućujemo jedne drugima pitanja koja nam niko ne postavlja. Okrećem se feminističkim majkama, i tu takođe pronalazim insularnost: ostajemo i dalje 'žene u integrisanom kolu'.

Prostor majke

A. Z. Suprotno predstavama o sveprisutnoj majci koja sav svoj prostor iscrpljuje u deci, ovaploćena, temporalno protegnuta kroz njihova tela i uronjena u njih (u njihovo rublje, njihove telesne otvore, njihovo slobodno vreme, njihovu budućnost); suprotno predstavama koje su zapravo vrlo mlade mada deluju arhetipski, izranja viktorijanska majka. Ta majka-trop koja u kulturnom pamćenju ostaje pohranjena kao paradigma nesebične ljubavi – ljubavi lišene odricanja ili ljubavi koja je odricanje sâmo, naprosto je varka, puki privid, trop ispražnjen od svih naknadnih upisa. Viktorijanke potiskuju *Mater dolorosa*, majku s koje se slivaju suze i mlazevi mleka. Umesto majke u bolu, one postaju čudnovati, daleki, diskretni anđeli čije tekućine ne prljaju – osim sporednim činom rođenja – tela potomstva. Džordž Bernard Šo (George Bernard Shaw), jedan od brojnih viktorijanskih potomaka surogat-majki (dadilja, služavki i guvernanti), o svojoj je majci po rođenju imao da kaže: „Prednost toga što me je gotovo sasvim zapostavljala bila je u tome što sam je mogao idolizovati do krajnih granica mašte, u izostanku prostog i razočaravajućeg dodira s njom."[3] Ta madona srednje klase koja ne plače, što poput dobre vile samo ponekad, na sat ili dva,[4] zamahne čarobnim štapićem i raspriši svoju ljupkost

3 Navedeno u: Anne McClintock, *Imperial Leather*, Routledge, New York i London 1995, strana 87.

4 Vidi Sally Mitchell, *Daily Life in Victorian Britain*, Greenwood Press, Westport i London 1996, strana 146; Michael Paterson, *Voices from Dickens' London*, D&C, Wales 2007, strana 292;

i čednost, ona koja zapostavlja da bi bila obožavana, da bi bila majka, jeste sama ljubav lišena odricanja i ljubav kao odricanje sâmo. Kako je samo stotinu godina kasnije ova udaljena majka postala *soccer mom*? Kako se prazan prostor, proizveden izostankom prostog, vulgarnog dodira (koji je pripadao drugim ženama) i odbijanjem da idolatrijska čarolija prestane, napunio majčinskim telom do krajnih granica pucanja? Kako je izmenjena *predstava* prostora materinstva? Kako se majka iz rubnog područja uobrazilje prenela u središte realnosti, popunjavajući svaku njenu pukotinu (slika deteta koje mahnito traži neki majušni otvor, mlaz svetlosti kao tačku bega od proždiruće majke koja je posvuda)? Prostor majke za 21. vek: ni madona ni karnivorus. Spektralno prosecanje puteva, ljubav preko granica kože. [Lagani oslonac usnulom detetu na visokom ležaju u vozu koji tutnji kroz noć. Svaka je odlutala svojim putem, svaka će i nadalje lutati, a taj ovlašni dodir leđima u odsutnom prisustvu je ona izabrana briga, briga-sa-drugim, u zajedničkom svetu.]

Briga

A. Z. Brinem, dakle jesam. Ne mislim, ne sumnjam, brinem. Strepim, zebem, na vetrometini, nasred pustare. Istovremeno, u toj strepnji, suznih očiju i crvenog nosa, savesno stojim ozebla jer se staram, brižna i op-skrb-ljujuća. To nije ono biti-*sa*-drugim, u kojem nas svet uzima čak i protiv naše volje (Bart [Barthes] u *Fragmentima ljubavnog govora*: „'Pripadaš i meni', kaže svet"[5]), otkida nas od sebe, i od ljubavnika, od onog na šta bi se svet mogao pokatkad svesti. U negujućoj formuli, 'brinem, dakle jesam', to biti je biti-*za*-drugog, pa i po cenu potpunog odsustva samopripadnosti. (Zato majke nemaju ljubavnike.) Politika feminističkog materinstva: kakav bi mogao biti put iz brige,

Martin Pugh, *State and Society. A Social and Political History of Britain 1970–1997*, Hodder Arnold, London 2007, strana 70.

5 Rolan Bart, *Fragmenti ljubavnog govora* (prev. Aleksandar Miletić), Karpos, Loznica 2011, strana 134.

iz tog vrtložnog stanja koje isključuje svet i bivanje u svetu? Ili, kako da briga postane deo, a ne celina bivanja ženom koja je majka? Odbijanje brige kao moralne obaveze postaje lični (i) politički gest prihvatanja autonomije u brizi, savesnog odlučivanja o izboru bivanja-sa i za-druge. Uz stalni rizik nemogućnosti uračunavanja posledica vlastitog izbora, izbora za sebe i, još važnije, za druge.

I. N. Ovladavanje brigom predstavlja ozbiljan problem. Ozbiljan, budući da živimo u svetu u kojem se imperativ *brižnosti* kao ophođenja prema Drugome prepliće sa sve snažnijim predosećanjima dubokih seizmičkih potresa društava i registrima strepnje i strahovanja koji proizlaze iz toga. Skupa sa svim tim, majčinstvo se u mnogim kulturama temelji na instituciji brige koja je uperena prema svima, osim prema samoj sebi ('brižna majka' gotovo se po pravilu zapostavlja u korist drugih, bivajući od strane društvenih mehanizama primorana da pomno prouči i internalizuje koncept 'materinske žrtve'). Slažem se da politika feminističkog materinstva mora da se ogradi od brige kao svekonzumirajuće 'crte' majčinskog identiteta. No, opet, ne prođe *dan*, *a da ne brinem*. Šta činiti sa svim tim kontradikcijama koje se presecaju na ravni odluke i u živoj praksi iskustva, u poljima 'hladne' razumske artikulacije i 'toplog', vrtoglavog dodira sa svetom?

Krivica

A. Z. Da li su majka i krivica sinonimi? Ne, ako se obratimo kanonskim tekstovima koji ispituju drugi pojam. Uzmimo, na primer, Jaspersovo *Pitanje krivice*. U razgraničenjima koja Karl Jaspers izvodi (krivična odgovornost, politička, moralna i metafizička krivica), neupućenoj bi se učinilo da bi se krivica majke možda mogla podvesti pod ovu najmaglovitiju, metafizičku kategoriju. Takav bi zaključak bio dakako pogrešan, pošto se metafizička krivica odnosi na suodgovornost pojedinca prema humanitetu uzetom u

svom najopštijem, najnerazgovetnijem smislu, što dodatno potvrđuje i teza da je instanca pred kojom za tu krivicu ispaštamo Bog[6]. Nelinearna, razbacana, neodređena krivica, tako prisna, tako utisnuta u svaku poru tela majke, koja se rasprskava u delovanju ili inhibiciji, stajanju u mestu, odbijanju svakog delovanja, odsutna je iz kanonskog definisanja pojmova. Nevina, nekriva krivica ne može se ispovediti ni na sudu, niti je za nju referentna savest, niti jasno određeni moćnik – kod Jaspersa nazvan pobednikom – kojem na raspolaganju stoji sila konačne presude. Majka oseća *krivicu*, ne raspolaže odgovornošću: njen doživljaj nije razloživ na davanje odgovora, na odgovaranje drugome ili drugog. Nevina krivica majke ne hrabri na obraćanje – drugome u sebi, ili nekoj instanci izvan sebe. Ta nekriva krivica izlazi možda iz registra nepoetskog jezika; možda je jedini pojam (koji samo *liči* na pojam) što prijanja tom stanju, *vrtoglavica*, vertigo, pokleklo stajanje nad ponorom (koliko dubokim? Možda zapravo vrlo plitkim? Možda u nepreglednoj pustari koja deluje reljefno zbog tog konstantnog osećaja nesvestice u vrtoglavom, nesigurnom stanju misli koja uzmiče od punog kruga. Glava se ne može sasvim okrenuti oko sebe...). Pred kim smo to krive? Ako je ispovedna instanca majki *društvo*, norme kojima se moramo prilagoditi – moramo – otkuda to društvo, otkuda to MORANJE, u svakom danu, u svakoj refleksiji, u svakom dodiru deteta. Suprotno odgovornosti, krivica nas čini odsutnima s mesta na kojem smo. „Htela bih sada da budem s tobom, celim svojim bićem, svom težinom svoga tela, u potpuno razarajućem prisustvu, ali ne mogu jer znam da neću moći da budem sa tobom tako i narednog trenutka. Biću u drugoj sobi, u drugom gradu, biću u snu. Pošto neću moći da budem s tobom tad, ne mogu to ni sada. Zato sam kriva. Zato nisam nigde." Kako izaći na kraj s krivicom? Kako biti i majka i biti ovde i sada?

6 Karl Jaspers, *Pitanje krivice* (prev. Vanja Savić), Samizdat, Beograd 1999, strana 21–22.

I. N. Postavljam sebi isto pitanje – *otkuda*, naime, ta samerljivost, ta gotovo uvredljiva bliskost majke i krivice? Na tragu tih neodređenih, a tako prisutnih (samo)optužbi i rigoroznih procena kojima kultura opskrbljuje majke, kopka me sledeća opozicija: Majka, univerzalni konstrukt pripitomljene/utilitarne ženskosti i *majke*, univerzumi za sebe, povezani crvenom vrpcom jedne od mogućih identifikacija. Tanka linija između odgovornosti i krivice omogućava da se jedna namah premetne u drugu, da brižno zastupanje drugog/druge skliznu prečicom koju su društveni diskursi predobro iskovali, u sapinjanje sebe same, nevoljno uglavljivanje u kalup Majke. To je iskustvo koje sam doslovno „ponela" utisnuto u sopstvenu kožu. Ali, čekaj – zašto uopšte pisanje o majčinstvu nastavljamo *krivicom*? I šta to, doista, govori o statusu majčinstva danas, činjenica da dve feministkinje i majke koje delaju mimo, protiv i uprkos pravilima društvenog 'odigravanja' roda, prepoznaju unapred zadatu *grešnost* kao jedan od prvih aspekata bivanja majkom? (Da li je to objektivno, 'spoljašnje' lociranje krivice kao mehanizma preko kojeg se gradi 'majčinska figura' kao model, ili je reč o zaostatku ideje o nekakvoj, koliko god udaljenoj primordijalnoj supstanci majčinstva koja nam se ipak – uprkos svim razuveravanjima – iz potaje prikrada, preobražavajući poput zakrivljenog ogledala, brigu u samookrivljavanje, sopstveno u društveno?)

Mami me ideja o krivici kao stanju vrtoglavice, odsustva-u-prisutnosti. No, šta je puno prisustvo (majke)? Još uvek nisam u stanju da odgovorim na to pitanje. Osim onim – možda očekivanim – da se registri *krivice* formiraju retrogradno, da nisu mislivi iz pozicije jednog ja-sada, konačno i da smo uvek krive pred Drugim, zato što mu dokidamo (prividnom) punoćom svog identiteta. Iz te pozicije, možda je najbolje reći jedno 'pa šta?'.

Dve žene

A. Z. Majka, ali ne bilo čija. Majka druge žene, žena druge žene. Eto *speculuma*! Kakvo ogledalo nudim, šta vidim, šta se vidi? Šta *ona* vidi? Hoću da vidi, više nego da čuje: u našem odnosu nema epskog slepog pesnika koji opeva mitove, pretvarajući ih u religiju; ni božanskog autoriteta koji se ne vidi (i ne sme prikazati). Majka kao trnoviti grm, kao zlatno tele – samo pogled otvara sve privide iza ljubavi koja prelazi granice kože. Koja ogledala nudim? Kakvu strukturu, kakvu anatomiju iza uvek potencijalno samo slepljenih krhotina? Da li je odnos dve žene koje nikada neće moći da postanu sestre, uvek i isključivo ogledalni odnos u kući smeha? Dve žene, velika i mala, iskrivljene u presecanjima svojih prošlih i budućih slika, uvek u različitim trenucima kao Alisa izduženog vrata, koja iz bizarne perspektive gleda smrskana ogledala. „Da li smem za tebe da ih polomim? Smem li da ti pokažem da iza njih nema nepreglednog prostora slobode (recimo, Kristevinog semiotičkog, u kojem smo ponovo spojene u nepreglednom *jouissance*), već samo sporog pomicanja granica i neizvesnog, uvek neizvesnog, osvajanja tek komadića samo tvog oblika ukrštanja svetlosti?“

Čuti drugu

A. Z. Kako da te čujem, a da ti ne kažem šta treba da kažeš da bih čula? Da li te ikada čujem u simboličkom registru govora, drugačije do kao eho svoje želje da čujem sebe? Razdvojene smo kožom najveći deo svojih paralelnih postojanja. Da li prisećanje na ritmove (zajedničkog hoda, ljuljanja u naručju), asonance i igre zvukova koje smo uplitale ne/razgovetnim glasovima, besomučno ponavljanje tvoje prve reči 'ma-ma-ma-ma' – da li prisećanje na to može da bude jedini izvor mog slušanja tebe?“ *Istovremeno*, pitanje: kako da u sebi čujem ženu koja nije samo majka? [Sedimo u autu, vozim, ti si pozadi. Slušamo muziku, kao i uvek, retko pričamo. Dok pevam/pevaš, čujem se/te kao drugu i svoju. Naši trenuci slušanja, *osluškivanja*, i bivanja sa sobom.]

I. N. Čuti drugu onako kako ona želi da se oglasi. Majčinstvo otvara ambis pitanja u koji se pogled može opčinjeno survati i zauvek se tražiti u prošlim i budućim odrazima. Osluškivati ćerku kao mali nasmejano-prkosni integritet, ne nametnuti, kretati se u nemogućem prostoru između prividno bezinteresnog nuđenja *različitih* mogućnosti i pozornog raščišćavanja onoga šta društvo zgotovi detetu. Razumeti svoju majku, u trenutku kada se koprena njenog neupitnog roditeljstva (mama kao simbolički garant, neprozirna i supstancijalna) podigne i iza nje se ukaže lice lišeno apsoluta, ali utoliko draže: neka vrsta obrnutog čarobnjaka iz Oza. Misliti o baki i o majčinskom odnosu koji nadilazi generacije i premošćuje ponor vremena (*grand-mère*, 'veliko' majčinstvo kao prostor blagonaklonog, generacijski protegnutog roditeljstva i odnos radosti). Male i velike ćerke, ćerke ćerki.

Majčinstva u kulturi

I. N. Kao da stalno zaboravljamo da je majčinstvo takođe *mnoštveno*, da savremeni modeli roditeljstva (heteroseksualnog para), ustoličeni u globalizovanoj zapadnjačkoj kulturi, nisu jedino ishodište odnosa prema detetu i prema drugima. U arapeškoj kulturi majka govori detetu o svojoj sestri na sledeći način: „Ovo je tvoja druga majka, druga majka, druga majka. Pogledaj svoju drugu majku. Ona je dobra. Ona ti nosi hranu. Ona se smeje. Ona je dobra“[7]. Majke poreklom iz naroda Kung San u južnoj Africi ne primenjuju nikakve metode disciplinovanja i kažnjavanja u odgajanju dece i smatraju gotovo sva dečja ponašanja prihvatljivim. Ne mora se ići, međutim, tako daleko da bi se nabasalo na različitost: u tradicionalnim kulturama na prostoru Srbije, čin udaje devojku doslovno 'odseca od majke' i od porodice. Primera radi, stihovi pesama u kojima se

7 Margaret Mead, *Spol i temperament u tri primitivna društva*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2004, strana 53.

stavljanje kane nevesti obrazlaže stihom „Ova(j) boja od majke te 'dvalja'", ili – bliskost majke i odrasle kćeri *putem kože* koja biva rasečena, ukinuta, u dirljivoj i bolnoj stihovanoj slici „Trešnja se od koren korneše / moma se od majke dvoješe". Potom, majčinstva u kojima se preispituju ili odbacuju uvreženi koncepti jednoobraznosti pola i roda, kao u slučaju Tomasa Bitija (Thomas Beatie), transrodnog muškarca. Buduće koncepcije majčinstva koje se navešćuju kroz 'proširena' post-biološka tela i odnose koji isklizavaju iz normiranih koncepcija rodnosti, povlače brojne posledice po identitet: telo ne mora roditi da bi se postalo majkom, može se biti i *choice parent*, bez partnera u odgajanju. Mogućnosti je bezbroj.

Na prvi pogled, majke kao da ostaju izolovane u svojim habitusima, ugnježdene-u-kulturi i u trenutku. Bilo bi dobro zahtevati: nepokorne majke, one koje se sastaju na granicama, *majke koje uče od majki* na krajnje neočekivane načine, uspostavljajući krivudave i skokovite genealogije majčinstva mimo dobro zacrtanih staza. Evo jednog snatrenja (i neka ovo ne bude shvaćeno kao trijumfalni povratak Univerzalne Majke): to zrno nečeg zajedničkog kao da se nazire u neposrednosti odnosa prema detetu koji gradimo i koji pamtimo kožom, i same bivajući nečije dete, kao ogledalo u kojem se možemo osmehnuti jedna drugoj i na tren dodirnuti. *A common ground*, nešto tanano i istrajavajuće što, možda, iskupljuje vrstu: ljubav prevodiva u različite istorije, dijalekte i registre ličnog.

Pravo na roditeljstvo

A. Z. *Samo majka može da izađe u susret detetu. Otac je manjkav, suplementaran (samo u slučaju neuravnoteženosti, smrti majke: njenog funkcionalnog odsustva), otac je karikaturalan prikaz, senka materinstva.* Politika feminističkog materinstva. Kada se u duhu feminizma insistira na tome da je neophodno redefinisati instituciju materinstva, kada se insistira na pravu majke da bude *i* žena (*i* čovek), pun zahtev

bi morao da obuhvati i otvoreno protivljenje paradigmi senke, nedostatka. To podrazumeva pravo deteta na oca, i pravo sveta na dete koje upoznaje jezik sveta izvan zadatih raspodela, koje samo deluju prirodno. Feminizam bi trebalo da se zalaže za to da dolazak deteta na svet tektonski menja živote (oba roditelja, pored svega ostalog). Izuzmu li se telesne manifestacije promene – koje su samo *deo* zamislivih i trajnih promena – ulazak novog života u svet je moment koji menja svet uopšte (biti-sa-drugima i biti-sa-sobom i biti-svet).

Ako je abortus ključno feminističko pravo, nužno da žene ne bi bile posmatrane kao puke posude za 'ličnosti', onda je pravo na jednako dramatične promene u životu roditelja oba pola presudno za promenu sveta u kojem svi živimo.

I. N. Savremene koncepcije roditeljstva koje bi se mogle označiti naprednim, temelje se na jednom delu (pomalo manjkavo iščitanih) rodno osetljivih saznanja o različitim modelima majčinstva i očinstva. Čak i oni dobri primeri potekli iz različitih (nezapadnih) kultura najčešće se tretiraju kao antropološka pikanterija, i srazmerno je retko videti čak i buduću projekciju roditeljstva koja bi iz drugačijih pozicija tretirala odnos majke/majki i oca/očeva. Ili parova majki/parova očeva koji odgajaju decu. Žene su dvostruko osujećene u nedostatku jasne artikulacije drugih modela: najpre, nemajući mogućnost da se kroz javne diskurse pozitivno identifikuju sa feministički intoniranim primerima majčinstva; potom, bivajući prokažene ukoliko se usude da (opet) javno zastupaju koncepcije očinstva drugačije od konvencionalnog 'odsutnog oca'. U posezanju za drugačije artikulisanim figurama majke (i oca), one se optužuju da izdaju svoj pol: pristanemo li na oca koji menja pelene i podjednako učestvuje u odgajanju, tada se odričemo ekskluzivnog 'zabrana' svog roda. Odgajanje u partnerstvu iziskuje

pažnju i podršku, kao i izrazitije uplitanje feminizama u javnu sferu u kojoj bi se redefinisale 'uloge' majke/oca/partnera u podizanju deteta. To bi bio (to će biti) dug i spor proces, ali i sjajna prilika za feminizam da izvrši denaturalizaciju koncepta jednakog učešća u roditeljstvu, koji je, istini za volju, postao vidljiviji u području dominantne kulture, ali koji se u svom preoblikovanom, popularizovanom vidu više oslanja na *imago* nego na delanje, na duboke i učinkovite promene okoštalih struktura koje osujećuju roditeljsku solidarnost.

IZVOR: Ovaj rad je realizovan u okviru projekta *Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji* (47021) koji finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Srbije u okviru programa Integrisanih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011–2014. godine.

Agnes Janih

Dnevnik moje majke

11 Lamda digitalnih printova, 10×15 cm, 2010.

Dokaz da porodica ne znači da moram da se odreknem sebe.

Lutka za pokazivanje na korporativnim žurkama.

Neko koga nikada ne grlim.

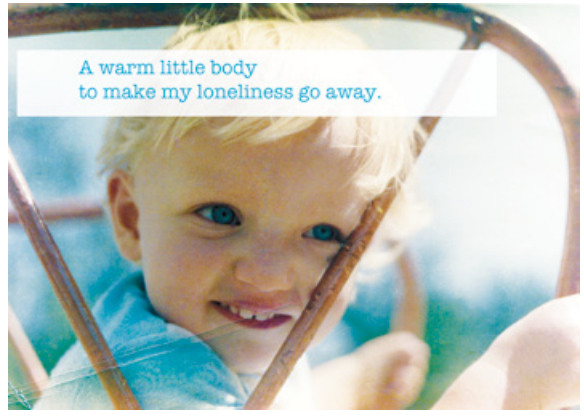

Malo toplo telo koje će učiniti da moja usamljenost nestane.

Zahvalnost mojim roditeljima.

Način da se ostane mlad.

Nusprodukt mog straha od abortusa.

Rivalka.

Neko ko će uvek doći MENI.

Odbrana od straha da ću biti zaboravljena.

Još jedan od nas.

Nove kuvarice

Lenka Zelenović, Škart i Ana Vilenica

Kuvarice ili dozidnice su nekada služile kao zaštita za zid iznad šporeta ili stola. Na njima su vezeni figurativni crteži sa tekstualnom, često rimovanom porukom, koja je najčešće bila patrijarhalno instruktivna za domaćice. *Nove kuvarice*, projekat koji je inicirala grupa Škart 2000. godine, koriste formu tradicionalnih kuvarica, ali uvode drugačiji sadržaj koji se kritički odnosi prema aktuelnom položaju žena, i šire, prema celokupnoj društvenoj situaciji. Iz privatne sfere doma *Nove kuvarice* izlaze u javni prostor, i kroz semiotičku neposlušnost postaju oruđe u borbi za društvene promene i traženje novih društvenih i međusobnih odnosa i odnosa prema životnoj sredini. *Nove kuvarice* su realizovane u saradnji sa članicama Udruženja samohranih majki iz Zemuna, koje su kuvarice osmišljavale same ili u saradnji sa grupom. Lenka Zelenović, članica udruženja, je sa grupom Škart uspostavila dugoročnu saradnju i do danas izvezla i koncipirala više od 300 kuvarica. Lenka Zelenović se u svom radu bavi problemima rada u kući koji mahom vrše žene, negom dece, negom starih i svim efektima koji nastaju iz višestruke opterećenosti i potplaćenosti žena danas, u vreme nestanka socijalne države i ekspanzije neoliberalnog kapitalizma. Probleme kojima se bavi, Lenka Zelenović kontekstualizuje unutar šireg polja transformacije post-jugoslovenskog društva, kritikujući privatizaciju, partijske monopole, nezaposlenost, deindustrijalizaciju, nedostatak socijalne brige, uticaj crkve, odnos društva prema deci iz osetljivih grupa, LGBT populaciji. Pristup koji razvija je ličan i često biografski. Lenkine kuvarice prenose lične probleme u polje javnog govora i ukazuju na njihovu društvenu konstruisanost. Kroz višegodišnju saradnju sa grupom Škart, Lenka Zelenović se profilisala kao umetnica – vezilja i *stand-up* komičarka, koja javno govori o društvenim problemima.

L. Z. Onda su postojale kuvarice koje su govorile šta žena treba da radi: da manje zbori da joj ručak ne zagori. A postojale su i neke posebne koje su govorile o dečjoj ljubavi, patriotske o kralju i njegovoj porodici, pa „Štedi drva da ti ručak ne bi bio skup“. U tim starim kuvaricama se govorilo gde je ženi mesto: da treba da ćuti, da treba da skuva; na onim kuvaricama je žena bila sva napirlitana, obučena, doterana, frizure… Kod nas toga nema, pogotovu danas kada žena dođe s posla, presvuče se da bi mogla da uđe u kuhinju. Treba i lepo da izgleda i da rinta. I da sredi kuću i da skuva, plus i posao.

Na ovoj kuvarici piše „Moje kuvarice izazvale veliki stres, DS hteo da ih skine sa izložbe ekspres“. Nastala je prošle godine u julu mesecu, kada sam bila na jednoj radionici u etno selu gde je bila izložba ručnih radova. Tu je bilo izloženo dvanaest mojih kuvarica. Jednog jutra sam se probudila i kada sam izašla na radionicu videla sam da je došlo do velike galame. Nisam znala o čemu se radi. Uveče smo čuli da je direktor iz DS-a tražio da se sa izložbe skinu dve moje kuvarice: „Strah me hvata od ovih demokrata“ i „U Kolubari velika frka otkrilo se ko lovu skrka“. Počeli su da zovu ministarstvo u Beogradu, da bacaju telefone, letelo je na sve strane.

Nijedan kustos, bez obzira iz koje je stranke, nema pravo da skida kuvarice ili bilo koji eksponat sa izložbe jer svaki umetnik ima pravo da se izrazi na svoj način. Napravila sam ovu kuvaricu u znak protesta, kao odgovor na pokušaj da se kuvarice skinu.

Ova kuvarica je nastavak prve kuvarice „10 sa lukom, 10 sa mukom“ koja je izvezena 2000. Sa njom smo zapravo obeležili deset godina pod Slobom. Na njoj se vide deset godina koje su prikazane kao deset ćevapa i okolo ide beli luk, jer ono što smo se ponadali da će biti kada prođe vreme Slobe, da će doći nešto bolje, nikada nije došlo. Mislim da je došlo još gore. Posle smo napravili „11 s lukom, 11 sa mukom“, pa je na kraju išlo i… A onda sam ja napravila kuvaricu „Ljuto bilo kad je Sloba, a još ljuće nasta doba“. To je jedna još veća, sa ljutim paprikama, da bi pokazala koliko je to ljuto.

A onda smo krenuli da razvijamo saradnju, kao što se vidi na ovoj kuvarici „Na mašini prašina u fabrici tišina“. Prota mi je dao tekst, a ja sam sama napravila sliku. Kao što se na slici vidi, sve mašine su obrasle u paučinu, kroz razbijen prozor se uvuklo razno granje. Naša sadašnjost je u stvari prikazana na taj način da se sve dovelo u jedno veliko rasulo. U fabrici ne postoji ništa sem divljeg rastinja i bubica koje prave gnezda oko mašina, a nekada su one bučale od raznoraznog zvuka i rada, i od smeha i šale radnika koji su tu bili. Ja sam radila u industriji za preradu plastičnih masa iz Orahovca. Baš je bila onako, fabrika na nivou, ali je 1999. propala. Posle toga sam postala ničiji slučaj. Fabrika predstavlja, za mene i za sve ljude koji su je videli, ono sretno vreme kada si mogao da radiš. Na tom talasu je nastala i kuvarica „U fabrici huk, na ulici muk“.

Ova kuvarica je nastala 2008. Svaku kuvaricu koju napravim, napravim je sa određenim razlogom. Na ovoj sam htela da pokažem demokratske promene. Ljudi su gubili posao, skakao je evro, cene su skakale. Sve se to lako provlačilo. Dinar po dinar, neosetno. A onda rascep. Kada uđete u prodavnicu prosto se frapirate. Morala sam da napišem tekst. Cene su otišle nebu pod oblake, a od njih ni traga ni glasa na kuvarici jer su suviše visoko.

Zapravo meni je jako žao što se Jugoslavija raspala i što smo se podelili. Sticajem okolnosti došlo je do raznih obračunavanja ljudi, raznih ubistava, raznoraznih zločina. Kada se sve to nekako dovelo u red, devedeset posto zločina se nije otkrilo. To se odnosi i na Srbiju i na Hrvatsku i na Bosnu i na Kosovo. Moj suprug je nastradao 1999. na Kosovu zajedno sa pet članova svoje porodice. Ne zna se da li je to bila UČK, da li je to bila srpska policija, da li su to bili šešeljevci. Nagađanja još uvek postoje. Taj zločin se još uvek krije. Ne zna se ko je to napravio.

Poslednjih godina su naveliko počele da se podižu crkve i džamije i da se veliki novac ubacuje u te građevine. Ja poštujem svaku veru, ali toliko imamo siromašnih ljudi, beskućnika, toliko gladnih. Vladike imaju nameštaj koji je sav od pozlate. Možete zamisliti koliko bi to gladnih usta nahranilo. Mislim da su sveštena lica, ne svi ali jedan dobar deo, zloupotrebili tu svoju službu. Po čemu neko treba da ima sve, a neko ništa? Kod nas nema zadužbinarstva. Ja ne vidim nijednu koju je neki od naših tajkuna i mafijaša podigao.

Grade se crkve. Jedino, čini mi se, Mišković podiže jednu zgradu za decu sa posebnim potrebama, ali da bude zadužbina, da to piše na njoj. Kada su srušili onu zgradu u Šilerovoj, svi smo bili u nekoj euforiji. Niko nije razmišljao da bi ona mogla da posluži za smeštaj ljudi koji nemaju stanove, koliko samo ima izbeglica ili raseljenih koji nemaju gde da žive. Ta kuća je mogla da bude škola.

Ova kuvarica govori o teškom položaju samohranih majki. Ja sam postala članica Udruženja samohranih majki nešto pre 1999, pre bombardovanja i rata na Kosovu, kada sam ostala bez posla. Imale smo razna druženja, pružanja moralne podrške jedna drugoj. Skupljale smo se da popijemo kafu, da iznesemo šta nas muči. A onda, kada sam ostala bez posla, a mama bez penzije, požalila sam se Udruženju i onda sam jedno par meseci u tom našem udruženju volontirala. Imale smo i otvorenu prodavnicu polovne garderobe koja se zvala *Žaba* – Ženska autonomna buvlja akcija. Zapravo, ko god je želeo mogao je da donese garderobu tu da je pokloni, koja se delila članicama naših Samohranih majki, a ujedno se i prodavalo, pa se za to kupavale neke sitne stvari. Nismo pružale finansijsku pomoć jedna drugoj jer nije bilo mogućnosti. Država nam nije

pomagala. Pomagale su nam različite organizacije koje su obezbeđivale pakete sa hranom, brašno, so, šećer. Mi smo to lončićima delile samohranim majkama. Jedna je organizacija na primer podelila jakne, stigao je i kamion pomorandži koje smo delile po pet-šest kilograma. Sasvim je svejedno. Neka se deli hemijska olovka. Zna se da očevi ne plaćaju alimentacije, to su žene koje ni ne smeju da je traže, da ne bi nastradale. Što se tiče države, mi i dan danas nemamo podršku. Jedino pred izbore – onda se stranke sete. Sete se nas i Roma, inače ovako se snalazimo s konca i konopca.

Prva kuvarica posvećena mojoj mami je bila „U fotelji kao carica živi život moja mamica“. Mi menjamo fotelje, ali uvek jedna od njih pripada mami. Kroz malu šalu, ali i zbilju, sam napravila kuvaricu. A onda je posle jedne sitne čarke nastala ova kuvarica „Misli da ako te rodi, treba tvoj život da vodi“. Smatram da moja mama, a i devedeset posto majki, pogotovu ako su u zajednici sa svojom decom, smatraju da se uvek razumeju u vaspitanje deteta, ili u bilo koji posao, bolje nego njihova deca. Lepo je poslušati svoga

roditelja, ali ako imate preko pedeset godina, valjda ste ipak stekli neko iskustvo. Često mi se dešavalo da su mi na Pesničenju aplaudirali i posle me molili – jednu kuvaricu za mene da odnesem mojoj mami na poklon. Ne odnosi se to znači samo na moju porodicu, nego sam izgleda pogodila problem mnogih.

Htela sam da pokažem kako je jednoj ženi kada ostane sama. Situacija: samohrana majka i dalje bez posla, živi sa majkom, juri privremeni posao da radi. Uvek sam radila sve poslove, one koje kao bajagi zovemo 'muškim' i 'ženskim'. Sama menjam kazanče, popravljam mašinu. Ja sve radim. Imam dve kutije pune alata. Menjam creva na mašini. Pločice stavljam. I majstorica sam. Nosim zamrzivač, frižider po kući. Svaki posao je vredan poštovanja. Kada sam ostala bez posla išla sam da spremam tuđe stanove. Dešavalo se da krenem od ujutru, i uveče da sredim. Prvi put kada sam išla da spremam, išla sam kod jedne stare glumice. U kući kada spremam koristim stari peškir kao krpu. Ja sam otišla kod nje. Radni deo se nije znao koje je boje koliko je bio zapušten. Imala je polomljen kuk. Ona je meni spremila na sto vreću od tri kilograma

brašna i tri-četiri para njenog donjeg veša. Jeste on bio čist, al' je to bilo strašno. Ja mogu sa mojim donjim vešom koji sam oprala da obrišem kod mene patos, ali je ovo bilo ponižavajuće.

Na slici se jasno vidi stanje jedne žene domaćice. Naša vlada tvrdi da nam je zdravstvo besplatno. Međutim, kada odete kod lekara da zakažete snimanje (ili idete preko reda), dok platite kutiju leka, vama ispadne situacija da sada možete stvarno da se izbečite. Treba da se molite da vas zdravlje služi što duže jer danas ništa nema džabe. Čak i jedan aspirin košta dosta.

Ovde sam želela da prikažem situaciju majki. Majka je i kada je detetu dobro i kada mu je loše, pogotovu kada je dete bolesno. Napravila sam i kuvaricu „Hendikepirana deca u izolaciji stoje jer ih se ljudi bez razloga boje". Majka sam deteta sa posebnim potrebama i dok se nije saznalo da moje dete kreće u specijalnu školu, u komšiluku su se divno ponašali prema njoj. Čim su saznali, odmah je došlo do odbijanja, do guranja, do pljuvanja kroz prozor. Morala sam da razgovaram sa roditeljima dece koju naravno nisam krivila jer jedno dete ne može da zna šta je specijalna škola. Posle završetka srednje škole moja Jelena je krenula u dnevni boravak u Šekspirovoj. Jelena i njeni prijatelji uživaju u ljubavima, igrankama, predstavama. Kada naprave pozorišnu predstavu pravi glumci bi mogli da im pozavide. Ako kažete nekom da imate dete sa posebim potrebama, oni odmah misle: A, to su oni ludi. Ovu kuvaricu sam napravila da im poručim da ne treba da se boje.

U, ova je posvećena meni. Iskreno rečeno ja sam ih sve navikla da sam im uvek na raspolaganju 24 sata. Nije bitno da li sam krenula gore, ako me neko pozove ja treba da idem dole. Dođi! Moraš! 'Ajde! Imam komšinicu gore na spratu, o kojoj se povremeno brinem. Inače je stara žena, ima 80 godina, sa problematičnom kičmom. Pa mi je rekla: „Ma nisi ti Lenka luda, mi samo smatramo da ti uvek možeš".

Napravila sam i jednu kuvaricu, dodatak toj kuvarici gde sam napisala da, kako stvari stoje, pošto nas oporezuju za sve živo, da ćemo da dobijemo i porez na život. Onaj čovek koji udahne više vazduha, on će morati da plati više. Znači nemojte se bildovati, ljudi budite mršavi, porez će biti manji. Situacija je katastrofalna. Sve je u velikom sranju, a stranke se grabe ko će veći deo kolača da uzme.

Ova kuvarica je nastala kada su građani tražili promene, i ja sam mislila kako je sve počelo u Egiptu, u Iraku, u Libiji, da će nešto krenuti i kod nas. U Grčkoj i Italiji kada krenu demonstracije, svi ljudi izađu, daju podršku jedni drugima, a kod nas je situacija da loše živimo i nemamo ništa na vidiku. Izađu ljudi ponekad, probijaju ruke ekserima, štrajkuju glađu, ali su to pojedinačni slučajevi koji ostanu sa strane. Nikako se nismo našli da se zajedno skupimo, da izađu svi jer je svima preko glave. Valjda smo postali siti svega i svačega i stalno mislimo, neka, to će da izađe neko drugi.

Važno je da se pomažemo. Udruženje samohranih majki ima u planu da se napravi Banka slobodnih sati. Kada bi nam dala opština jednu prostoriju koju bismo mi same opremile, onda bih na primer ja, ako sam slobodna, otišla da dežuram pet ili šest sati. Da idem da volontiram, da pričuvam troje, četvoro, petoro dece čiji su roditelji tog trenutka na poslu ili kod lekara ili su jednostavno otišli da napune svoje baterije u bioskopu. Ja sam, iskreno rečeno, zaboravila kada sam poslednji put bila u bioskopu. Onda bi se meni u knjizi pisalo – pet sati sam provela danas, pa pet kroz deset dana, dva sata sam provela kroz mesec dana. I kada bi se desila potreba da su meni potrebni slobodni sati, onda bih se ja najavila i rekla: „Meni za sutra treba dva sata“, i meni bi izašli u susret. A to je velika podrška samohranim roditeljima, zato što vode brigu o svojoj deci sami. Retko servis baka-deka postoji. Ne zato što ne žele, već jer najčešće ne žive u istom mestu ili su stari i njima samima treba nega. I onda je to nešto što mnogo znači.

IZVOR: Iz intervjua sa Lekom Zelenović (Beograd, 29.05.2012.); razgovarala: Ana Vilenica; fotografije: Demian Bern

Kler Fontejn

Oni to zovu ljubav...

pogled na instalaciju sa izložbe *Ka umetnosti, građani!*
Muzej Seralves, Porto, 20.11.2010 – 13.3.2011.

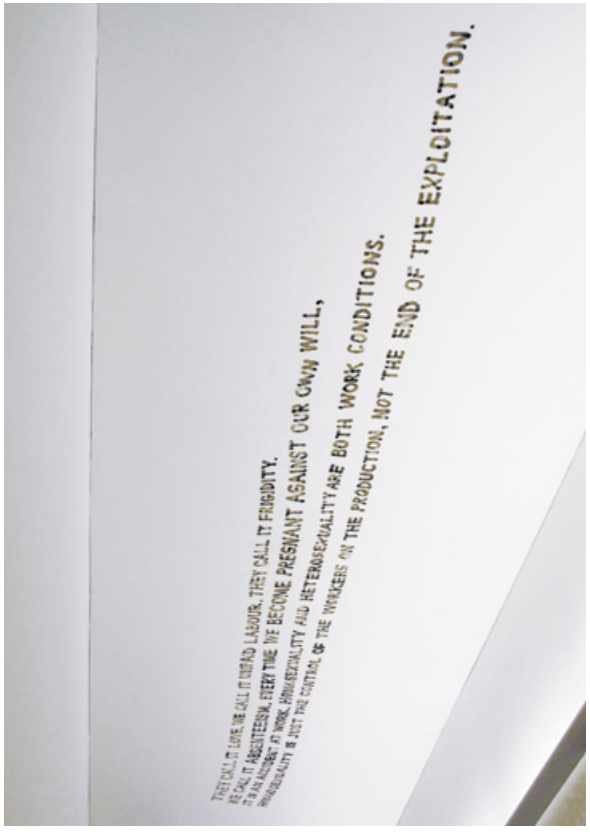

Oni to zovu ljubav. Mi to zovemo neplaćeni rad. Oni to zovu frigidnost. Mi to zovemo odsustvovanje sa posla. Svaki put kad ostanemo u drugom stanju protiv svoje volje, to je nesreća na poslu. Homoseksualnost i heteroseksualnost su uslovi za rad. Homoseksualnost je samo kontrola proizvodnje radnika, a ne kraj eksploatacije.

Humani štrajk u polju libidinalne ekonomije

Kler Fontejn

> Mogućnost da zajedno očuvamo autonomiju i afektivni život
> je priča koja još uvek nije napisana.
>
> Lea Melandri, Neizreciv grč[1]

Fransoa Liotar (Jean-François Lyotard) je 1974. godine objavio iznenađujuću knjigu pod naslovom *Libidinalna ekonomija* (*Économie Libidinale*) u kojoj je napao marksistička i frojdovska pojednostavljivanja i otvario novu perspektivu u odnosu na veze koje se uspostavljaju između želja i borbe. Ono što je u to vreme počelo da se urušava pod ofanzivom dve temeljne borbene knjige Deleza i Gatarija (Gilles Deleuze, Félix Guattari) *Anti Edip* i *Hiljadu platoa* (*Mille Plateaux)* je fetišizacija svesti kao organa koji će voditi revoluciju. Iz procesa odbacivanja mita o avangardi proizašla je psihosomatska reorganizacija, čije su posledice na odnose među ljudima bile brutalne i neizbežne. Kao u inverznom govoru Menenijusa Agripe, glava je sa svim svojim metaforičnim konotacijama izgubila svoje privilegije, a ostatak tela je mogao da pronađe nov glas pun želje i straha. Novi materijalizam je ulazio u život kroz tela ljudi. U ovoj tački, neuspeh odgovornih i piramidalnih militantnih struktura postao je nesumnjiv: žeđ za moći, potreba za vođama i nemogućnost jezika da reši konflikte unutar grupa, otkriva nemogućnost življenja i borbe u takvim formacijama. Gramšijeva grupa je 1973. godine u „Predlogu za drugačije načine stvaranja politike" pisala: „Više nije moguće da razgovaramo jedni s drugima od avangarde do avangarde sekretarskim jezikom političkih 'eksperata'… i da zatim nismo u stanju da konkretno govorimo o našim iskustvima. Svest i objašnjavanja stvari moraju postati jasni kroz iskustvo nečijeg stanja, problema i potreba, a ne samo kroz teorije koje opisuju mehanizme"[2]. Jezik koji služi svrhama tradicionalne politike je izgleda izgubio svu svoju upotrebnu vrednost u govoru ovih mladih ljudi; članovi militantnih grupa se osećaju kao da ih je način obraćanja prevazišao, izigrani govorom koji ih ne menja i koji ne može preneti njihovu novu nesigurnu situaciju. Protagonist događaja opisuje svoju poziciju lidera: „Lider je neko ko je ubeđen da je oduvek bio revolucionaran i komunista i on se ne pita oko toga šta je konkretna transformacija njega i drugih… Lider je onaj koji, kada skupovi ne idu onako kako bi trebalo, bilo zbog ćutanja, bilo zbog toga što su izražene neke političke pozicije koje su različite od onih koje zastupa njegova grupa, oseća da mora da interveniše da bi se ispunio verbalni prostor ili da bi afirmisao svoju političku liniju protiv drugih". U ovoj jednostavnoj i kliničkoj dijagnozi, vidimo grupe kao prostore u kojima subjektivna transformacija pokušava da bude upućena u revolucionarnu efikasnost; kao rezultat ovog procesa singularne pozicije od kojih je sastavljena grupa postaju sve rigidnije, a revolucionarni prostor, kako bi opstao kao takav, unutar sebe nameće najkonzervativnije obrasce ponašanja.

Termin 'humani štrajk' je skovan da imenuje revolt protiv onoga što je reakcionarno, čak – i iznad svega – unutar same pobune. U pitanju je definisanje vida štrajka koji uključuje čitav život, a ne samo njegovu profesionalnu stranu, koji priznaje eksploataciju u svim domenima, a ne samo na radu. I sam pojam rada postaje modifikovan ako se posmatra iz etičke prizme humanog štrajka: aktivnosti koje se čine nevinim uslugama i obavezama u ljubavi usmerene na održanje para ili porodice na okupu, otkrivaju se kao vulgarna eksploatacija. Humani štrajk je pokret koji bi potencijalno mogao kontaminirati svakoga i koji napada temelje zajedničkog života; njegov subjekt nije proleter ili fabrički radnik, nego bilo koji singularitet koji može biti svako. Ovaj pokret nije tu da pokazuje izuzetnost ili superiornost grupe, nego da razotkrije ono što se smatra nebitnim, kao javnu tajnu koju kriju društvene klase.

1 Lea Melandri, *Una visceralità indicibile*, Franco Angeli, Milano 2007.

2 Nanni Balestrini, Primo Moroni (ur), *L'orda d'oro*, SugarCo, Milano 1988, strana 508

Jedna definicija humanog štrajka može se naći u časopisu *Tiqqun*[3] broj 2: to je štrajk „bez zahteva, koji deteritorijalizuje agoru i otkriva nepolitičko kao mesto implicitne preraspodele odgovornosti i neplaćenog rada".

Italijanski feminizmi nude paradigmu ove vrste akcije jer su zahtevali ukidanje granica koje su politiku učinile teritorijom muškaraca. Ako granice zasnovane na polu nisu bile jasno označene u politici sedamdesetih godina u Evropi, i dalje su se uporno održavale u opskurnom domenu života u zajednici, kao noćne more koje unapred opominju i nikada ne prestaju da se ostvaruju. Virdžinija Vulf (Virginia Woolf) je 1938. u *Tri gvineje* napisala: „Mi neizbežno vidimo društvo kao zaveru koja privatno uništava brata, koga mnoge od nas imaju razloga da poštuju, i umesto njega stvara čudovišnog mužjaka, gromkog glasa, teške ruke, detinjasto napregnutog da kredom obeleži površinu zemlje u okviru čijih mističnih granica ljudska bića bivaju saterana u tor, kruto, odvojeno, veštački; društvo u kome on namazan crvenom i zlatnom bojom, ukrašen perjem poput divljaka, prolazi kroz mistične rituale i uživa u sumnjivim zadovoljstvima moći i vlasti dok smo mi, 'njegove' žene, zaključane u svojim kućama sprečene da budemo deo mnogih društava od kojih se njegovo društvo sastoji"[4]. Protiv tragova kredom, već zastarelih 1938. ali koji se i dalje pojavljuju pod našim koracima i u 20. veku, Lia Cigarini i Luiza Muraro (Luisa Muraro) u tekstu pod nazivom „Politika i politička praksa" („Politica e pratica politica") iz 1992. pišu: „Mi ne želimo da odvojimo politiku od kulture, ljubavi i rada, i ne možemo da nađemo nijedan kriterijum za to. Politiku ove vrste, onu odvojenu, ne bismo volele i ne bismo znale šta da radimo sa njom."

3 *Tiqqun* je naziv francuskog filozofskog časopisa koji je osnovan 1999. sa ciljem da 'stvori uslove za drugačiju zajednicu'. http://en.wikipedia.org/wiki/Tiqqun/ (30.01.2012; 4:21, *Prim. prev*).

4 Virdžinija Vulf, *Tri gvineje* (prevela Dragana Starčević), Feministička 94 i Žene u crnom, Beograd 2000, (*Prim. prev.*).

U srži ove neophodnosti politike koja transformiše život i koja se može transformisati životom, nije bilo zahteva protiv nepravde, već želje da se nađe odgovarajući glas za sopstveno telo da bi se pobedilo duboko osećanje da neko drugi govori u naše ime, što se može nazvati političkim ventrilokvizmom.

Citat Serene, objavljen 1976. u brošuri *Sottosopran 3*, opisuje malo čudo koje se dogodilo na konvenciji žena u Pinareli: „Nešto neobično mi se desilo posle jednog i po dana: na glave koje su razgovorale, slušale i smejale se nastavljala su se tela; ako sam govorila (tako spokojno, i bez volje za ličnim dokazivanjem govorila sam pred 200 žena!) u mom govoru, na ovaj ili onaj način, bilo je moje telo koje je pronalazilo neobičan način da se pretvori u reči". Kakav primer čudesne trans-supstancijalnosti humanog štrajka.

1890. – godina rođenja humanog štrajka

U svom opsežnom istraživanju štrajkova u 19. veku, Mišel Pero (Michelle Perrot) govori o rođenju vrste 'sentimentalnog štrajka' u godini 1890. U novinama *Krik radnika* (*Le Cri Du Travailleur*) iz Lila, objavljenim 4. maja te iste godine, možemo pročitati da „štrajkači ne navode nijedan drugi razlog za prekid rada (...) osim da žele da rade iste stvari kao i drugi". U takvim pokretima, omladina i žene počinju da igraju veoma važnu ulogu, kako piše Pero. U malom selu Vijena, militantne žene su ohrabrivale svoje drugarice: „Hajde da više ne trpimo ovo jadno stanje. Hajde da se pobunimo, da zahtevamo svoja prava. Hajde da se borimo za dostojanstvenije mesto. Hajde da se usudimo da kažemo našim gospodarima: mi smo kao i vi, napravljene od krvi i mesa, i treba da živimo srećne i slobodne zahvaljujući svom radu". U drugom malom selu, Besež (Besseges), iste godine, tridesetdvogodišnja mlada žena, supruga rudara i majka petoro dece, Amandin Verne (Amandine Vernet), otkriva svoju vokaciju rođene liderke: „Nikada se ranije nije isticala, sve do 14. maja, kada je počela da čita napisan govor na mitingu od 5000 ljudi u Robijak šumi. Dan nakon što je

počela da govori, i narednih dana, još samopouzdanija zbog svog uspeha, ona nastavlja da drži silovite i dirljive govore. Imala je talenta da dovede deo svoje publike do suza."[5]

U toj vrsti štrajka, koji Pero naziva emocionalnim štrajkom, pokret više nije ograničen na specifičan cilj: u pitanju je transformacija subjektiviteta. Ta transformacija je – a to je i zanimljiva poenta – u isto vreme i uzrok i posledica štrajka. Subjektivne, društvene i političke promene su tesno isprepletane, tako da se ova vrsta pobune obavezno tiče subjekata čiji je društveni identitet slabo kodifikovan, ljudi koje Ransijer naziva 'onima koji nemaju mesto' (eng. *placeless*) ili 'onima koji nemaju ulogu' (eng. *part-less*). To su pokreti u kojima se ljudi ujedinjuju pod sloganom 'moramo da menjamo sebe' (Foucault), što znači da promena uslova nije krajnji cilj, već sredstvo za promenu nečije subjektivnosti i odnosa.

Prema nekim interpretacijama, sličnih elemenata je bilo u pokretu '68. Omladina i žene su se pobunili tražeći nova prava, koja nisu samo politička u smislu sticanja, već i ona koja su promenila samo značenje reči 'političko'. Uključivanje seksualnosti kao zvanično političke teritorije, bilo je zapravo simptomatično za ove promene. Seksualnost u stvari nije pravi pojam za upotrebu u ovom kontekstu, jer on već označava veštački odvojenu oblast stvarnosti. Bilo bi bolje da govorimo o rehabilitaciji koncepta želje i analiziramo kako nove želje ulaze u političku sferu u tim specifičnim trenucima, tokom emocionalnih štrajkova koje nazivamo 'humanim štrajkovima'.

Feminizmi koji ne vode integraciji u svet koji je osmišljen i oblikovan od strane muških protagonista su deo ovih štrajkova. O tom ključnom mestu možemo pročitati u zajedničkoj knjizi iz 1987. pod nazivom *Ne veruju da imaš bilo kakva prava* (*Ne credere di avere dei*): „Razlika bivanja ženom nije došla do svog slobodnog postojanja zasnivajući se na datim protivrečnostima, prisutnim u društvenom telu, već na pretraživanju kontradikcije koju je svaka pojedinačna žena doživljavala u sebi, i koja

5 M. Perrot, *Les ouvriers en grève, France 1871–1890*, Mouton, Paris, La Haye 1974, strana 99–100.

nije imala društveni oblik pre nego što ga je dobila kroz žensku politiku. Mi smo same izmisile, da tako kažem, društvene protivurečnosti, koje su učinile naše slobode neophodnima". Izmislile ne znači fabrikovale, već pronašle i prevele činjenice koje su razotkrile svoju uspavanu političku dimenziju.

Nacrt konzistentnosti humanog štrajka

> Oni to zovu ljubav. Mi to zovemo neplaćeni rad. Oni to zovu frigidnost. Mi to zovemo odsustvovanje sa posla. Svaki put kad ostanemo u drugom stanju protiv svoje volje, to je nesreća na poslu. Homoseksualnost i heteroseksualnost su uslovi za rad. Homoseksualnost je samo kontrola proizvodnje radnika, a ne kraj eksploatacije. Nema više osmeha? Nema više novca. Ništa neće biti efikasnije da uništi vrlinu osmeha. Neuroza, samoubistvo, deseksualizacija: profesionalna oboljenja domaćica.
>
> Silvija Federiči, *Pravo na mržnju*[6]

1) Kuća u kojoj obavljamo veći deo našeg rada (kućnog posla) je atomizovana na hiljade mesta, ali je prisutna svuda, u gradu, selu, na planini, i tako dalje.
2) Kontrolisane smo i zavisimo od hiljada malih šefova i kontrolora: to su naši muževi, očevi, braća i tako dalje, ali imamo samo jednog gospodara: državu.
3) Naše drugarice u radu i borbi, naše komšinice, nisu fizički u kontaktu sa nama tokom rada kao što je slučaj u fabrici, ali se možemo sretati na poznatim mestima, gde odlazimo kada uspemo da ukrademo malo slobodnog vremena u toku dana. I svaka od nas nije od druge odvojena kvalifikacijama i profesionalnim kategori-

6 Silvia Federici, *Il Diritto all' odio*, 1974.

jama. Sve mi radimo isti posao. [...] Ako stupimo u štrajk nećemo ostaviti nedovršene proizvode i sirovine neobrađenim i slično: prekidom svog rada ne bismo paralisale proizvodnju, nego svakodnevnu reprodukciju radničke klase. To bi pogodilo srce kapitalističkog sistema, jer bi to postao stvarni štrajk, čak i za one koji normalno štrajkuju bez nas; ali od trenutka kad prestanemo da garantujemo opstanak onih za koje smo afektivno vezane, imaćemo i poteškoća u nastavljanju otpora.

Koordinacija Emilije Romanje (Emilia Romagna) za plaćanje kućnog rada, Bolonja, 1976.

Radnik ima mogućnost pristupanja sindikatu, stupanja u štrajk; majke su izolovane, zaključane u svojim kućama, vezane za svoju decu dobrotvornim vezama. Naši divlji štrajkovi se ispoljavaju kao fizički i mentalni slom.

Adrijan Rič, *Od žene rođeni*[7]

Situacija nemogućnosti da se povuče crta između života i rada koji se ranije ticao samo domaćica, sada postaje opšta. Štrajk je nepredvidljiv za većinu nas, ali razlozi zbog kojih i dalje nastavljamo da živimo na stari način i ne možemo da se pobunimo protiv bilo koga osim sebe, treba da se potraže u našem libidinalnom metabolizmu i u libidinalnoj ekonomiji u kojoj učestvujemo.

Svaka borba je postala borba protiv nekog dela nas samih, jer mi smo uvek delimično i saučesnici u stvarima koje nas ugnjetavaju. Biomoć, pod kojom živimo, jeste moć koja poseduje naša tela, ali nam daje pravo da govorimo.

Prema onome što Đorđo Agamben (Giorgio Agamben) piše u *Zajednici koja dolazi* (*The Coming Community*), kolonizacija fiziologije od strane industrije

7 Adrienne Rich, *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*, Norton, New York 1976.

počela je u dvadesetim i dostigla svoj vrhunac kada je fotografija omogućila masovnu distribuciju pornografije. Prikazana anonimna tela mogla su biti bilo čija, i upravo iz ovog razloga i uopšteno poželjna. Slike realnih ljudskih bića, po prvi put u istoriji, masovno su postale objekti želje, a time i objekti. Stjuart Ivn (Stuart Ewen) vrlo dobro objašnjava kako reklamiranje u pedesetim, odmah posle rata, počinje da koristi žene i omladinu. Žene i deca su apsolutna većina prikazanih tela u promiskuitetnoj blizini potrošne robe. Od samog početka intimnost između stvari i ljudskih bića stvara različite vrste simboličkih poremećaja. Od tada potrošnja oblikuje stvarni oblik života ljudskih bića – a ne samo ono što se naziva životnim stilom. U slučaju žena, konfuzija i sprovođenje suživota sa objektima u sferi želja – želja muškaraca i žena – jasne su svima. Oglasi se obraćaju afektima i pričaju priče o ljudskom životu pomirenom sa stvarima, gde je neekspresivnost i neprijateljstvo objekta konstantno uništavano radošću i lepotom koju predmeti treba da donesu njihovim vlasnicima.

U reklamiranju, rad nikada nije stvarno prisutan i život nema gravitaciju: objekti nemaju težinu, veza između uzroka i posledice gesta je regulisana čistom fantazijom. Snovi izazvani kapitalizmom su jedan od njegovih najviše uznemirujućih proizvoda. Njihov specifičan vizuelni jezik je izvor nesporazuma između stanovnika nerazvijenih zemalja i zapadnjaka. Ti snovi su zamišljeni kao aparati subjektivizacije, scene iz života toksične zajednice ljudi i stvari. Gde je roba odsutna, tela su tragično različita.

Dovedena do svojih krajnjih konsekvenci, ova implicitna filozofija vodi do umetnosti kao potpunog tehnološkog viška – i u tom smislu poruka koju svi znamo tako dobro, i koju svi dobijamo svaki dan na ulicama gradova ili uz televizijski ekran, mora biti ozbiljno shvaćena. Umetničko delo više nije humanizovani predmet – ova promena je počela da se dešava u 19. veku sa industrijalizacijom života uopšte. Dišan (Marcel Duchamp) 1955. objašnjava rođenje *ready-made*-a u intervjuu sa Džejmsom Džonson Svinijem (James Johnson Sweeny), izjavljujući da je njegova zamisao o *ready-made*-u došla kao posledica dehumanizacije umetničkog dela. Zadatak izrade objekata tako da budu izražajni, da odgovaraju na ljudska osećanja

za koji su umetnici hiljadama godina bili zaduženi, sada izvršava kapitalizam pre svega preko televizije, zato što je u kapitalističkoj viziji sveta u pitanju kontinuirana proizvodnja libidinalne ekonomije u kojoj ponašanja, izražavanja i gestovi doprinose stvaranju tog novog ljudskog tela.

Neopoziva antropološka transformacija u Italiji (i drugde)

> Mislim da je ova generacija [...] ljudi koji su bili 15 ili 20 godina stari nakon što su napravili taj [revolucionarni] izbor izmedju 1971. i 1972, koji je u narednim godinama postao opšti proces u fabrikama i školama, u parohijama i susedstvima, prošla kroz antropološku transformaciju, ne mogu da nađem bolju definiciju, nepovratnu kulturalnu modifikaciju samih sebe iz koje je nemoguće vratiti se i zbog čega ovi subjekti kasnije, posle '79, kada je sve završeno, postaju ludi, izvršavaju samoubistva, postaju narkomani, zbog nemogućnosti i netolerisanja uključivanja u sistem i pripitomljavanja njim.[8]

Nani Balestrini (Nanni Balestrini) ovako opisuje oblik tragičnog humanog štrajka koji se desio tokom osamdesetih, kada je pokret iz '77. propao pod težinom nesrazmerne represije.

Krvarenje revolucionarnih života učinilo je Italiju nacijom nestalih. Bez potrebe za genocidom ili pravom diktaturom, strategija tenzije i skromnog iznosa državnog terorizma postigla je ovaj rezultat u roku od nekoliko godina.

Trebalo bi uzeti u obzir da ono što se ne dešava nije degradacija ili legitimno sredstvo ozlojeđenosti protiv anonimnog i potčinjenog stanovništva, već posledica onoga što se ranije desilo.

Prostor politike, gde je Berluskoni pobedio bez ikakvog otpora, bila je teritorija gde bi svaka opozicija bila deportovana pošto je represija

8 Nanni Balestrini, *L'Editore in La Grande Rivolta*, Bompiani, Milano 1999, strana 318–319.

počela da se sprovodi direktno nad oblicima života, jer ljudi više nisu mogli da žele na isti način, a libidinalne ekonomije su otišle u stečaj.

Pitanje koje još uvek nije razmotreno sa adekvatnom pažnjom u militantnom kontekstu je pitanje borbene sile. Borbena sila, kao i ljubavna sila, moraju biti zaštićene i regenerisane. To je resurs koji se ne obnavlja automatski i potrebni su kolektivni uslovi za njegovo stvaranje. Humani štrajk se može razumeti kao ekstremni pokušaj ka ponovnom prisvajanju sredstava za proizvodnju borbene snage, ljubavne sile, životne sile. Ova sredstva su sama sebi cilj; ona sobom donose novu mogućnost koja čini subjekt jačim. Politički prostor u kome je ova operacija moguća, naravno, nije isti onaj koji je kolonizovan od strane televizirane biomoći. To je onaj koji možemo naslutiti u rečima Lie iz 1976:

> Povratak potisnutog preti svim mojim radnim, istraživačkim i političkim projektima. Da li im preti ili je to zaista politička stvar u meni kojoj treba da dam prostora i oduška? (...) Tišina je pobedila deo mene koji želi da stvara politiku, ali je potvrdila nešto novo. Došlo je do promene, počela sam da govorim, ali tokom ovih dana osećala sam da afirmativni deo mene ponovo zauzima sav prostor. Uverila sam se u činjenicu da je nema žena najplodniji prigovor na našu politiku. Nepolitičko kopa tunele koje ne smemo da popunjavamo zemljom.

IZVOR: Claire Fontaine, „Human Strike", u: Katalog izložbe Bureau for Open Culture, *Descent to Revolution*, Columbus College of Art & Design, 10.09.– 24.11.2009.
PREVELA SA ENGLESKOG JEZIKA: Tanja Marković

Organizovanje unutar anarho--feminističkog kolektiva za brigu o deci

CRAP! kolektiv

> Zahtevamo feminističko podizanje dece za sledeću generaciju. Želimo da aktivno dovedemo u pitanje tiradu seksističkih rasističkih kapitalističkih klasističkih homofobičnih transfobičnih ejdžističkih i ejblističkih igračaka, medija i literature koji se proizvode za decu; da osnažimo i inspirišemo roditeljsku ulogu brige i obrazovanja; i da se borimo protiv svih formi patrijarhata u životima naše dece. Želimo da stvorimo mreže kako bismo podržali i diskutovali o feminističkom podizanju dece, i progurale teme vaspitanja dece u feminističke aktivističke krugove.
>
> Originalni manifest CRAP! kolektiva, 2008.

CRAP! (Child Rearing Against Patriarchy/Podizanje dece protiv patrijarhata) kolektiv je nastao iz diskusije u okviru grupe Feministično podizanje dece (*Feminist Childrearing*), koju su organizovale tri anarho-feministkinje tokom feminističkog skupa u skvotovima Istočnog Londona 2008. godine. Feministička revolucija u podizanju dece? Još samo malo, mislile smo!

Radeći na fanzinima, vodeći radionice i pišući članke za naš blog i druge publikacije, stvarale smo važne veze i radile zajedno sa grupama i kolektivima, roditeljima, negovateljima i saveznicima[1] koji slično misle. To uključuje i muškarce pro-feministe, osobe bez dece, aktiviste i aktivistkinje, anarhističke grupe za kampanje, feministkinje, i vaspitače i vaspitačice saveznike sa međunarodne scene. Organizovale smo boravke za decu i dečje prostore na radikalnim dešavanjima, porodične blokove na demonstracijama i akcijama, i bile smo aktivne u okviru radikalnih kolektiva za podizanje dece.

1 Svih rodova. Primedba se odnosi se na ceo tekst (*Prim. ur*).

Postoji ogromna razlika između sfera koje okupiraju i u kojima žive oni sa obavezom brige, i oni koji tu obavezu nemaju. Čak i u okviru radikalnih prostora i revolucionarnih grupa, ulaže se malo napora da se uključe roditelji/staratelji i njihova deca. Za tren oka, saveznici među onima koji nisu roditelji/staratelji su obeležili CRAP! kolektiv kao grupu majki koja je u stanju da u poslednjem trenutku obezbedi čuvanje dece za određeni događaj. Često smo to prihvatale jer smo želele da svaki događaj bude prijatan za decu koliko je to moguće. Ali, posle totalnog izgaranja, zaključile smo da ovo niti je radikalno niti je revolucionarno. Želimo do pomerimo granice i stavove u vezi sa podizanjem dece, majkama i decom, a ne da 'dadiljamo'!

Tokom poslednjih par godina, CRAP! kolektiv je organizovao i učestvovao u različitim veoma važnim akcijama i događajima. To je bio pokušaj da spojimo naše lične i političke realnosti i vizije. Mnogo smo naučile, najčešće na teži način. Osobe koje nisu roditelji/staratelji su krucijalni za uspeh organizovanja u kome će učestvovati i roditelji, tako da smo na listu dodale predloge koji treba da pomognu uključivanju onih koji nisu roditelji. Važno je da delimo ova iskustva kako ne bismo konstantno izmišljale toplu vodu kad pričamo o organizovanju koje uključuje i decu.

Kada organizujete porodični blok ili akciju u kojima mogu učestvovati i porodice:

RANE PRIPREME: Ne ostavljajte ispisivanje natpisa i banera za tri sata pred početak demonstracija. Zvuči očigledno, ali iznenađujuće je šta se sve može zaboraviti u celom tom uzbuđenju! Rane pripreme su ključne kako biste izbegli 'stresiranje' i sebe i deteta ujutru pred događaj. Dajte sebi dovoljno vremena da stignete na mesto dešavanja i uračunajte vreme za promenu pelena, krvarenje iz nosa, napade besa i sve čudne i divne stvari koje idu uz prisustvo dece bilo gde. Zabavni i kreativni saveznici koji nisu roditelji su neophodni za pravljenje igračaka pre događaja i održavanje igraonice tokom dana.

DELEGIRAJTE ULOGE: Obezbedite iskusne bolničare, lekare, one koji poznaju prvu pomoć, kao i pouzdane pravne posmatrače koji će biti prisutni u dečjem bloku sve vreme. Ukoliko će pravni posmatrači snimati boravak dece, pre događaja se dogovorite šta će se dešavati sa snimljenim materijalom kasnije – da li ćete ga uništiti ili sačuvati (jednom je reditelj dokumentaraca imao ulogu nezavisnog posmatrača, i sada nemamo kontrolu nad tim kako će materijal biti korišćen). Potreban je posrednik između glavnog i dečjeg bloka koji će konstantno prenositi krucijalne informacije u oba pravca tokom demonstracija, kako niko ne bi bio neobavešten. Svi treba da budemo upoznati sa svojim pravima, kao i sa opštim planom dana, kako se ne bismo osećali izolovanim. U idealnoj situaciji ove uloge treba da ispunjavaju volonteri bez dece koji umeju da rade sa decom, tako da vas molim da ponudite svoje usluge.

DINAMIKA: Razmišljajte o postavci dečjeg bloka u odnosu na ostatak demonstracija. Da li ćete voditi, biti u centru, ostati na kraju ili se raspršiti? Ako treba da počne sa određenih tačaka, razmislite kako ćete se kao blok pozabaviti ovom situacijom. Da li treba da uključujete decu u ove demonstracije ili je bolje da organizujete posebne koje su prijateljski nastrojene prema deci? Izrazite jasno svoja mišljenja/brige, i istaknite da nećete dozvoliti da deca budu mamac za medije. Organizatori glavnog bloka – molimo da pri planiranju sastanaka razgovarate otvoreno o ovim opcijama sa poverljivim predstavnicima dečjeg bloka.

OSNOVNE POTREPŠTINE: Ponesite energetske grickalice i pića i uvek imajte pri ruci sapunicu za pravljenje balončića! Osim što su zabavne, maske i boje za lice takođe dobro dođu da se vi i vaša deca zamaskirate i tako zaštitite od paparaca i policijskih kamera. Kreativni materijali kao što su krede mogu biti korišćeni tokom rute kao akcija u kojoj mogu učestvovati i deca.

Kada organizujete dečje prostore na konferencijama, u protestnim kampovima ili na događajima:

SIGURNI PROSTORI: Centar londonskog G20 skupa je bio nasilno okupiran od strane policije (policajci su ušli sa puškama na gotovs i primorali sve prisutne da legnu na pod). Pametno smo odlučili da dečji blok bude u drugoj zgradi. Uvek formulišite kolektivne mere o sigurnijim prostorima i do detalja razgovarajte o politici u vezi sa fotografisanjem, kako od strane medija, tako i od strane učesnika, i informišite ostale na događaju o svojim odlukama (verbalno, ali i putem postera postavljenih na vidnim mestima). Organizatori glavnog događaja treba da podele važne informacije sa ekipom dečjeg prostora pre događaja, da se čvrsto pridržavaju procedura vezanih za dečji prostor i da ponude pomoć oko napisanih procena rizika i paketa prve pomoći, tako da svi možemo da donosimo sigurne i informisane odluke.

HITNI KONTAKTI: Pripremite posebnu fasciklu za važne informacije i budite sigurni da ste zapisali sve kontakte roditelja i staratelja, alergije dece i ostale bitne informacije. Međutim, veoma je važno da se ova fascikla uništi odmah po događaju. Jednom smo preko noći ostavili ove podatke u skvotiranom dečjem prostoru, a kad smo se ujutru vratili zatekle smo policajce koji su okupirali kuću (a samim tim i fasciklu vezanu za dečji prostor). Nikad nismo saznale da li je policija iskoristila informacije ili odmah bacila fasciklu.

NAPRAVITE KOLEKCIJU IGRAČAKA: Igračke koje omogućavaju otvorenu i maštovitu igru su najuspešnije, na primer maskiranje, plastelin i slični materijali. Zamolite sve da doniraju stare igračke/materijale, i organizujte odgovarajuće skladište tako da možete da prikupite dobru kolekciju za svoj kolektiv, ali i za ostale grupe kasnije. Oni koji nisu roditelji/staratelji treba da pomognu pri prikupljanju, skladištenju, prevozu i brizi oko kolekcije.

BUDITE REALISTIČNI: Prepoznajte svoje granice i ne preuzimajte previše na sebe. Najvažnije je da obezbedite vitalne usluge deci i roditeljima/starateljima, a ne da priredite neku prvoklasnu dečju radioničarsku ekstravagancu! Saveznici među onima koji nisu roditelji/staratelji – molimo ponudite svoje radionice i vreme dečjem prostoru, mi računamo da ćete se i pojaviti i držati se svog obećanja. Međutim, u realnosti, rasporedi dečjih prostora se ponekad poremete, tako da budite fleksibilni ako vas zamole da radionicu održite neki drugi put.

DEČJI PROSTOR ILI BORAVAK: Budite vrlo jasni oko toga da li nudite dečji boravak (roditelji/staratelji mogu da ostave decu sa vama) ili dečji prostor (gde roditelji/staratelji mogu da borave i igraju se sa svojom decom). Čuvanje tuđe dece treba da ponudite samo ako ih dobro poznajete, prethodno ste diskutovali o tome šta raditi u različitim situacijama koje se mogu desiti, i ako ste dovoljno kvalifikovani i iskusni. Ali, uvek može da se desi da vam neko krišom ostavi svoje dete na čuvanje tokom celog dana! Treba da bude jasno da su deca uvek odgovornost svojih roditelja/staratelja, pa postavite postere sa tim natpisom. Takođe, obezbedite da pojedinačne radionice budu označene na programu kao 'pogodne za roditelje/staratelje i decu', odnosno 'nepogodne za decu', za one koji ne mogu da ostave svoju decu u boravku.

DNEVNI SASTANCI: Menjajte se kao predstavnici dečjeg prostora na svakom sastanku, prikupljajte konkretne ponude za pomoć na dan protesta. Okačite listu zadataka u glavnom prostoru, u dečjem prostoru, čak i u toaletima. Ohrabrite one koji nisu roditelji da se prijave i uključe u dečji prostor. Veoma je važno organizovati redovne sastanke u dečjem prostoru posle sastanaka u glavnom prostoru, kako bi se prenele vitalne informacije sa ostatka događaja, razmenile ideje i povratne informacije i kako biste proverili kako je svako od vas, kako se ko oseća. Dobra facilitacija je neophodna za brze i produktivne sastanke, tako da je potrebno da se u facilitaciju uključe oni koji nisu roditelji (teško je fokusirati se na tačku razgovora dok si na pola u menjanju pelene!).

BRIGA SVIH: Ekipa organizatora dečjeg prostora su obično oni koji imaju decu. Zamislite koliko je iscrpljujuće raditi taj posao! Osobe bez dece: predstavite se, redovno posećujte ekipu iz dečjeg prostora i ponudite pomoć, skuvajte čaj, pripremite ručak ili pokrijte pauze za toalet/kratak odmor. Vidite šta treba da se uradi i uradite to! Ručak uvek prvo treba ponuditi deci i ekipi dečjeg prostora, a zatim i ostatku učesnika. Vodite računa i imaćete sjajan dečji prostor!

POBUNITE SE: Odbijte da budete gurnuti u smrdljivi podrum i zahtevajte odgovarajući dečji prostor sa lakim pristupom kolicima. Briga o deci i porodicima ne treba da bude na poslednjem mestu, već integralni deo svakog događaja. Pitajte osobe koje nisu roditelji da obezbede dečju verziju radionica za odrasle, tako da se mlađe generacije osete uključenim i poštovanim zbog svog učešća. Na primer, tokom Kampa za klimatsku akciju 2009, radionica *Šta je klimatska promena?* je bila prilagođena deci, a na zatvaranju kampa su izveli performans.

Dečja nega, briga o deci i dečje potrebe ne smeju se posmatrati kao nešto o čemu samo majke treba da vode računa. Takav pristup smatramo kontrarevolucionarnim, simptomom seksizma koji se javlja u radikalnim pokretima. Veoma je važno da se ljudi svih rodova bez dece uključe u ove aktivnosti. Zajednice, kolektivi, političke grupe i pokreti treba da razmišljaju o organizovanju pristojne brige o deci i formiranju prostora gde će se porodice osećati srećno i uključeno.

Konstatno imamo odlične ideje, ali malo dragocenog slobodnog vremena. Dobili smo važne bitke, ali i puko preživljavanje u ovoj kapitalističkoj noćnoj mori je teško (a kamoli pokušaj da se samoorganizujemo oko čuvanja dece). I negativna i pozitivna iskustva koja imamo sa onima koji nisu roditelji tokom samoorganizovanja su pokazala da postoji stvarna potreba da se suprotstavimo diskriminatornom ponašanju unutar naših krugova, ali i šire u društvu. Naši prvobitni ciljevi su još uvek naš prioritet i nastavićemo sa borbom za prepoznavanje ovih problema.

Nećemo se zadovoljiti manjim od potpune revolucije, a postoji samo ona revolucija u kojoj učestvuju deca.

IZVOR: CRAP! Collective (Child Rearing Against Patriarchy), „Organizing Within an Anarcha-Feminist Childrearing Collective", u: Victoria Law i China Martens (ur), *Don't Leave Your Friends Behind: Concrete Ways to Support Families in Social Justice Movements and Communities*, PM Press, Okland 2012.
PREVELA SA ENGLESKOG JEZIKA: Milica Gudović

Oči svih devica na svetu napravljene su od stakla[1]

Marina Višmit

> Do danas nije osmišljena politika za istraživačice koje zatrudne tokom perioda svojih istraživanja. U stvarnosti, postoji potreba za takvom politikom.[2]
>
> Zapisnik odbora za politike, Jan van Ajk Akademija

Rad postajanja-majkom se nikada ne završava

Razmišljajući o materinstvu u odnosu na različite vidove savremenog rada, pred nas iskrsavaju različiti putevi i zamke: majka kao prototip uvek-eksploatisanog subjekta (sa pratećim rizicima koji se javljaju kad se majka postavi kao centralni subjekt, a protok kapitala kao podređujući narativ), proizvodnja materinstva kao rastuće industrije i moralne panike (sa pratećim rizicima od povratka na autentično prirodno materinstvo koje je prethodilo ograničenjima koje je uvela socijalna država). Meri Keli (Mary Kelly) je materijalno razdvojila materinstvo od prirode 1979. godine, pokazujući da je otpočetka upisano u jezik, u njenom slučaju jezik laboratorije i Lakana. Ali materinstvo, odnosno figura majke se, takođe, može denaturalizovati u odnosu na njenu pozitivnu proizvodnju u okviru kapitala, kao alibi bezlične razmene ili rezervoar osobina za humanizovanje iste takve razmene, da bi se proizvela radnica oguglala na 'personalizovanu dominaciju' i dobrovoljno žrtvovanje eksternalizovanom (*outsourcing*) radnom mestu, bez obzira na to da li govorimo o kompanijama bez sindikata ili o telima radnica. Kao što su Marijaroza Dala Kosta

1 Stih Mine Loj (Mina Loy), 1882-1966, feminističke avangardne pesnikinje, kojim počinje i završava pesma *Robna kuća Luvr (Magasins du Louvre)* (*Prim. prev.*).

2 Policy Board Minutes, Jan van Eyck Academie, oktobar 2007.

i Selma Džejms (Selma James) opisale pre izvesnog vremena, kućni poslovi ne postoje u vakuumu. One su lepo ukazale na neodrživost sistema kapitalističkog najamnog rada, nezamislivog bez neplaćenog repoduktivnog rada, odnosno proizvodnje radne snage. Ali, danas je neophodno donekle prilagoditi perspektivu, imajući u vidu sramne tvrdnje da se plate za rad u kući mogu obezbediti kroz rastuću uslužnu delatnost kućne pomoći.[3] Afektivni rad (rad brige i nege) je veliki globalni biznis, kako ekonomski tako i simbolički. Podela rada koju on donosi je endemska, i ne može se posmatrati izolovano od šireg polja rada na povećanju osetljivosti u državi i unapređivanja neformalnih mreža socijalne zaštite. Umesto bavljenja onim što se čini da je do sada bila ritualizovana analiza o tome kako osobine konvencionalno dodeljene majčinstvu – strpljenje, poslušnost, požrtvovanost – sada postaju šabloni za model radnika i radnica, možda će biti zanimljivije videti šta će posledice razbijanja socijalne uloge majke značiti za društvenu organizaciju rada i upravljanje. Bez zatvaranja u neodrživi politički ili konceptualni jaz u shvatanju brige kao kompenzatorske i brige kao revolucionarne, mogli bismo početi da povezujemo podelu rada sa proizvodnjom individualnosti, proizvodnju individualnosti sa oblicima robe, i da se ponovo vratimo na individuu/pojedinku kao na mit koji se održava kroz utopijsko obećanje opšte jednakosti, paralelni obrt u slobodno investiranje vremena i afekata, koja niti želi, niti prima novčano priznanje. To je tradicionalno polje majke. Na kraju krajeva, počinje da liči na topologiju 'želeće proizvodnje' u polju oblika vrednosti, tako da može biti korisno da markiramo neke grube konture diskusije.

3 Takva, očito svedena izjava, može jedino biti opravdana nedostatkom prostora da se na ovom mestu uđe u sveobuhvatniju diskusiju o problematičnim aspektima obraćanja prelaznim zahtevima koji nacionalnim vladama pretpostavljaju revolucionarnu situaciju iz sedamdesetih, a danas čak i više. To ne negira strateške prednosti formulisanja i mobilizacije određenih zahteva koji se čine preteranim u sadašnjim režimima eksploatacije – nesumnjivo da je bolje imati nego nemati zakonski minimalnu zaradu, državnu zdravstvenu zaštitu i slično, ili institucije koje su u vreme kada su prvi put formirane bez izuzetaka bile osuđene kao socijalističke subverzije – već samo znači da zahtevi kao što su nadnica za kućni rad, i još problematičnije, osnovni prihod, imaju mnogo manje šanse da osakate kapitalizam, a mnogo veće da mu priušte sjajne nove biopolitičke veštine kontrole, ostavljajući netaknute sve ostale sisteme vladanja.

Ako se osvrnemo na materinstvo kao opis određenog načina društvene organizacije, prvo moramo da se obratimo pojedinki kao ekonomskoj kategoriji, uzimajući u obzir mnoštvo značenja pojma 'ekonomski'.

U cilju daljeg izvođenja ove operacije, trebalo bi se kratko osvrnuti na problematiku koja će nam pomoći da brzo uvidimo da se o majčinstvu ne može ponovo pregovarati u okviru kapitalističkih društvenih aranžmana, ili je to moguće samo površno, kozmetički, i za najprivilegovanije društvene grupe, iz tog razloga što sve u kapitalizmu može biti denaturalizovano osim zakona vrednosti. Ekstrakcija vrednosti može biti jedino premeštana; na primer, od majki domaćica do dadilja imigrantkinja, deteritorijalizovana, komodifikovana i raspršena, kao što su *on line* društveni odnosi. Dakle, besplatni rad (brige) majki i rad nege, kao opšta karakteristika savremene eksploatacije, sa ličnim ulaganjima koje zahtevaju, mogu biti ukinuti tek kada se ukine sam kapital. A sve to, opet, zahvaljujući stalnoj klackalici između prirode kao spoljašnje kapitalu i prirode kao luksuzne stavke u kapitalističkim odnosima proizvodnje. Najopipljivije, rad brige se na savremenoj sceni može dekomodifikovati jedino vraćanjem pravo u patrijarhalne društvene odnose sa raspadanjem države blagostanja, jer je raspad zasnovan na strukturalnoj pretpostavci o riziku onih koji imaju najviše da izgube, sa tržištem brige za one koji mogu da je priušte i apsorbovanjem tradicionalnog neplaćenog rada za one koji to ne mogu.

Postajanje bilo čim

Sada će uslediti prva probna hipoteza (preuzeta od Paola Virnoa, sa nešto drugačijim krajem) o tome kako se otuđenost može misliti kao vid efikasnog (pre nego 'neizbežno' aporetskog) razdvajanja pre- i trans- individualnog. Misliti otuđenje bez individualnog, kao i prevrednovanje postojanja vrste pribegavajući singularitetu je čudan hir. Moglo bi se prigovoriti da tu leži mnoštvo, ali mnoštvo uvek ima prizvuk ishitrenog zaključka. Pre nego što zamenimo pojmove 'individualnost/kolektiv' sa 'singularnost/mnoštvo',

neophodno je da se zapitamo odakle dolazi pojedinac? Za Žilbera Simondona (Gilbert Simondon)[4], pojedinac je uvek-neizvestan ishod procesa individuacije, pre nego samodovoljna datost društvenog života koja prethodi svim interakcijama. Ova individuacija je generisana, a ne potiskivana kolektivnim iskustvom, koje ima vremensku (istorijsku), kao i intenzivnu (situiranu) dimenziju. Svaki subjekt je mešavina pred-individualnog ili generičkog i onoga što postaje individualizovano u kolektivnoj društvenoj praksi, a ta kolektivna društvena praksa se može nazvati trans-individualnom, artikulacijom generičkog i posebnog, zajedničkog i pojedinačnog, kao neizvesnih momenata. Radi se o stvaranju političkih oblika i oblika života koji bi mogli potencijalno konstituisati zajedničku sferu životnih iskustava izvan predstavničke politike, koja podrazumeva strukturu atomizovanih pojedinaca koji nisu međusobno povezani, osim u činu predstavljanja.

Takva 'ne-državna javna sfera', zaviseći od koncepta pojedinca kao funkcije kolektivnih procesa, ima neposredne implikacije i na društvene uloge kao što je 'materinstvo', sa svim svojim ideološkim teretom privatnosti i beskonačnosti brige. Kao što su autori koji su se bavili 'biopolitikom' odavno primetili, marksistička 'ideologija' je samo jedan u nizu društvenih konstruktivističkih pristupa koji se bave formiranjem navodno nepromenljivih ljudskih predispozicija kao što su pol, rasa i, takođe, porodica. Na ovom mestu bi moglo da bude prikladno direktno pozivanje na majčinstvo, kao na polje izvođenja strategija kontrole populacije koje idu od krivičnog zakona o imigraciji do administracije socijalne zaštite. Iz čega se iskonski pojavljuje da materinstvo kao funkcija države ili kvazi-državnih ustanova, i materinstvo kao funkcija trans-individuacije, označavaju potpuno različite političke situacije. Prisetimo se ranih sovjetskih eksperimenata koji su uključivali pogodnosti u vezi sa brigom o deci u susedstvu; radnička naselja kao pokušaj da se prekine sa kontinuitetom buržoaske porodične romantike. Porodica, idealno, služi kao sredstvo za proizvodnju u celokupnom projektu angažovanja pojedinca kao potpunog ljudskog bića Marksovog post-kapitalističkog Erevona[5]. Iako boljševike nisu zanimali programski feministički ciljevi, kolektivizacija privatnog života je figurirala kao princip koji je bio podgrejan željom da se 'postojanje vrste' povrati iz otuđenja kapitalističkog rada, drugim rečima radi se o pokušaju da se stvori prototip novog pojedinca u funkciji novog društva. Intenzitet afektivnih kapaciteta koji se širi privatnim životom, daleko od besmislenog i racionalizovanog rada, sada bi mogao biti preusmeren, bez presedana istorijski gledano, na celo društveno polje koje čeka da se izgradi. Ali, ispostavlja se da i ovaj projekat ima svoj dijalektički zaokret; setimo se vizije komunističke izgradnje sveta u *Aeliti, kraljici Marsa (Aelita, Queen of Mars)* iz 1924, koja je ne samo savršeno kompatibilna sa srećom u bračnoj zajednici, već i emotivno održavana njom.

4 Bez ijednog od retkih prevoda Simondona na engleski pri ruci, izvodim teze oslanjajući se na *Gramatiku mnoštva* (*A Grammar of the Multitude)* Paola Virnoa, posebno strane 78–79 u Semiotext(e) izdanju iz 2004. Videti, takođe, sadržajan intervju Jana Fuđita Hiroše (Jun Fujita Hirose) s Virnoom u broju 136 (mart/april 2006.) *Radikalne filozofije* (*Radical Philosophy*), „Čitajući Žilberta Simondona: Transindividualnost, tehnička aktivnost i reifikacija" („Reading Gilbert Simondon: Transindividuality, Technical Activity and Reification"), iz koga su nastale mnoge od mojih misli.

U zajedničkoj upotrebi

U osvrtu na revalorizaciju pojedinca u epohama političke inovacije, izgleda da je presudno prevazilaženje otuđenja socijalizacijom funkcija uobičajeno vezanih za pojedinca, sa ciljem oslobađanja masa za učešće u izgradnji novog sveta. Ali, izgleda da su izostavljeni tranzitivnost, postajanje, relej između pojedinca i odnosa koji ga konstituišu. Možda je upravo to izostavljanje tranzitivnosti koja priprema teren za zamrzavanje i restratifikaciju društvene situacije ono što održava ove eksperimente u punoj ljudskosti. Da li je moguće da se tranzitivnost kao strategija tenzije suprotstavi stalnom kolebanju komodifikovane društvenosti? Postati majka

5 *Erevon* (*Erewhon*) je satirični roman Samjuela Batlera (Samuel Butler) napisan 1872. koji opisuje izmišljenu zemlju (*Prim. prev.*).

postaje prilika da se pati, ali i prilika za konfrontiranje s paradoksalnim određenjima koja pretvaraju decu u biološke nepromenljive (invarijante) za žene i obeležja životnog stila. U ovome je jednostavno mikrokosmos kapitalističke individualnosti – u ohrabrivanju razlika dok god ne ometaju izdvajanje viška vrednosti; i ne samo mikrokosmos, već optimalno mesto gde se slobodan rad (jednako slobodno dat i neplaćen) društveno vrednuje. U tom smislu, revolucionarni put vidi razvoj majke-prirode u majku-funkciju, dostupnu svima, baš kao što je pojedinac trenutak kompleksne mreže susreta. To bi bila tranzitivnost ljudskog postojanja, ali ona bi bila neodvojiva od transformacija života koji se živi u kapitalizmu, tako proizvedene subjektivnosti i podele rada koja je na snazi. I ovde koncepti Simondona i Marksa počinju da pokazuju neverovatan izomorfizam: ako uzmemo u obzir 'otuđenje', ne kao gubitak suštine čoveka, već kao gubitak moći da odluči šta je ljudsko.

IZVOR: Marina Vishmidt, „All the Virgin Eyes of the World Are Made of Glass", u: *Newspapers Chto Delat?*, specijalni broj: *Becoming a Mother*, novembar 2006.
PREVELE SA ENGLESKOG JEZIKA: Tanja Marković i Ana Vilenica

Subverzija materinstva kao institucije i ponovno promišljanje majčinstva kao radikalne političke prakse

Silvija Federiči

Najpre bih želela da kažem koliko sam srećna što sam deo ove veoma važne konferencije i da sam impresionirana i dirnuta izlaganjima koje sam čula. U stvari, ta izlaganja su utrla put za mnogo toga što ću reći, iako će moje izlaganje biti nešto drugačije. Želim da istaknem borbu žena za materinstvo i da iznova definišem značenje majčinstva. U određenom smislu želim da redefinišem majčinstvo izvan materinstva i svakako izvan ideje da postoji biološka veza između majčinstva i brige o ljudima. Zato predlažem da da proširimo pojam materinstva izvan činjenice bivanja biološkom majkom. Pre nego što to uradim, ipak, želela bih da govorim o teorijskom okviru iz koga gledam na pitanje materinstva kao institucije. Zašto je materinstvo institucija? Smatram da svako društvo zasnovano na eksploataciji rada neminovno pretvara materinstvo u instituciju, da uvodi regulaciju i oblike kontrole nad reprodukcijom žena i da subordinira njihove reproduktivne kapacitete ciljevima države. Kapitalizam nije izuzetak. Naprotiv, više nego bilo koji drugi ekonomski sistem kapitalizam ima potrebu da reguliše prokreaciju jer je za kapitalizam rad glavni izvor bogatstva. Tako je od samih početaka kapitalističkog društva prokreacija potčinjena proizvodnji radnika i proizvodnji i reprodukciji vojnika za državu. U tom procesu materinstvo je naturalizovano, konstruisano je kao prirodni poziv žene i učinjeno nevidljivim kao rad.

Ipak, postoje trenuci u istoriji kada se iluzija naturalizacije slama. Za mene i za mnoge žene moje generacije taj trenutak je bio Drugi svetski rat, koji je bio krvoproliće iz perspektive odnosa žene prema državi, predstavljajući stvarni momenat u istoriji transformacije odnosa žene prema porodici i prema materinstvu.U Italiji su Mariaroza Dela Kosta i Leopoldina Fortunati pisale zanimljive članke o ovoj temi, opisujući transformaciju položaja žena koju je Drugi svetski rat doneo . Rat je bio prelaz iz

vremena fašizma, kada je materinstvo glorifikovano kao patriotska dužnost, i kada su majke sa petnaestoro dece smatrane heroinama kojima su dodeljivane medalje i nagrade. Rat je bio kraj svega toga. Iskustvo posmatranja ubijanja tolikog broja ljudi, takođe bombardovanja, razumevanje da patrijarhalna porodica nije garantovala život ženama, pokazalo je da se proizvodnja dece za državu ne isplati, pokazalo je da je kao nagradu našim majkama za rad država poslala njihovu decu u rat. To iskustvo je uticalo na mene kao i na mnoge žene koje su odrastale nakon rata. Mnoge od nas su odlučile da ne žele da imaju decu, i kako bismo izbegle zavisnost od muškarca i zato što nismo želele da donosimo decu na svet koji je proizveo toliko uništavanja i koji im sigurno nije mogao garantovati dobar život. Odbile smo da rađamo decu pod uslovima koje su nudilidržava i kapitalizma.

Neko je jutros pitao šta je pošlo naopako u ženskom pokretu i šta možemo da naučimo iz grešaka koje je napravio. Htela bih da naglasim da se u svojoj inicijalnoj fazi ženski pokret nije borio samo za jednakost ili bolji položaj žena u društvu – želele smo da promenimo društvo odozdo. Znale smo da ukoliko želimo da promenimo položaj žena moramo da promenimo svaki aspekt društvenog života. Među glavnim pitanjima bila su: kako da redefinišemo naš 'privatni život', sferu seksualnih odnosa i tako dalje.

Doprinos koji su feministkinje dale društvenoj promeni bio je denaturalizacija materinstva. Nismo morale da čekamo na Fukoa i Džudit Batler da nas nauče da su majčinstvo i materinstvo društveni konstrukti. Svaka feministička intervencija osvetljava tu poentu, a to je: materinstvo nam je nametnuto, nema ničeg prirodnog u njemu, i da je to mesto iz koga dolazi patnja i potčinjavanje koje uključuje. Oni nisu posledice majčinstva već onoga što ono treba da ispuni. Ipak, feministički pokret je napravio grešku izjednačavajući kontrolu nad našim životima, našim telima i nad reprodukcijom sa borbom za abortus. Ovo je bila kratkovida situacija u kojoj je ignorisana činjenica da je istinska sloboda imati mogućnost da se reprodukujemo, što je mnogim ženama širom sveta uskraćeno. Kroz

istoriju kapitalizma država je želela da odlučuje o tome ko će biti rođen na ovoj planeti, a ko neće. Državna politika je u odnosu na materinstvo uvek imala eugeničku dimenziju. U SAD-u, tokom 1970-ih, crnkinje i žene sa niskim primanjima, koje su primale socijalnu pomoć, i koje nisu imale muža a imale su decu, bile su kandidatkinje za sterilizaciju. Često su u bolnicama nakon rađanja primoravane da potpišu svoj pristanak da im se podvežu jajnici jer će u suprotnom izgubiti socijalnu pomoć. Feministički pokret nije podržao te žene, nije se borio za njihova prava da rađaju decu. To je postalo posebno problematično od 1980-ih, sa globalizacijom i restrukturiranjem globalne ekonomije, kada smo svedočile velikom napadu na žene u ime kontrole populacije. Verujem da je ovaj napad koji je doveo do sterilizacije mnogih žena u Indiji i u Indoneziji, u ime kontrole populacije, bio politička odluka. Širom sveta 1980-ih, nova generacija je sazrevala koja je želela novi svetski poredak, novu raspodelu bogatstva, pravedniju i egalitarniju, koja bi zadovoljila aspiracije antikolonijalnog pokreta. Ovo je bio kontekst u kome su žene krivljene za siromaštvo u svetu, sa pretpostavkom da su rađale previše dece. Tako je kampanja za kontrolu populacije postala istinski rat protiv žena, čineći ih žrtvenim jarcima za devastirajuće posledice kolonijalizma u njihovim regijama.

Bila je to greška feminističkog pokreta koji se nije borio za redistribuciju bogatstva i preusmeravanje resursa kojima se reprodukujemo. Naša borba za nadnice za kućni rad je išla u tom pravcu, ali to nije bila popularna strategija 1970-ih, barem ne u SAD-u. Mnoge feministkinje su smatrale da put u žensko oslobađanje počinje sa radom izvan domaćinstva. Kao rezultat toga, reprodukcija kao područje borbe je bila u velikoj meri napuštena, čak do te mere da se u SAD-u feministkinje nisu borile za porodiljsko odsustvo. Plašile su se da ako to budu zahtevale neće imati pravo da zahtevaju jednakost sa muškarcima. Porodiljsko odsustvo se smatralo privilegijom koja bi potkopala pravo žena na jednakost sa muškarcima. Pretpostavka je bila da ako želimo da budemo tretirane jednako pred zakonom moramo dokazati da smo identične sa muškarcima. Drugim rečima morale smo da postanemo muškarci. Simboličan je, prema mom

mišljenju, slučaj žena u Zapadnoj Virdžiniji koje su se odlučile na sterilizaciju kako bi mogle da rade u rudnicima, jer ih u protivnom rudarske kompanije ne bi angažovale, pošto je taj rad opasan za ženski reproduktivni sistem. Posledica kratkovidosti politike ženskog pokreta jeste da nije mogao da izgradi jaku mobilizaciju vezanu za pitanja reprodukcije, u svim svojim dimenzijama – a ne samo kroz borbu za abortus – uprkos činjenici da je to borba koja ujedinjuje sve žene. Danas vidimo da veći pristup plaćenom radu nije ženama dao očekivanu nezavisnost; žene su izborile veću autonomiju od muškaraca, ali ne i od kapitala, sada moraju da rade dva ili čak tri posla u domaćinstvu i van njega. Zaista, život žena danas je konzumiran radom, koji ostavlja malo prostora za porodicu, prijatelje, relaksaciju i politički aktivizam. Odgajanje deteta u mnogome doprinosi količini posla i strepnji koju osećaju mnoge žene i to ima jasne posledice na njihov odnos sa decom. Uopšteno govoreći rekla bih da je reprodukcija, uključujući i prokreaciju, još više obezvređena. Važno je uočiti i da žene koje imaju karijeru 'autsorsuju' taj rad kroz surogatstvo i usvajanje. To je veoma perverzan fenomen, čija je okrutnost već dobro dokumentovana. Ne samo da imamo žene u mnogim delovima sveta koje kako bi došle do novca proizvode decu 'za prodaju', već imamo i mnogo izmeštene dece, koja su odbačena od roditelja koji su ih naručili kao i od njihovih bioloških surogat majki, ponekad jer su rođena sa zdravstvenim problemima ili zato što roditelji naručioci jednostavno više nisu zainteresovani za njih. U SAD-u neki roditelji koriste internet kao bi se rešili dece dobijene surogatstvom, očigledno bez povezanosti sa njima i posmatrajući ih kao objekte za odbacivanje.

Drugi vid problematičnog razvoja globalnog restrukturiranja reprodukcije je 'globalizacija starateljstva', tj. činjenica da osiromašene žene zemalja 'Trećeg sveta' dolaze u SAD da rade kao služavke, dadilje, i druge tipove starateljskog rada. U mnogo slučajeva su u pitanju žene koje ostavljaju svoju decu, koje se osećaju strašno usamljenima i koje se često vezuju za decu o kojoj se staraju, iako su u pitanju vrlo prekarni odnosi, što znači da mogu u bilo kom trenutku biti razdvojeni. Očigledno je da

moramo da promislimo ponovo pitanje majčinstva i da preusmerimo feminističku borbu. Važan doprinos feminističkog pokreta je analiza položaja majčinstva u kapitalističkoj organizaciji rada, i prepoznavanje da je ovaj rad određen potrebama tržišta rada. Očigledno je da su 'majčinstvo' i proizvodnja radnika za tržište dva različita procesa, ali to je ono što žene žive, doživljavaju, čine, uz velike protivurečnosti. Naučile smo da možemo razmrsiti naše 'majčinstvo' od disciplinovanja naše dece i porodice, kako bi delovali onako kako se od njih očekuje u kapitalističkoj organizaciji rada. Ne predlažem da disciplinu proglasimo izlišnom; svakako je potrebno da deca razumeju da su deo zajedničkog sveta i da život u kolektivu zahteva razumevanje određenih društvenih pravila. Prepoznavanje razlike između disciplinovanja naše dece kako bi delala za kapital i učenja dece da žive kao deo zajednice je bilo veoma važno za nas. Između ostalog, shvatile smo da odbijanjem određenih aspekata kućnog rada oslobađamo ne samo sebe, već i našu decu. Jer postoji razlika između našeg disciplinovanja i disciplinovanja naše dece. U stvari, ženski pokret je osnažio ne samo žene već i druge članove njihovih porodica. Nešto zanimljivo se dogodilo od 1980-ih i 1990-ih do danas, što nam može dati nadu za budućnost. To je razvoj onoga što bih nazvala 'pobunjenim materinstvom'. Pojavlilo se u različitim vidovima. Jedan od njih je borba za samoodređujuću prokreaciju. U pitanju je odlučivanje ne samo o tome da li i kada želimo da imamo decu, već i kako želimo da se porađamo. U SAD-u sada postoji pokret koji se suprotstavlja industrijalizaciji rađanja, tj. činjenici da se najčešće porođaji obavljaju kao na traci. Dobijate nekoliko sati – ovo važi najviše za bolnice za osobe za niskim primanjima – i ako ne možete da se porodite u zadatom vremenskom periodu urade vam carski rez.

Postoje i drugi vidovi borbe. Posebno smo bile inspirisane borbama žena u Latinskoj Americi tokom 1980-ih i 1990-ih koje su nastale kao odgovor na liberalizaciju njihovih ekonomija što je uzrokovalo ogromno osiromašenje. Već u Čileu, nakon Pinočeovog državnog udara – koji je označio početak neoliberalnog režima, kao i institucionalizovanje režima terora – žene koje su se pobunile, bile su zaštićene činjenicom da su se

organizovale kao majke, kao starateljke svojih porodica. U konzervativnom režimu, zvanično posvećenom veličanju materinstva, imale su mogućnost da se angažuju kroz aktivnosti koje su vremenom menjale ne samo društvo, već i njihovo iskustvo materinstva. Počele su kolektivno da organizuju reprodukciju. Organizovale su komitete za nabavku i za kuvanje. Počele su da kupuju zajedno jer je to bio način da se redukuju troškovi za hranu; organizovale su narodne kuhinje, odbore za baštovanstvo, komitete za setvu. To je bio mehanizam za preživljavanje, ali su im zajedničke aktivnosti takođe pomogle da razbiju izolaciju i osećaj paralizovanosti generisan brutalnošću režima. Prekinule su svoju izolaciju u trenutku kada se u Čileu okupljanje kažnjavalo hapšenjem, torturom, nestankom. Vladi je trebalo dugo vremena da shvati šta se u stvari događalo, da shvati da su žene kroz ova okupljanja stvarale novu realnost. Bitan momenat desio se kada je Vlada počela da optužuje žene i njihove aktivnosti za komunizam. Isto iskustvo se ponovilo u Peruu i u Argentini, gde su žene na proteste donele lonce i tiganje.

Mnogo toga je već rečeno i pisano o samoupravnim fabrikama, ali ne i dovoljno o samoupravnoj reprodukciji koju su žene organizovale, a koju sada prepoznajemo kao političko materinstvo. 'Političko materinstvo' jer iako su se borile u ime materinstva, u stvarnosti su ga transformisale. Prema rečima jedne žene: 'Da bi postala dobra majka moraš se boriti'. Da bi bila dobra majka moraš izaći iz kuće, moraš se povezati sa ljudima i suprotstaviti autoritetima i institucijama, jer više ništa nije sigurno. Videli smo slične procese ne samo u Latinskoj Americi već i u drugim delovima sveta. Jedan od poslednjih primera dolazi iz Japana. Nakon katastrofe u Fukušimi japanska vlada je odbila da prizna da postoji ozbiljna opasnost i evakuisala je samo stanovnike sa veoma malog područja oko nuklearne elektrane gde se eksplozija dogodila. Zatim su pozvali na patriotizam tražeći od ljudi da nastave da žive kao da se ništa nije dogodilo, i da nastave da konzumiraju proizvode iz kontaminirane zone, kako bi podržali ekonomiju. U Tokiju prodaju takozvani 'paradajz ljubavi' koji raste u kontaminiranoj zoni. U ovoj situaciji mobilisale su se majke.

Odbile su da prihvate propagandu i da hrane svoju decu radioaktivnom hranom i više ne veruju ni u šta što im vlada servira. U Japanu sada postoji pokret žena koje se organizuju kao majke, dok se ustvari udaljavaju od tradicionalnih oblika majčinstva. One takođe pokazuju da ukoliko želite danas da budete dobra majka morate da učite o radioaktivnosti, o hrani, da morate da se udružujete i udružujete sredstva kako biste kupili Gajgerove brojače, kako biste utvrdili da vaša deca mogu da izađu napolje i da se igraju. Sada se takođe udružuju u naseljima kako bi kupile uređaje za proveru radioaktivnosti u hrani, jer vlada prepoznaje samo visok nivo radioaktivnosti i konstantno redefiniše ono što predstavlja siguran nivo radioaktivnosti. Odgovor vlade Japana na Fukušimu je simptomatičan primer napada kompanija i vlada na sredstva naše reprodukcije. I ne bi trebalo da nas iznenađuje što su upravo žene te koje reaguju i koje se organizuju. Aktiviraju se kao žene, kao majke, i u isto vreme menjaju majčinstvo i stvaraju politički oblik materinstva.

Poslednja stvar koju želim da naglasim jeste da takođe vidimo promenu, posebno među novim generacijama aktivistkinja, u pravcu koncepcije majčinstva koja ide izvan biološkog roditeljstva. To je pojam majčinstva koji dolazi iz želje za novim vidom političkog delovanja, gde lično i političko, gde vreme za aktivizam i reprodukciju naših svakodnevnih života nisu razdvojeni. Primer je Occupy pokret. Aktivisti danas shvataju da ako žele da promene svet moraju da počnu od sopstvenih života. I da moramo da razvijemo odgovornost ne samo prema našoj deci, deci koja potiču iz naše materice ili kojoj smo očevi, već da moramo da budemo odgovorni prema svim novim generacijama.

IZVOR: Silvija Federiči, „Subverzija materinstva kao institucije i ponovno promišljanje majčinstva kao radikalne političke prakse“, izlaganje sa međunarodne konferencije „Postajanje majkom u neoliberalnom kapitalizmu“, uz)bu))na))), maj 2013 godine.
IZLAGANJE TRANSKRIBOVALA I SA ENGLESKOG JEZIKA PREVELA: Ana Vilenica

BIOGRAFIJE:

Demian Bern
vodi studio za grafički dizajn u Štutgartu. Pored projekata u kulturnom sektoru i dizajna knjiga, učestvuje u različitim inicijativama kao kustos, izdavač i inicijator umetničkih formata i razmene. Dok platforma za izložbene delatnosti Interventionsraum e. V., čiji je suosnivač, deluje lokalno u Štutgartu, hibridni koncept EXP.edition, koji je inicirao, realizuje kao mobilnu formu kroz projekte i radionice povezane sa eksperimentalnim formatima publikacija i promocijom mladih internacionalnih umetnika.

CRAP! kolektiv
(Child Rearing Against Patriarchy/Podizanje dece protiv patrijarhata) je mreža roditelja, edukatora i osoba koje brinu o deci, koji žele feministički odgoj dece za nove generacije. Sa sedištem u Engleskoj, kolektiv pokreće diskusije o temama u vezi sa feminističkim odgojem i promoviše takve prakse u feminističkim aktivističkim krugovima.

Sandra Dukić
je rođena 1980. u Rijeci. Završila Akademiju umjetnosti u Banja Luci 2007, na Odsjeku grafike, u klasi profesora Branka Miljuša. Od 2006. aktivna članica organizacije umjetnika Protok u Banja Luci. Sandra Dukić od 2000. do 2004. godine učestvuje na studentskim izložbama, seminarima i radionicama u Banja Luci i Sarajevu. 2003. učestvuje na izložbi ARS AEVI *Između*, a 2006. na međunarodnoj izložbi *Kontinentalni doručak*, Muzej savremene umjetnosti RS u Banja Luci. Bavi se i pozorišnom kostimografijom.

Fabrika pronađene odeće
je feministička umetnička grupa, osnovana 1995, koju čine Natalija Peršina-Jakimanskaja (poznata kao Gluklja) i Olga Egorova (poznata kao Čaplja). Kolektiv teži da stvori i testira nove radikalne odnose između muškaraca i žena, unutrašnjeg i spoljašnjeg. Jedan od važnih metoda koji koriste u svom radu je uključivanje osoba iz različitih socijalnih grupa – devojaka, mornara, vozača, prosjaka, policajaca: svi oni mogu da igraju aktivnu ulogu u njihovom radu. Kroz dugogodišnju saradnju FPO je stekla iskustvo u razvijanju komunikacije zasnovane na solidarnosti, saosećanju i razmeni sa publikom. Članice kolektiva su deo grupe Š*ta da se radi?* (*Chto Delat?*).

Silvija Federiči (Silvia Federici)
je istraživačica, predavačica i aktivistkinja vezana za radikalnu autonomističku feminističku marksističku tradiciju. Jedna je od osnivačica Internacionalnog feminističkog kolektiva, organizacije koja je pokrenula kampanju *Nadnice za kućni rad* (*Wages For Housework*, WFH). Radila je kao profesorka u Nigeriji, suosnivačica je Komiteta za akademske slobode u Africi. Nakon povratka iz Nigerije bila je aktivna u anti-globalističkom pokretu u Sjedinjenim Državama i pokretu za borbu protiv smrtne kazne. Članica je kolektiva Midnight Notes. Objavila je brojne tekstove, a njena najpoznatija knjiga je *Kaliban i veštica: žena, telo, primitivna akumulacija* (*Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*). 2012. je objavila knjigu *Revolucija na nultoj tački: kućni rad, reprodukcija i feministička borba* (*Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*).

Kler Fontejn (Claire Fontaine)
je umetnički kolektiv iz Pariza, osnovan 2004. Nakon krađe imena popularnog brenda školskih sveski, Kler Fontejn se proglasila '*ready-made* umetnicom' i započela je da razrađuje oblik neo-konceptualne umetnosti koja često izgleda kao rad nekog drugog. Radi sa neonom, videom, skulpturom, slikom i tekstom, a njena praksa se može opisati kao istraživanje političke impotencije i krize singularnosti što određuje savremenu umetnost danas. Ako je umetnica subjektivni ekvivalent pisoara ili Brilo kutija – jednako izmeštena, lišena proizvodne vrednosti, razmenljiva isto kao proizvodi koje pravi – uvek postoji mogućnost humanog štrajka. Kler Fontejn koristi svoju mladost i svežinu kako bi napravila od sebe koju god-singularnost i egzistencijalnu teroristkinju u potrazi za subjektivnom emancipacijom. Odrasla je među ruševinama pojma autorstva, eksperimentišući sa kolektivnim protokolima produkcije, diverzijom (*détournements*) i proizvodnjom različitih sredstava za razmenu intelektualnog i privatnog vlasništva. Kler Fontejn je izlagala na brojnim samostalnim i grupnim izložbama.

Milica Gudović
je feministkinja i aktivistkinja iz Beograda. Jedna je od osnivačica feminističke organizacije Žene na delu koja se bavi dekonstrukcijom patrijarhalnih stereotipa i tabua kroz edukaciju, medije i artivizam. Takođe se bavi i veb i sajber aktivizmom.

Dejan Habiht (Dejan Habicht)
je rođen 1960. u Ljubljani, Slovenija. Studirao je filozofiju i etnologiju na Univerzitetu u Ljubljani. Studije nikada nije završio. Bavi se fotografijom, videom i izradom umetničkih knjiga. Izlagao je na brojnim grupnim izložbama u prostorima: Galerija P 74, Ljubljana (1999, 2002, 2003, 2005, 2012), Moderna galerija, Ljubljana (2000, 2003, 2005, 2006, 2007, 2008, 2010), MSUM, Ljubljana (2011, 2012), Ars Aevi, Sarajevo (2001), Neuer Berliner Kunstverein, Berlin (2001), Galerija proširenih medija, Zagreb (2004), Muzej 25. maj, Beograd (2009) i Bijenale grafičkih umetnosti, Internacionalni centar za grafičke umetnosti, Ljubljana (2007, 2009). Živi u Ljubljani i radi kao profesionalni fotograf u Modernoj galeriji u Ljubljani.

Anela Hakalović
je rođena 1987. u Sarajevu. Studirala je komparativnu književnost i filozofiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (BA komparativna književnost i filozofija, MA komparativna književnost) i magistrirala s temom *Poetika i politika neiskazivog: pripovjedni tekst u zamci Narcisovog ogledala*. Objavljivala je književno-teorijske, književno-kritičke, komentatorske, te tekstove iz oblasti feminističke teorije.

Nataša Ilić
je *freelance* kustoskinja. Članica je nezavisnog kustoskog kolektiva Šta kako & za koga (*What, How & for Whom*, WHW), neprofitne organizacije za vizuelnu kulturu koja je osnovana 1999. u Zagrebu, zajedno sa kustoskinjama Ivet Ćurlin, Anom Dević i Sabinom Sabolović, i dizajnerom i publicistom Dejanom Krsićem. Od 2003. WHW vodi galeriju Nova u Zagrebu. WHW je dobitnik nagrade „Igor Zabel" za kulturu i teoriju (2008). Nataša Ilić je ko-kustoskinja Cetinjskog bijenala *Voli ili ostavi* (2004) i 11. Internacionalnog istanbulskog bijenala *Šta čini čovečanstvo živim?* Živi i radi u Zagrebu.

Sanja Iveković
je rođena u Zagrebu 1949. Diplomirala je na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, 1970. Bavila se ambijentima i zahvatima u urbanom prostoru (izložba *Mogućnost za '71*), te grafičkim dizajnom za emisije Televizije Zagreb (1972–1975). Od 1976. posvećuje se isključivo videu i performansu. Sanja Iveković se smatra jednom od prvih feminističkih umjetnica.

Elžbieta Jabloiska (Elżbieta Jabłońska)
je rođena 1970. Studirala je na odeljenju za vizuelne umetnosti na Univerzitetu „Nikola Kopernik" (Nicolaus Copernicus University) u Torunu, Poljska. Na istom univerzitetu predaje od 1996. Bavi se slikarstvom, grafikom i prostorno-vremenskim aktivnostima. Organizovala je nekoliko izložbi i performansa u klubu *Mozak* (*Mózg*) u Badgošču (Bydgoszcz), Poljska. 2001. je dobila nagradu za umetnički doprinos Univerziteta „Nikola Kopernik" i stipendiju poljskog Ministarstva kulture. Živi i radi u Badgošču.

Nataša Jančić
rođena u 1968. u Beogradu, završila filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Od 1989. živi u Ljubljani. Upisala magisterij na ISH-u (Institutum Studiorum Humanitatis – Fakultet za podiplomski humanistični študij, Ljubljana). Teoretski interesi: antropologija tela i antropologija hrane, teoretska psihoanaliza. Bavi se prevođenjem tekstova i knjiga iz pomenutih oblasti i filozofskim savetovanjem.

Agnes Janih (Agnes Janich)
je vizuelna umetnica. Bavi se fotografijom, filmom, multimedijalnim instalacijama i participativnim performansom u javnom prostoru. Politika, odnosi moći, seksualnost i komunikacija su često u fokusu njenog rada. Izlagala je širom Poljske i na brojnim samostalnim i zajedničkim internacionalnim izložbama. Diplomirala je na Evropskoj akademiji za fotografiju u Varšavi (WSF AFA Academy of Photography, Wrocław) i na Školi za vizuelnu umetnost (School of Visual Arts, New York) u Njujorku (2008). Rođena je u Lođu u Poljskoj 1985. Odrastala je u Africi i na Bliskom istoku. Živi i radi u Varšavi i u Njujorku.

Marija Janković
je diplomirala slikarstvo na Fakultetu likovnih umetnosti u Beogradu 2002. godine. Od 2002. realizovala je više samostalnih projekata kao što su *Staro sajmište – reciklirana rekonstrukcija*, *U slavu ratnika* i *Ratne priče*, *Bor, grad bakra*, *Vojvođanske Švabe*, *Deca u procesu*. Imala je šest samostalnih izložbi i učestvovala na mnogim kolektivnim izložbama. Od 2002. do 2007. godine radila je kao fotoreporterka u *Blicu*, *Evropi* i *Standardu*, a objavljivala je fotografije i sarađivala sa magazinima, agencijama i institucijama (AP, AFP, UNHCR, *Le Monde diplomatique*, Zavod za proučavanje kulture, *Status*, *Prestup*, *JAT revija*, i tako dalje). Saradnica Bsides-a (www.bsides.eu), veb-sajta za umetničko-dokumentarnu fotografiju. Od 2007. do 2011. bila je predsednica udruženja Le Courrier de la Serbie. Dobitnica nagrada: YU Press Photo, Press Photo Serbia i Interfer.

Katja Kobolt
je rođena u Ljubljani 1977. godine. Nakon završetka studija komparativne književnosti i novinarstva na Univerzitetu u Ljubljani doktorirala je na temi *Sećanja na postjugoslovenske ratove u delima bosanskohercegovačkih autorki* na Ludvig-Maksimilijanovom univerzitetu u Minhenu (Ludwig-Maximilians-Universität München). Bila je dugogodišnja saradnica Međunarodnog festivala *Mesto ženskm* u Ljubljani. Živi i radi kao samozaposlena producentkinja u kulturi, kustoskinja i istraživačica između Minhena i Ljubljane.

Jasna Kovo
je rođena 1988. godine, živi i studira u Sarajevu. Diplomirala je na Odsjeku za književnosti naroda BiH i b/h/s jezik pri Filozofskom fakultetu. Trenutno privodi kraju master studij na istom odsjeku. Članica je kolektiva književnog časopisa za po-etička istraživanja i djelovanja (*Sic!*). Područje interesa: književna kritika i teorija, i teorija feminizma.

Sintia Lirondel (Cynthia L'Hirondelle)
je spisateljica i aktivistkinja koja se aktivirala kao samohrana majka u društvu koje je potpuno indiferentno prema potrebama majki i dece. Odrasla je na farmi na severu sa ocem melezom (domorodački Kri [Cree] i Francuz) i majkom iz Holandije. Sintija živi na ostrvu Vankuver na jugozapadnoj obali Britanske Kolumbije (British Columbia) gde radi u okviru scene nezavisnih književnika i izdavača na projektu 3pennypublishing.com, koji uključuje kustoske projekte i pisanje o društvenim problemima kao što je garantovani prihod kojim se može obezbediti egzistencija. Možete je naći na *twitter*-u @livable4all i na sajtu www.livableincome.org/.

Dušan Maljković
je filozof, publicista i prevodilac. Završio je Ženske i Istopolne studije. Objavio je mnogobrojne teorijske i književne radove u zemlji i inostranstvu. Uređivao je prvu književnu homoerotsku ediciju *Kontrabunt* u izdavačkoj kući RENDE, međunarodno nagrađivanu emisiju na Radiju Beograd 202 *Gayming* i prvu domaću ne-strejt internet stranicu *Gay-Serbia.com*. Autor je i saradnik mnogobrojnih umetničkih projekata i projekata u domenu ljudskih prava. Saradnik je sajta b92.net, *Trećeg programa Radio Beograda* i časopisa NIN. Urednik-saradnik je u izdavačkoj kući Karpos i član sveta časopisa *Novi plamen*. Trenutno koordinira dvosemestralni seminar kvir studija na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu i uređuje časopis za kvir teoriju i kulturu *QT*. Član je Udruženja književnih prevodilaca Srbije sa statusom slobodnog umetnika.

Elena Marcevska
je interdisciplinarna umetnica i edukatorka iz Makedonije. Diplomirala je režiju, a master studije performansa i novih medija je završila na Školi umetničkog instituta u Čikagu (The School of The Art Institute of Chicago). Trenutno završava doktorske studije u umetničkoj praksi na Northampton univerzitetu (The University of Northampton) u Ujedinjenom Kraljevstvu. Elena Marcevska je izvodila performanse, izlagala i predavala širom Sjedinjenih Država i Evrope. Živi i radi u Ujedinjenom Kraljevstvu.

Tanja Marković
je spisateljica, umetnica i feministička aktivistkinja. Svoje radove (performanse, instalacije, drame, stripove, poeziju...) izvodi u koautorstvu sa drugim umetnicama, teoretičarkama i aktivistkinjama, preispitujući veze između umetnosti i aktivizma. Članica je beogradske nezavisne platforme Druga scena. Aktivistički sarađuje sa Ženama na delu i Centrom za nenasilnu akciju. Sa Anom Vilenicom osnovala je kolektiv uz)bu))na))). Jedna je od osnivačica Centra za kvir studije i jedna od koordinatorki regionalne Mreže žena u izvođačkim umetnostima ASKA i kourednica regionalnog zbornika *Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana 1990–2010*. Završila Filozofski fakultet u Beogradu.

Mira Matar (Mira Mattar)
je spisateljica i ko-urednica *Mute*-a. Beletristiku je objavljivala u *Spilt Milk Magazine*-u, *The Literateur* i *3:AM*-u. Jedna trećina je *Monster Emporium Press*-a. Živi u južnom Londonu gde trenutno radi na prvoj zbirci kratkih priča. Njene tekstove možete čitati na: http://hermouth.blogspot.com/ ili je možete pratiti na @miramattar and @MonsterEmporium.

Nabudu grupa
nije grupa. Nastala je iz nesrećnog slučaja. Deluje u polju medijske umetnosti i grafičkog dizajna, od participativnih socijalnih projekata do umetnosti u javnom prostoru. Sedište im je u Beču, Sofiji i Beogradu. Nabudu grupa su:

Borjana Ventzislavova, rođena 1976. u Sofiji. Diplomirala je Vizuelnu medijsku i digitalnu umetnost na Univerzitetu za primenjenu umetnost u Beču (Universität für angewandte Kunst, Wien). Bavi se fotografijom, filmom i videom, instalacijama i novim medijima, kao i pitanjima identiteta i marginalizacije pojedinaca, društvenih grupa, migracijama i kohabitacijom. U širem smislu svakodnevne veze i društveni odnosi igraju glavnu ulogu u njenom radu. Realizovala je serije kolaborativnih projekata sa grupom Decentralizovani mediji (Dezentrale Medien).

Mladen Penev, rođen 1980. godine u Sofiji. Studirao je grafički dizajn u Sofiji i u Beču. Bavi se fotografijom i dizajnom. Živi i radi u Beču.
Miroslav Ničić, rođen 1975. u Đakovici na Kosovu, Jugoslavija. Bavi se umetnošću i grafičkim dizajnom. Završio je Studije za međunarodne ekonomske odnose na Univerzitetu za nacionalnu i svetsku privredu (University for National and World Economy) u Sofiji, Bugarska. Magistarske studije na Grupi za digitalnu umetnost je završio na Univerzitetu za primenjene umetnosti u Beču, Austrija (Universität für angewandte Kunst, Wien).

Iva Nenić
rođena 1979, diplomirala je etnomuzikologiju na FMU u Beogradu 2004. godine. Magistarske studije na Univerzitetu umetnosti u Beogradu završila je 2008, odbranivši magistarski rad *Povratak prošlog: Kritički pristup ideologijama tradicije*. Pohađala je dodiplomske programe Beogradske otvorene škole i Centra za ženske studije u Beogradu. U toku osnovnih studija puno je putovala, koristeći priliku da stiče znanja i veštine van zvaničnih institucionalnih konteksta. Pronalazi se u trouglu teorije (filozofije, studija kulture), društvenih nauka (etnomuzikologije, antropologije) i feminizma. U doktorskom radu posvećenom ženskim sviračkim praksama na tradicionalnim instrumentima čijom se izradom trenutno bavi, nastoji da ponudi novi interdisciplinarni model identifikacije u kulturi, kao i da otvori prostor za zatomljene ženske kreativne glasove. Zahvaljujući majčinstvu i ćerki Petri, svet je postao beskrajno složenije i uzbudljivije mesto. Smatra da je zalog teorije u kritičkom izmeštanju perspektiva, a tu vrstu rada sa uživanjem prepoznaje u pismu Adriane Zaharijević, sa kojom je zajednički ispisala tekst u ovoj knjizi.

Nina Pauer (Nina Power)
je docentkinja na katedri za filozofiju na Univerzitetu u Rohempton (Roehampton University). Ko-urednica je knjige Alana Badjua *O Beketu* (Alain Badiou, *On Beckett*, Clinamen), a autorka je i brojnih članaka o evropskoj filozofiji, atomizmu, pedagogiji, umetnosti i politici. Objavila je knjigu *Jednodimenzionalna žena* (*One-Dimensional Woman*) u novembru 2009. Takođe piše i za nekoliko časopisa uključujući i *New Statesman*, *New Humanist*, *Cabinet*, *Radical Philosophy* i *The Philosophers' Magazine*. Urednica je kritika u časopisu *The Philosophers' Magazine*. U slobodno vreme vodi filmski klub (*Kino Fist*). Živi i radi u Londonu.

Marija Samardžić
je rođena 1981. godine u Pančevu. Završila je osnovne i master studije na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti Filološkog fakulteta u Beogradu. Radi u izdavaštvu. Piše, prevodi, lektoriše. Objavila je knjižicu *Specifikacija kuhinje* u izdanju Pesničenja. Jedan je od organizatora festivala Novo Doba (http://www.novodobafestival.net/).

Maja Solar
je rođena 1980 u Zagrebu. Masterirala je filozofiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Na istoj katedri radi kao asistentkinja i piše doktorat. Članica je kluba studenata i studentkinja filozofije Gerusija koji izdaje časopis *Stvar*. Objavila je zbirku poezije *Makulalalalatura* (2008) za koju je dobila Brankovu nagradu (2009). Živi u Novom Sadu.

subRosa
je mutirajući (sajber)feministički umetnički kolektiv koji se bavi umetnošću, društvenim aktivizmom i politikom, istražujući i kritikujući uticaj informacija i biotehnologija na tela žena, njihov život i rad. Od osnivanja 1998. subRosa je razvila situiranu, trans-disciplinarnu, performativnu i diskurzivnu praksu koja stvara otvorena okruženja u kojima se učesnici angažuju oko objekata, tekstova, digitalne tehnologije i u kritičkom učenju kroz međusobnu interakciju i interakciju sa umetnicama. subRosa je predavala, izlagala i objavljivala u Sjedinjenim Državama, Španiji, Britaniji, Nemačkoj, Hrvatskoj, Makedoniji, Meksiku, Sloveniji i Singapuru. Veliki broj radova subRose se mogu preuzeti na ovoj adresi: http://home.refugia.net/

Škart
je kolektiv nastao oko 1990. godine na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu. Kolektiv voli da eksperimentiše u radu, a najviše u poeziji i dizajnu. Bavi se i 'arhitekturom ljudskih odnosa'. Kroz stalni sukob unutar kolektiva, koji ih prati od početka, članovi pokušavaju da iz toga izvuku novu vrednost. Vešti su da grešku učine lepom. Uporni su u pokušajima da spoje rad i zadovoljstvo.

Madam Tlank (Madame Tlank)
je odlučila da se penzioniše iz privatnog života. Šta bi učinila kada bi imala želju? Prodala bi je.

Ana Vilenica
je istraživačica, autorka brojnih tekstova u oblasti kritike, teorije i istorije umetnosti, umetnica i kustoskinja. Diplomirala je na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu. Magistarske studije iz Scenskog dizajna završila je na Univerzitetu umetnosti u Beogradu. Doktorirala je na Grupi za teorije umetnosti i medija Interdisciplinarnih postdiplomskih studija na Univerzitetu umetnosti u Beogradu. Urednica je žurnala *uz)bu))na)))*. Kourednica je knjige *Na ruševinama kreativnog grada* sa kuda.org-om.

Tanja Višić
je rođena 1976. godine u Beogradu. Diplomirala je 2010. godine na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Na istom odeljenju 2011. godine odbranila je master tezu *Antropologija javnih politika: Kultura rodne ravnopravnosti u Evropskoj Uniji*.

Marina Višmit (Marina Vishmidt)
je spisateljica koja je nekada živela u Njujorku, zatim u Londonu, a sada u Mastrihtu. Bavi se pitanjima u vezi sa umetnošću, radom i oblicima vrednosti. Trenutno radi na doktoratu na Univerzitetu Kraljica Marija u Londonu (Queen Mary University of London). Ko-urednica je knjiga *Nekorporativni identitet* (*Uncorporate Identity*, 2010) sa grupom Metahaven i *Media mutandis: umetnost, tehnologija i politika* (*Media Mutandis: Art, Technologies and Politics*, NODE, London 2006). Redovno objavljuje tekstove u katalozima, zbornicima i časopisima kao što su: *Mute*, *Afterall* i *Texte zur Kunst*. Učesnica je kolektivnih projekata *Nezaposleni bioskop* (*Unemployed Cinema*), *Cinenova* i *Signal:Buka* (*Signal:Noise*).

Sunčica Vučaj
je kouredila regionalnu zbirku kratke priče *Sagorevanje* sa Milicom Gudović i Teom Nikolić u izdanju kolektiva Žene na delu, sa kojima je sarađivala nekoliko godina. Urednica publikacije *Same sebi na prvom mestu*, u kojoj je prikazan jedan mogući pogled/model programa feminističke etike brige za aktivistkinje i od aktivistkinja. Jedna je od koordinatorki regionalne Mreže žena u izvođačkim umetnostima ASKA i kourednica regionalnog zbornika *Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana 1990–2010*. Trenutno sa Anom Pandej (Ana Pandey) radosno prevodi zbirku odabranih pesama (1974–1994) američke lezbejske pesnikinje Elane Dajkvumen (Elan Dykewomon) *Ništa ne može biti slađe od ukusa*. Feministička aktivistkinja.

Adriana Zaharijević
je rođena 1978. u Beogradu, gde je rodila i Dunju. Čita, piše, govori u javnosti da bi Beograd bio bolje mesto za ostajanje. Završila filozofiju, misli je kroz feminizam. Trenutno piše o viktorijancima, reformi, transformaciji političkog i ženama.

Darja Zaviršek
redovna profesorka na Univerzitetu u Ljubljani na Fakultetu za socijalni rad (Univerza v Ljubljani, Fakultet za socialno delo). Diplomirala je, magistrirala i doktorirala na Fakultetu za sociologiju, političke nauke i novinarstvo (Fakulteta za sociologijo politične vede in novinarstvo). U svom istraživačkom i pedagoškom radu se bavi socijalnom antropologijom, socijalnim radom i istorijom ženske emancipacije. Objavila je brojne tekstove u naučnim časopisima. Objavila je nekoliko knjiga uključujući i: *Žene i mentalno zdravlje* (*Ženske in duševno zdravje*), *Invaliditet kao kulturna trauma* (*Hendikep kot kulturna travma*).

Lenka Zelenović
je pesnikinja-vezilja i *stand-up* komičarka iz Beograda. Saradnica je grupe Škart na projektu *Nove kuvarice*. Izlagala je na brojnim izložbama u zemlji i u inostranstvu.

Ljubav na barikadama

Pogovor drugom izdanju i zahvalnica

> Ali: Ipak smo ljudi. Ljudi, jer se uporno borimo protiv svih strahota, onih koje smo sami uzrokovali i onih koje nismo. Borimo se ne da bismo preživeli, to bi bilo previše materijalistički, već kako bismo mogli da se volimo.
>
> Keti Aker (Kathy Acker), Carstvo besmisla[1]

Tri godine nakon prvog izdanja ove knjige u Srbiji, ali i globalno, neoliberalna kontrarevolucija nastavlja sa uništavanjem paradigme jednakosti. Neoliberalno materinstvo punom parom proizvodi nove „porodične vrednosti". Novi ideal koji iščitavamo kroz „medijatizovano materinstvo"[2] u Srbiji, postaje zaposlena majka preduzetnica u heteroseksualnoj vezi koja obara rekorde koje je postavila majka Jugovića, dok od države ne traži ništa.[3] Zadovoljava se simboličkim medaljama za herojska dela. Pored toga što je proaktivna u ekonomskom smislu, paralelno sa brojnim trudnoćama, ona je i aktivan seksualni subjekt. Uvek je doterana i izgleda mlađe nego što njene godine podrazumevaju. Sa druge strane, (desničarski) neoliberalni režimi u celom svetu, a posebno u zemljama periferije, objavljuju rat protiv siromašnih, najčešće samohranih majki koje navodno pljačkaju državu i novac poreskih obveznika uzimanjem dečijeg dodatka i drugih oblika socijalne pomoći. Ove žene se demonizuju i guraju na tržište rada ili u prinudno volontiranje[4], što za ishod ima još veću fleksibilizaciju i pogoršanje

1 Kathy Acker, *Empire of the Senseless*, Grove Press, NY, 1988.

2 Angela McRobbie, „Feminism, The Family and the New 'Mediated' Maternalism", *New Formations*, 80–81, 2013, str. 119–137.

3 „Majka hrabrost: Maja ima 35 godina, 10 dece i nikad ne kuka", *Kurir*, 06.01.2017.

4 „Vučić napao trudnice i socijalne slučajeve", www.youtube.com/watch?v=iuAztmDTLiw, 15.10.2016.

uslova na već nepodnošljivom robovskom tržištu rada u Srbiji. U ovakvom scenariju nerad se ideološki konstruiše kao najveći neprijatelj sistema, a rad postaje najefikasniji lek protiv socijalnih problema i nemira.[5] Majke domaćice i majke koje praktikuju intenzivno materinstvo postaju poželjne samo u višim krugovima, gde njihova uloga konstituiše opravdanje vlastitog klasnog položaja kroz mogućnosti koje stvara za potomstvo.

Proizvodnju štedljivih (zaduženih) i radnih (ali ne nužno zaposlenih) subjekata prati i sve veća finansijalizacija svakodnevnog života, koja se ogleda kroz proizvodnju odnosa zasnovanih na transakcijama koje povećavaju naše *performanse* u svakodnevnom životu. Prijateljstva se sve više svode na interes i razmene koje donose korist zainteresovanim stranama. Sama ljubav sve više postaje prekarni rad kroz prebacivanje tereta reprodukcije na naše bližnje.[6] Ukupni pritisak hetero-patrijarhalnog, kolonijalnog i rasističkog kapitalizma u pokušaju vlastitog očuvanja proizvodi otuđenje, usamljenost, beskućništvo, različite oblike društvenih margina, stigmatizaciju, istovremeno proizvodeći fizičke i psihičke bolesti, ali proizvodi i akumulaciju besa koji se sve češće ispoljava kroz *političko ili revolucionarno materinstvo*[7]. Na jednak način kojim otelovljavaju hijerarhije i dominaciju, majke neretko postaju vizionarke i revolucionarke koje pronalaze nove pristupe ekonomiji, društvu, politici.

Jedan primer je grupa samohranih majki u Londonu koje, budući da su naterane na beskućništvo, vode odlučnu kampanju protiv socijalnog čišćenja grada.[8] Poznate pod imenom *Fokus E15*, one zahtevaju kvalitetno

5 „Vučić: Ne razumem ljude. Deca mogu da rade sa 15 godina a ne kao lenštine sa 25!", *Slobodni Mediji*, http://slobodnimediji.com/srbija/novosti/politika/3963-vucic-ne-razumem-ljude-deca-mogu-da-rade-sa-15-godina-a-ne-kao-lenstine-sa-25

6 Emma Dowling, Love's Labour's Cost: The Political Economy of Intimacy, *Verso Blog*, 13.12.2016, www.versobooks.com/blogs/2499-love-s-labour-s-cost-the-political-economy-of-intimacy

7 Silvija Federiči, „Subverzija materinstva kao institucije i ponovno promišljanje majčinstva kao radikalne političke prakse", videti tekst u ovoj knjizi; Alexis Pauline Gumbs, China Martens, Mai'a Williams (ur.), *Revolutionary Mothering: Love on the Front Lines*, PM Press, Oakland CA, 2016.

8 https://focuse15.org

stanovanje za sve. Ove majke već tri godine podržavaju sve one koji se nalaze u sličnoj situaciji, hrabro izlažući svoja tela između nasilnih normi i budućnosti koju svi zaslužujemo. Ipak, majke i staratelji uopšte, posebno oni koji su siromašni, najčešće nisu u organizacionim odborima pokreta za društvenu pravdu, čak ni onih koji se bore za reproduktivnu pravdu. Zajednička briga o deci i samo-organizovani vrtići najčešće nisu deo naše političke realnosti, a sve manji deo u toj realnosti čine organizovani vrtići i druge socijalne institucije koje su bile dostupne velikom broju roditelja i staratelja u SFRJ. Na ovaj način, pored toga što isključujemo one koji su na najneprivilegovanijim pozicijama, mi isključujemo i svoju decu kojoj onemogućavamo da se uključe u borbu za svet koji će naslediti. Iako organizovanje brige o deci na sastancima ili konferencijama, ili dečijeg bloka na protestima nije krajnje rešenje, to bi svakako pomoglo. Ipak o tome se i dalje najčešće ne razmišlja. Stoga je promena sadašnje situacije i dalje urgentna.

Iako je došlo do vidljivih promena u poslednjih nekoliko godina u posredovanju kritičke refleksije problema vezanih za materinstvo, ova knjiga se vraća kao poziv da nastavimo da koristimo reči, glasove i slike kako bi razotkrili opresivnu stvarnost. Time možda možemo promeniti percepciju o tome kako svet funkcioniše i ponuditi ideje kako se on može menjati. Borba za pravo kontrole rađanja i borba za mogućnost da se o našoj deci brinemo na način na koji to želimo sastavni je deo borbe za egalitarno društvo, zato je ova knjiga i poziv na organizovanje u ovoj oblasti. Organizovanje je dugoročna aktivnost rada sa drugima u zajedničkim naporima da se razviju tehnike, veštine, politička analiza i samopouzdanje za specifične zahteve i posebne ciljeve.

Prvo izdanje ove knjige pratio je važan susret tri generacija feministkinja iz bivše Jugoslavije, Evrope i Sjedinjenih Američkih Država u okviru konferencije „Postajanje majkom u neoliberalnom kapitalizmu“ koja je održana u Kulturnom centru Rex 2013. godine. Tada su otvorena mnoga važna i složena pitanja vezana za režime materinstva ali i nove i već etablirane agende postojećih politika emancipacije. Tom prilikom

u Beogradu je boravila Silvija Federiči. Njeno izlaganje „Subverzija materinstva kao institucije i ponovno promišljanje majčinstva kao radikalne političke prakse“ nije se našlo u prvom izdanju knjige jer još uvek nije bilo izrečeno i napisano. Mesto tom tekstu čuvao je drugi važan tekst iste autorke „Briga o starima“. Takođe, želela bih da ukažem i na poglavlje koje nije fizički deo knjige, ali predstavlja njen integralni deo i produžetak mišljenja o materinstvu u neoliberalizmu. U pitanju je tekst koji je nastao kao rezultat istraživanja lokalnih prilika 2014. godine, a objavljen je pod nazivom „Postajanje majkom na periferiji – od socijalizma do neoliberalnog tranzicijskog režima materinstva ka radikalnim praksama brige“[9].

Ovim putem se još jednom zahvaljujem svim autorkama i autorima koji su za knjigu napisali nove tekstove i onima koji su svoje već napisane tekstove ustupili. Zahvaljujem se umetnicama i umetnicima koji su ustupili svoje umetničke radove, kao i svim prevoditeljkama koje su bez honorara prevodile tekstove, koordinatorkama projekta, lektorki i dizajneru knjige. Posebno se zahvaljujem Tanji Marković koja je od prvih zamisli 2009. godine, u vreme kada nismo imale nikakvu finansijsku podršku, prepoznala značaj stvaranja prostora za nove političke radikalizacije u bavljenju ovim temama. Bez ljubavi, velikodušnosti, truda, uloženog vremena i rada svih saradnica i saradnika ova knjiga ne bi mogla da bude uređena i objavljena.

Ana Vilenica
uz)bu))na)))

9 Ana Vilenica (u saradnji sa Tanjom Marković), *Postajanje majkom na periferiji – od socijalizma do neoliberalnog tranzicijskog režima materinstva ka radikalnim praksama brige*, uz)bu))na))), Beograd, 2014.

Impresum

Naslov	Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma Drugo dopunjeno izdanje
Urednica	Ana Vilenica
Dizajn i prelom	Demian Bern
Lektura i korektura	Marija Samardžić Ana Vilenica
Prevod sa engleskog jezika	Tanja Marković Ana Vilenica Milica Gudović Marija Samardžić
Prevod sa slovenačkog jezika	Maja Solar Nataša Jančić
Koordinacija	Tanja Marković Ana Vilenica Sunčica Vučaj
Izdavač	uz)bu))na)))
Štampa	Standard 2
Tiraž	300

Beograd, 2016

Podržano od strane RosaLuxemburg Stiftung Southeast Europe, uz sredstva Federalne kancelarije za spoljne poslove Nemačke.

Ova publikacija i njeni delovi mogu biti korišćeni besplatno, ukoliko se referenca na originalnu publikaciju navede korektno. Stavovi izneti u ovoj publikaciji ne moraju nužno biti i stavovi Rosa Luxemburg Stiftung. Sadržaj publikacije isključiva je odgovornost autora ili autorke.

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

316.663-055.52-055.2]:141.72(082)
305-055.2

POSTAJANJE majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma /
Ana Vilenica (ur) ; [prevod sa engleskog jezika Tanja Marković,
Ana Vilenica, Milica Gudović, Marija Samardžić ; prevod sa
slovenačkog jezika Maja Solar, Nataša Jančić].
– 2. dopunjeno izd.
– Beograd : uz)bu))na))), 2016 (Beograd : Standard 2).
– 345 str. : ilustr. ; 18 cm

Tiraž 300
Biografije: Str. 327–341. – Str. 342–345: Ljubav na barikadama
: pogovor drugom izdanju i zahvalnica / Ana Vilenica.
– Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-89357-02-8

a) Материнство – Феминистички аспект – Зборници
COBISS.SR-ID 228802572